

HISTORISKE
MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN 1982

Historiske

Meddelelser om København

Årbog 1982

Historiske
Meddelelser om København
Årbog 1982

Udgivet af Københavns Kommune
København 1982

Redaktør: Helle Linde

Redaktionssekretær: Egil Skall

Redaktion: Københavns Stadsarkiv, Københavns rådhus, 1599 Kbh. V

På omslaget: C. F. Tietgen (Illustreret Tidende 10. december 1871)

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift for
Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1982

ISBN 87-87526-56-5

Trykt hos Krohns Bogtrykkeri, København

Indhold

<i>Knud Prange: De sidste 25 årgange af Historiske Meddelelser om København 1957–1981</i>	7
<i>Arne Hægstad: Ole Rømer og kontrollen med kandestøbernes tinkvaliteter</i>	31
<i>John Christensen og Henrik Stevnsborg: Hos »Madame Muurskee« i Dybensgade nr. 200. Dagligliv i et bordel i 1770'ernes København</i>	38
<i>Klaus Pedersen: C. F. Tietgen som bygherre. Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger og Det københavnske Byggeselskab</i>	67
<i>Vibeke Petersen og Inga Christensen: Stuktidens vindskibelighed. Sanering for de fattige – boliger for de fine</i>	136
<i>Kilder til Københavns bygningshistorie</i>	172
<i>Københavns Stadsarkiv i 1981</i>	202
<i>Selskabet for Københavns Historie i 1981</i>	205

Anmeldelser:

<i>Sv. Cedergreen Bech: Københavns historie 3. Storhandelens by 1728–1830 (Jan Kanstrup)</i>	206
<i>Birger Thomsen: Hvidovre. En lokalhistorisk vejledning til Landsarkivet, København (Henrik Gautier)</i>	207
<i>E. Laumann Jørgensen: Vestskoven. Et landskab under forvandling (Hans Kofoed)</i>	208

De sidste 25 årgange af Historiske Meddelelser om København 1957–1981

Af Knud Prange

I disse år fejrer det lokalhistoriske arbejde en lang række 75 års jubilæer. I begyndelsen af århundredet oprettedes nemlig de såkaldte amtshistoriske samfund, som hver udsender en årbog med lokalhistoriske artikler. Historiske Meddelelser om København, hvis første bind udkom i 1907, må ses som et led i denne udvikling. Bevægelsen startede i Ribe hvor Askovforstanderen Ludvig Schrøder i 1902 tog initiativet til oprettelsen af Historisk Samfund for Ribe Amt, som udsendte sin første årbog i 1903. 1905 begyndte Vejle-årbogen, 1906 fulgte Thy, Bornholm og Frederiksborg efter, og i det år Historiske Meddelelser så dagens lys, startede også årbøgerne for Randers, Ringkøbing og Holbæk amter.

I København var det borgerrepræsentationens formand Herman Trier der stod bag oprettelsen af »Historiske Meddelelser om København og dens Borgere«. Sådan ville han nemlig gerne have at det nye tidsskrift skulle hedde. Ordene »og dens Borgere« kom dog aldrig på tryk i den første redaktør, rådstuearkivar Villads Christensens tid. En senere redaktør fik dem med på titelbladet, men de forsvandt igen uden at disse ændringer synes at have haft større betydning for indholdet af de enkelte bind. Hvordan Trier fik ideen til tidsskriftet er ikke nemt at sige. Tanken var, som nævnt, levende i tiden, men der kan måske også have været tale om en direkte påvirkning fra Ribe amt. Ludvig Schrøder var nemlig en nær ungdomsven af Herman Triers næstsøskendebarn, Ernst Trier på Vallekilde, ja han skrev endda en bog om ham.

Noget Historisk Samfund for København eksisterede endnu ikke, det blev først oprettet i 1910 og var fra starten stærkt knyttet til Roskilde. Af de første 11 bestyrelsesmedlemmer var således de 7 fra Roskilde og kun én fra København. Siden 1901 havde Fr. Oppfer fra Østsjællands Avis i Køge udsendt Østsjællandske Aarbøger. Oppfer har dog næppe

anset det nye »Historiske Meddelelser« som nogen konkurrent til hans årbøger. Der kunne snarere være tale om rivalisering med Selskabet for Østifternes Historie og Topografi, de udsendte nemlig også et tidsskrift »Fra Arkiv og Museum«. Her kunne man i hvert fald læse følgende kommentar i 1907: »Skønt det ikke skulle synes strængt nødvendigt, har hovedstaden fået sig et særligt tidsskrift »Historiske Meddelelser om København«, udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse og redigeret af rådstuearkivar dr. Villads Christensen. Måske havde det været klogere og nyttigere for alle interesserede parter at samle kræfterne fremfor at splitte dem, men da tidsskriftet nu foreligger, skal det villigt anerkendes, at de fire første hæfter er særdeles tiltalende.«¹

Formålet med Historiske Meddelelser er aldrig blevet udtrykt direkte i en »programartikel«, hverken af Herman Trier eller af nogen af de 6 stadsarkivarer der efter tur har redigeret tidsskriftet. Det er nok rimeligt at tro, at hensigten har været »at virke for en oplivelse af den historiske sans ved at fremdrage den lokale historie« – som formålsparagraffen lød i Ribesamfundet, og siden i en lang række andre amtsamfund. Medens Historiske Meddelelser i mange henseender ligger på linje med de amtshistoriske årbøger, så er der dog to punkter hvor den skiller sig ud. Årbøgerne var alle udgivet af foreninger, der var oprettet på lokalt initiativ og ofte med en kreds af lærere, højskolelærere, præster og landbrugere som foregangsmænd. Det var de samme grupper i befolkningen der udgjorde godt halvdelen af medlemmerne i amtssamfundene og som valgte – og genvalgte – bestyrelser og redaktører.² Denne forankring og binding har på mange måder præget årbøgerne, og afhængigheden af medlemstilslutningen og af medlemmernes kontingent har haft betydning for årbøgernes omfang, udstyr og måske også indhold. Anderledes for Historiske Meddelelser vedkommende. Man kunne abonnere på tidsskriftet gennem boghandlerne, men der var ingen forening og altså heller ingen medlemmer – først den 6. december 1935 blev »Selskabet for Staden Københavns Historie og Topografi« oprettet. Historiske Meddelelser blev udgivet og bekostet af Københavns Kommunalbestyrelse og redigeret af de skiftende rådstue-/stadsarkivarer. Det må i hvert fald i økonomisk henseende have givet redaktørerne en betydelig frihed.

Det andet punkt hvor Historiske Meddelelser skiller sig ud, har også

haft betydning for tidsskriftets linje. Samfundenes årbøger har i princippet skullet »dække« et helt amt både geografisk og emnemæssigt, og det var og er en næsten umulig opgave. Man har navnlig, og til dels med rette, bebrejdet årbøgerne, at de overvejende har behandlet landbosamfundets historie på bekostning af byernes. I modsætning hertil har Historiske Meddelelser kunnet koncentrere sig om et geografisk set langt mere snævert område, hvor det gav sig selv at byhistorie måtte blive et centralt emne. Til gengæld lurede så en anden fare, idet byen var landets hovedstad. Ville indholdet af Meddelelserne blive en slags righistorie i stedet for Københavns-historie? Med disse forskelle og ligheder in mente ville det være en fristende forskningsopgave at foretage en dybtgående sammenligning mellem Historiske Meddelelser og de amtshistoriske årbøger. Formålet med disse sider er dog mere beskedent. Ved jubilæet i 1957 bragte Historiske Meddelelser en artikel af borgmester Arne Sundbo som gav en gennemgang af de første 50 årgange,³ og ved dette jubilæum har redaktionen bedt om en artikel om de sidste 25 bind. Opgaven var meget fristende fordi der netop for et par år siden har været afholdt en øvelsesrække på Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet om de lokalhistoriske årbøger. Jeg har derfor haft lejlighed til at drøfte en række principielle problemer vedrørende historiske tidsskrifter med en kreds af dygtige historiestuderende, og jeg har kunnet drage nytte af de undersøgelser de har foretaget og de opgaver de har skrevet om en række amtshistoriske årbøger.⁴

Det er dog nødvendigt at tage nogle forbehold. Arne Sundbo kendte så at sige Historiske Meddelelser indefra. Han ydede sine første bidrag til tidsskriftet allerede i 1920'erne, han var en af stifterne af »Selskabet for Københavns Historie og Topografi« og formand for det i 26 år, og endelig var han borgmester i København. Et så udstrakt kendskab til emnet ligger ikke bag denne artikel. I de sidste 25 år har Historiske Meddelelser bragt 167 artikler, som tilsammen fylder 4.690 sider – foruden adskilligt andet stof. Det er ikke altsammen blevet læst igennem i denne forbindelse. En anden sag er, at det heller ikke altid er retfærdigt at skildre og vurdere et tidsskrift ud fra det der står i de udkomne bind. Enhver, der har prøvet at redigere, ved at man nu engang er afhængig af det stof man modtager. Man kan lægge planer og opfordre forfattere til at skrive om dette og hint. Noget bliver måske

som man ønskede, andet får en form som man gerne havde set anderledes, og endelig er der alle de gode artikler man aldrig får lokket ud af forfatterne. En redaktør må gå på kompromis, og alligevel vil læserne bedømme tidsskriftet på grundlag af det, der kommer ham i hænde. På samme måde her.

4.690 sider – men hvad handler de om?

For at få et overblik over de mange sider er der nedenstående foretaget en gruppering af artiklerne efter emner – dog må der advares mod at tage tabellen helt efter pålydende værdi. Flere af grupperne kan nemlig ikke defineres særlig præcist, for eksempel: Kulturhistorie, sociale forhold, for slet ikke at tale om diverse. Andre grupper kunne måske være slået sammen eller delt, og en anden læser ville sikkert placere en del artikler helt anderledes. Endelig gælder det, at en del artikler for så vidt har flere emner. En artikel som for eksempel »Militære børneskoler i København« (1966) er her anbragt under militære forhold, bl. a. fordi forfatteren er *major* Gordon Norrie, der har skrevet andre artikler om militære emner. Men man kunne også have placeret børneskolerne under kulturhistorie sammen med August Wiemann Erikssens: »Den kommunale aftenskole i København 1814–57« (1979). Endelig kunne de to artikler have udgjort en særlig gruppe: undervisning, men den ville kun være blevet på nogle ganske få artikler, og på den måde ville man ikke have fået 12 grupper, men måske 50 eller 60, og ethvert overblik ville da være gået tabt. Opdelingen er altså ikke uden vilkårlighed, men den kan måske bruges som et udgangspunkt.

Uanset hvordan man fordeler artiklerne, kan der næppe være tvivl om at *bygninger og byggeri* vil tegne sig for en førsteplads. Det er jo ganske naturligt, dels på grund af byens størrelse og dels fordi den vitterligt rummer et meget stort antal kendte, interessante og smukke huse. Kendte huse er der da også imellem, selv om gruppen måske er mindre end ventet. Nogle af dem behandles i »Gamle bygninger på Slotsholmen« (Charles Christensen, 1959), og byens eget hus er emne, dels for en kort notits: »Stadens første rådhus« (Peter Linde, 1957), dels for en jubilæumsartikel: »Københavns Rådhus 75 år« (Egil Skall, 1980). Så er rækken imidlertid også ved at være udtømt. En artikel om den russiske kirke i Bredgade (Anne Myschetzky, 1977) drejer sig også

Emnefordeling af artiklerne i Historiske Meddelelser 1957-81

	Antal artikler	Antal sider	Sider pr. artikel
Bygninger m. m.	28	851	30
Kulturhistorie, kunst	22	517	24
Sociale forhold	13	376	29
Handel, industri, håndværk	11	297	27
Kirkegårde	4	296	74
Kommunalpolitik, byens styre og forfatning	10	285	29
Personhistorie	14	266	19
Militære forhold	5	174	35
»Genstande«	16	139	9
Arkivalier	6	129	22
	129	3.330	26
Diverse emner	21	673	32
	150	4.003	27
Erindringer, breve, rejseskildringer	17	687	40
I alt	167	4.690	28

om kirken som institution, Jens Vibæks bidrag om »Københavns anden Hovedbanegård« (1971) bærer med rette undertitlen: Striden om banegårdsflytningen 1859-63. Til de noget mere specielle bygninger må regnes »Tivolis harmoniorkesterpavillon« (Mogens Kragh og Bent Chr. Nielsen, 1961).

De gode borgerhuse fra 1600- og 1700-tallet har jævnlig inspireret forskere, som har fulgt et sådant hus fra opførelsen til ned mod vore dage. Det er undersøgelser af typen som: »Et hus i Amaliegade« (Allan Tønnesen, 1981) og »Sundorphs hus, Ved Stranden nr. 10« (Kaj Foltmar, 1963), men der er tillige bragt en sammenfattende analyse af »Københavnske borgerhuse 1600-1650« (Hans Henrik Engqvist, 1978). Også gadeanlæg og anlæg af hele bydele er blevet behandlet - ofte af historiestuderende der har skrevet specialeopgave om emnet. Helge Gamrath har taget sig af »Christianshavns grundlæggelse og ældste bybygningsmæssige udvikling« (1968), Henrik B. Hoffmeyer skrev om »Genopbygningen af København efter branden i 1728«

(1972), og »Frederiksstadens første borgerhuse og deres placering« er skildret af John Erichsen (1971). Det seneste anlæg, der er behandlet, er »Kronprinsessegade« (Torben Ejlersen, 1976), en undersøgelse som ikke mindst er interessant ved at den søger at foretage en social gruppering af gadens indbyggere. Det er en indfaldsvinkel som nok med held kunne overføres til andre kvarterer og gader – for eksempel brokvartererne, som desværre slet ikke er blevet behandlet i disse årgange af Historiske Meddelelser. Man mærker heller ikke meget til at en væsentlig del af København er dækket af villakvarterer; både arkitekturhistorikere og socialhistorikere måtte kunne få noget spændende ud af dette emne.

Til byggeri i København kan man endvidere regne byens fæstning. Den ældre del, fra svenskekrigens tid, som fik så stor en betydning for byens skæbne og udvikling, er behandlet af Thøger Bang (1959) og provisorieårenes anlæg af A. N. Hvidt (1964).

Ser man på de behandlede bygningers alder, er det let at mærke, hvor forfatterens kærlighed ligger. Middelalderen og 1500-tallet er stort set ubehandlede, mens tyngdepunktet ligger i 1600-årene der tegner sig for lige så mange sider som de to følgende århundreder tilsammen. Ser man bort fra de huse hvis skæbne er fulgt til nutiden, så er dette århundrede unægtelig stedmoderligt behandlet. Rådhuset fra 1905 er den nyeste af de behandlede bygninger.

Der er også en anden ting man kan undre sig lidt over. Husene er først og fremmest betragtet som bygninger, det er langt fra i alle artiklerne man får en fornemmelse af at de også har været boliger, hvor der har levet mennesker; boligindretning og det liv der har udfoldet sig bag murene bliver sjældent beskrevet. Husene bliver ofte til kulisser.

Nu kunne disse temaer jo være taget op under gruppen *kulturhistorie og kunst*, som figurerer som nummer to på emnelisten. Et par artikler kan da også nævnes. På grundlag af regnskaber får man et fortrinligt indblik i »Et københavnsk borgerhjem i første halvdel af det 19. århundrede« (Sigurd Jensen, 1974), og et dødsboskifte fra 1757 fører os inden for dørene hos »Kongelig flådemaler Andreas Nielsen Bergsøe« (Bent Bergsøe, 1977). Meget fra gruppen kulturhistorie falder i en række mindre afsnit: lidt om skoleforhold, lidt om »Gamle færdselsregler« (Kristian Hvidt, 1968), »De københavnske sporvejes første epoke« (Sven Røgingd, 1964) og om politiets forhold. Et par

artikler kan fortjene at blive trukket frem, fordi de trods emnernes måske lidt kuriøse karakter dog har perspektiv – og så er de så godt skrevet. »En københavnsk postmesteravis fra det 18. århundrede« (Sigurd Jensen, 1977) handler om en række håndskrevne nyhedsbreve som giver temmelig gode oplysninger om hvad man talte om i byen i 1788–90. Det kan ellers være svært at få den slags at vide, og noget lignende gælder artiklen »Det Elfenbeenske Societet« (Sigurd Jensen, 1961). Navnet hentyder ikke – som man måske kunne tro – til et kompagni for handel på Afrika, men til en fortegnelse fra 1750'erne over 400 giftefærdige piger med en karakteristik af deres åndelige og legemlige egenskaber, samt deres fædres formue. Der er senere kommet endnu en artikel om dette societet (1970), hvor Bent Bergsøe har indkredset forfatteren til den anonyme fortegnelse.

De to største undergrupper – hver på hen ved en tredjedel af kulturhistoriens 517 sider – behandler henholdsvis foreninger og kunst. Den største af artiklerne er Frank Jørgensens om »Københavnske foreninger 1820–48« (1957), og ved siden af den står »Københavnere og sønderjyder, hovedstadens grænseforening i 100 år« (Harald Jørgensen, 1979) og Arne Sundbos tidligere nævnte om Historiske Meddelelsers første 50 år. Alt i alt nok en beskeden afspejling af byens foreningsliv gennem flere århundreder. Det samme lidt blege indtryk får man, når man ser på de 6–7 artikler der behandler hovedstadens kunstliv. Selv om København ikke altid har været eller er centrum for dansk litteratur, malerkunst, teater og musikliv, så har her dog bestandig været en stærk koncentration af skabende og udøvende kunstnere, af teatre og museer. Det mærkes ikke rigtig i Historiske Meddelelser. 3 mindre artikler behandler spredte episoder af Det Kongelige Teaters historie (H. Valeur Larsen, 1965; Erik Rafn, 1966 og Elin Rask, 1976), mens Kaj Nielsen har behandlet »Theatret i Kannikestræde »Kalkeballen's« historie« (1977). Erik Rafn har skrevet »Lidt om Thorvaldsens malerisamling« (1972) og givet »Træk af koncertlivet i København 1839–41« (1975). En artikel af speciel art er Sigvard Skovs behandling af »Københavns Belejring i litteratur og kunst« (1959).

Man kunne så tænke sig at byens kunstnere var behandlet under *personhistorie*. I de amtshistoriske årbøger er dette emne traditionelt meget fyldigt behandlet; det er ikke usædvanligt at fra en fjerdedel til hen imod halvdelen af årbøgernes indhold handler om personalhisto-

rie. På den baggrund er det bemærkelsesværdigt at gruppen først optræder som nr. 7 (regnet efter sidetal) på emnefordelingen for Historiske Meddelelser. Her er der dog god grund til at gøre opmærksom på, at det er meget svært at afgrænse emnet. Der er en mængde artikler hvor personer spiller en væsentlig eller endog central rolle, uden at det vil være rimeligt at karakterisere disse artikler som personhistorie. Det gælder for eksempel Gustav Albecks artikel om »Absalons eftermæle« (1967). Den handler nemlig ikke først og fremmest om personen Absalon, men – som undertitlen lyder – om »nogle træk af hans »mytes« historie«. Heller ikke Johan Jørgensens to store artikler om »Patriciat og enevælde« (1963 og 1964) er regnet med. De indeholder ganske vist en fylde af personhistorie, men det er næppe den side af emnet der har fået forfatteren til at skrive artiklen. Hans ærinde var at belyse hvordan det gik borgerstanden efter at den havde været kongens forbundsfælle ved enevældens indførelse i 1660. Så skulle Sigurd Jensens 3 artikler om borgmestrene Fenger, Borup og Hedebol (1967, 1976 og 1979) måske snarere være regnet som personhistorie, omend den første har undertitlen »træk af københavnsk kommunalpolitik i 1870'erne og 1880'erne«.

På den anden side kunne noget af det, som her er talt med, lige så godt være anbragt i en anden gruppe. Det gælder for eksempel Harald Jørgensens skildring af »Retssagen mod slagtermester Daniel Kyse 1771-77« (1980), som udmærket kunne grupperes som retshistorie; og »Ditmer og Johan Bøfke, to københavnske kræmmere fra enevældens tid« (Johan Jørgensen, 1961) er selvfølgelig også et bidrag til handelens historie.

Selvom man opfatter udtrykket personhistorie så bredt som overhovedet muligt, så får gruppen dog på langt nær en så dominerende placering, som den har i de amtshistoriske årbøger. Man kunne fristes til at tro, at det er udtryk for en redaktionel linje. Det kan i hvert fald ikke skorte på emner; Københavns historie er fuld af væsentlige og farverige skæbner, som nok kunne friste til en levnedsskildring.

Ser vi på de 14 artikler der er anbragt i gruppen, adskiller persongalleriet sig også stærkt fra det vi møder i de amtshistoriske årbøger. Der kan man nemlig vente at op til en tredjedel af artiklerne handler om præster eller lærere. Her er der 4 ret små artikler om diverse embedsmænd (byfoged, toldbetjent, rådstuearkivar og mineralinspek-

tør) – man får unægtelig ikke noget indtryk af at byen i århundreder har været centrum for centraladministrationen og sæde for regeringen. 2 mindre og et større bidrag handler om bygmestre og arkitekter, og hertil kan man måske regne gruppens eneste kunstner, »Michael v. Haven der tegnede Københavns byvåben« (N. L. Faaborg, 1977). Nogle mindre bidrag er svære at sætte i bås. Det gælder for eksempel »Panthaveren Conrad v. Plessen« (Helge Toldberg, 1961), der er et af de få bidrag til byens historie i middelalderen, og den gribende historie om »Johanne Andersdatter med de fire fødder« (Anders Bæksted, 1962). Her kommer man til gengæld tæt ind på de virkelig fattiges levevilkår, et emne der ellers ikke er stærkt repræsenteret i årbogen. Tilbage står 3 artikler (som udgør 111 sider af personhistoriens 266 sider) og som skal »dække« personer fra handel, håndværk og industri. Det er de to nævnte – kræmmerne Bøfke og slagter Kyse – samt »Matthieu Toyon – den franske kok i Pilestræde« (Chr. Gandil, 1962). Man leder forgæves efter de kendte navne fra handelens, industriens, søfartens og bankernes verden; og resultaterne af deres virke, som på så mange måder har præget byens udvikling, er heller ikke særlig fyldigt behandlet.

I gruppen *handel, industri og håndværk* er der gjort mindst ud af håndværket. Der er 2 artikler om lavsproblemer (Sigurd Jensen, 1957 og Poul Strømstad, 1964) og en »Om et københavnsk gørtlerværksted og adelige begravelser på Frederik den Fjerdes tid« (Niels Jørgen Poulsen, 1977). Handelsforbindelserne med Island bliver taget op af to forfattere (Birgitte Dedenroth-Schou, 1974 og Jón Kristvin Margeirsson, 1978), Johan Jørgensen behandler »Familien Würger i Lübeck og København« (1969) og Kirsten-Elizabeth Jessen skriver om storkøbmanden »Marcus Hess« (1958).

Af industrifolk er der kun en enkelt person der er gjort til centrum for en artikel: »Frøken Frederica Louise Ernst, fabrikant og negotiant i Københavns florissante handelstid« (Kaj Foltmar, 1966), mens to industrigrøne har fået en særlig behandling. Det gælder »Københavnske glasværker i det 17. århundrede« (Thelma Jexlev, 1971) og »Den engelske tinfabrik« (1965 og 1967) – en afhandling der indbragte sin forfatter Egil Skall Dansk historisk Fællesforenings præmie som den bedste danske årbogsartikel i perioden 1964–66. Artiklerne om handel m. m. handler for størstepartens vedkommende om 1700-tallet, fra

tiden derefter er der kun lidet og fra de sidste godt 100 år, intet. Der er altså emner nok at tage fat på, for eksempel industrialiseringen og dens betydning for byens erhvervsliv, byggeri, sociale forhold, politiske forhold og befolkningsudvikling. Richard Willerslevs artikel »Den slesvigske, svenske og russiske indvandring til København 1850–1914« (1981) kommer ind på nogle af disse problemer, som forhåbentlig vil friste flere forskere. Noget lignende gælder for Københavns havn. Her er der kun fundet én artikel i de sidste 25 årgange, nemlig »Grosserer A. W. Andersens sydhavnsprojekt« (Jens Vibæk, 1975) – et projekt som i øvrigt aldrig blev gennemført.

Det må retfærdigvis nævnes, at nogle af artiklerne om *sociale forhold* belyser sider af de problemer der her er nævnt. Det gælder ikke mindst den spændende diskussion der udspandt sig om Christian Christensens bog: En rabarberdreng vokser op. Henry Bruun lagde ud med »Oprør i rabarberkvarteret?« (1965) og Henry Stjernqvist svarede med »Da de begravede Eriksen« (1966). Debatten drejer sig om kildeværdien af erindringer, men kaster også et skarpt lys over forholdene på Nørrebro i 1890'erne.

Flere artikler handler om de forsøg man gjorde på at bekæmpe nød og fattigdom. O. Kølln har således skildret »Kollektiv bespisning i København i 19. århundrede« (1958) og skrevet en jubilæumsartikel om »Københavns Kommunes Folkekøkkener – 50 år 1967« (1966). En helt speciel foranstaltning har givet stof til en lang afhandling om »Asserbo-lejren og bekæmpelsen af ungdomsarbejdsløsheden i 1930'erne« (Hans Sode Madsen, 1980), og den private indsats får sat et smukt minde i »Filantropen Ludvig Israel Brandes« (Johannes Lehmann, 1965).

I modsætning til de tidligere nævnte grupper behandler artiklerne om sociale forhold i meget høj grad emner fra de sidste 100 år. Ældre tider er dog ikke forsømt. En meget stor artikel drejer sig således om »Københavns politi og forholdet til offentligheden omkring enevældens ophør« (J. Svane-Mikkelsen, 1969), og et lidt mere specielt emne tages op af John Christensen og Henrik Stevnsborg i »Politi og prostituerede i 1790'ernes København« (1977). Endelig har Sigurd Jensen behandlet 3 meget forskellige, men hver for sig særdeles interessante emner i artikler om »Københavnske ågerkarle i 1790'erne« (1975), »Omkring en enkekasse« (1979) og »Et regnskab fra rokokotiden«

(1969). Især det sidste eksempel viser hvordan den kyndige historiker kan få et tilsyneladende kedeligt talmateriale til at blive levende og belysende.

Der er endnu et stof der kan bidrage til at kaste lys over sociale forhold, det er de *breve, rejseskildringer og erindringer* som Historiske Meddelelser med rette har bragt så mange af. Her får vi i flere tilfælde byen at se med fremmedes øjne. Det gælder for eksempel schweizeren Tribolet, der var her i 1672 (Chr. Bang, 1972) og kapellanen i Havnbjerg, der var »Turist i København 1737« (Lars N. Henningsen, 1978). Vi kan også følge en række polske besøgendes indtryk af »København i enevældens sidste århundrede« (Kazimierz Ślaski, 1973), Chr. Gandil har offentliggjort nogle dagbogsoptegnelser om »En ung norsk dames oplevelser i København i forrige århundrede« (1981), og en jysk bondekarl har givet en fyldig beskrivelse af byen i årene 1849-50 (Ed. A. Nissen, 1962).

1800-årene får en ganske solid dækning, for eksempel gennem »Grosserer Nicolai Johan Meinerts erindringer« (1970) og Nyboder-drengen, typograf »G. A. Petersens dagbøger« (Egil Skall, 1973). Vi kommer også tæt ind på livet af »en socialistisk pioners forbavsende dobbeltspil« gennem »Cigarmager Würtz breve til redaktør Haase« (Børge Schmidt, 1959). Julius Lehmann har skrevet om »Min skoletid« (1978), det vil sige tiden omkring 1870, og vi kan følge en ung historiestuderendes møde med København i »Bondestudenten og hovedstaden - kursustiv ved århundredskiftet« (Kr. Bruun, 1959). Man kan endvidere læse levende skildringer af begyndelsen af dette århundrede i Zelia N. Andrups og i Henry Stjernqvists erindringer (henholdsvis 1967 og 68 samt 1976 og 77).

Den ene af Stjernqvist's artikler handler om politikere han har kendt, og dermed nærmer vi os emnet *byens styre og forfatning*, som måske ikke er uden sprængstof. Gruppen fylder dog ikke meget i Historiske Meddelelser, og de fleste af dens 10 artikler handler om ældre tider eller om emner, som ikke er meget kontroversielle. Jacob B. Jensen skriver således om »Erik af Pommerns privilegier i ny belysning« (1976) og Ditlev Tamm giver en oversigt over »Københavns forfatning fra middelalderen til 1978« (1978). Så er der strax mere sprængstof i »Lakajismen og Københavns magistrat omkring 1770« (Sigurd Jensen, 1973). Det er interessant at den forfatter, der har følt

sig stærkest fristet til at tage nyere emner op, er tidsskriftets redaktør, Sigurd Jensen. I de tidligere omtalte artikler om 3 borgmestre (1967, 76 og 79) har Sigurd Jensen således arbejdet sig tættere og tættere ind på nutiden. I en artikel der udkom efter hans død 1981: »Et selvbestaltet velfærdsråd. Spillet om borgerrepræsentationsvalgene i det 19. århundrede« hedder det: »Så farveløst og lidenskabsløst kan københavnere ikke have fungeret i mere end et halvt århundrede«. Artiklerne om den nyere kommunalpolitik viser til fulde at emnet hverken mangler farver eller lidenskaber, men de viser også at temaet kan tages op på en afbalanceret måde. Man må håbe at andre forskere vil fortsætte ad denne bane.

Et par af de emner der optræder i Historiske Meddelelser, skyldes – om end ikke tilfældigheder – så dog ganske specielle forhold. Det gælder for eksempel Henning Valeur Larsen (m. fl.)'s udførlige artikel om Assistens Kirkegård (1960) i anledning af kirkegårdens 200 års jubilæum. 100 års jubilæer har senere givet anledning til lignende, men væsentlig kortere artikler om Vestre Kirkegård og Sundby Kirkegård (1970 og 1972). I øvrigt er også »Minder fra jødekirkegården i Møllegade« (Jul. Margolinsky, 1957) behandlet.

Når *militærhistorie* optræder som en særlig gruppe, skyldes det først og fremmest at kaptajn, senere major Gordon Norrie har skrevet en række artikler for eksempel om militære sygestuer, børneskoler og garnisonens indkvartering (1958, 1966 og 1962). Den eneste anden forfatter i denne gruppe er E. Borgstrøm der har publiceret en kort »Beskrivelse af det gamle voldterrain mellem Nørreport og Langebro i årene 1858–60« (1975).

Det er aldrig tilfredsstillende når gruppen *diverse* svulmer stærkt op i en emneopdeling, men næsten halvdelen af de 673 sider, der er regnet hertil, er allerede blevet omtalt i forbindelse med det foregående. Endnu et par temaer kan dog udskilles. I 1959 kunne København fejre 300-året for en af de stolteste begivenheder i byens historie – afvisningen af Karl X Gustavs storm. Historiske Meddelelser fejrede året med et meget velredigeret hefte der, foruden de tidligere nævnte artikler om belejringen i kunst og litteratur og om befæstningen, giver en skildring af »Borgerne under belejringen« (Gunnar Olsen, 1959) og en redegørelse for den storpolitiske baggrund i »Østersøpolitikken og Hollands hjælp til København 1658« (Finn Askgaard, 1959).

Ikke mindst disse artikler giver gruppen diverse en stærk koncentration om 1600-tallets midte, men også de følgende århundreder er dog behandlet, bl. a. i nogle afhandlinger der har et vist fælles præg ved at handle om byens forhold til den nærmeste omegn. For eksempel skriver Sigurd Jensen om »Liberalisme contra patriarkalisme – en episode af striden mellem land og by i det 19. århundrede« (1959), og nye etnologiske synspunkter drages ind i »Københavnerbønder« (Holger Rasmussen, 1963), som handler om de kulturændringer der kan opstå ved kontakten mellem land og by. Omegnen, det vil sige det tidligere bondeland som nu er indlemmet i København, fylder ellers ikke meget i tidsskriftet. Der har tidligere været nogle enkelte artikler, men for de sidste 25 årgange kan man, udover det her nævnte, ikke pege på ret meget andet end Kamma Struwes »Emdrup og Emdrupborg« (1957). Når man selv bor i Brønshøj, føler man at der kunne gøres lidt mere ud af dette emne.

Hvad der herefter bliver tilbage i diverse-gruppen er ikke mange sider, og de er fordelt på næsten lige så mange emner, som der er artikler. Og emnerne er sandelig meget forskellige, lige fra »Et nyfundet brev fra Erik af Pommern« (Jens E. Olesen, 1981) over spørgsmålet om, »Hvor boede Københavns sværdfege?« (H. D. Schepelern, 1958) til de gruelige »Storpolitiske rygter i København 1822« (Georg Nørrgård, 1958). Rygterne gik ud på, at den danske konge skulle overtage Hannover og til gengæld afstå Sjælland og Fyn til den engelske konge. En enkelt artikel fortjener særlig omtale, fordi den er et »Forsøg på en navnehistorisk og erhvervsmæssig analyse af Roskildebispens jordebog for København 1377 og et udbudsmandtal for alle københavnske roder omkring 1510« (Thelma Jexlev, 1978). Når man ser på hvor meget et spinkelt materiale fra middelalderen kan bringes til at fortælle, må man håbe at tilsvarende undersøgelser må blive taget op for nyere tider, hvor kilderne er væsentlig bedre. Det er egentlig mærkeligt at den store interesse historikere i de senere år har vist for befolkningshistoriske (demografiske) undersøgelser endnu ikke er slået igennem i Historiske Meddelelser. Men det kommer nok.

Tilbage står to mindre grupper som behandler henholdsvis genstande og arkivalske kilder til byens historie. I sider tæller de nogenlunde lige meget, men artiklerne om *genstande* er oftest meget korte. De fleste af dem er skrevet af Bymuseets medarbejdere og handler

gerne om erhvervelser til museet eller udgravede genstande. For eksempel skriver Jørgen Ahlefeldt-Laurvig om »Nøglebøsser« og »Et minde fra Blåtårnsfabrikken« (1970 og 1966), John Erichsen om »Nye ostindiske porcelæner i Bymuseet« og »Et dagligstuemøblement af Th. Bindsbøll« (1970 og 76) og Peter Linde om »Christianshavnske kridtpiber« (1958). Til samme gruppe – men af en lidt anden karakter – er regnet afhandlinger »Om prædikestolen i Vor Frelses kirke« (Bjørn Kornerup, 1957) – et af tidsskriftets få emner med gejstlig tilknytning – og »Kineserier på Rosenborg« (Gudmund Boesen, 1977). Artiklen handler om hollandske lakerere i København i det 17. århundrede.

De *arkivalske* artikler behandler nogle centrale kilder til byens historie blandt andet »Københavns ældst bevarede retsprotokol« og »De ældste københavnske realregistre« (Harald Jørgensen, 1975 og 78) samt »Auktionsvæsen og auktionskataloger« (Margit Mogensen, 1980). Endelig er der et par fortrinlige oversigter over »Opmålings- og kortlægningsarbejder i Københavns Kommune indtil 1929« (Erik Wilman, 1979) og »Om Københavns Stadsarkivs kortsamling« (Egil Skall, 1971).

Der er i denne oversigt lagt vægt på at nævne mange eksempler på artikler og emner, for det kunne jo være at en og anden fik lyst til at læse i de 25 årgange. Det er imidlertid også nævnt, hvor temaer er sparsomt eller slet ikke behandlet. Det er ikke først og fremmest ment som en kritik, men som en opfordring til forfattere om også at tage andre sider af Københavns historie og udvikling op. Man savner for eksempel omtale af byens fabrikker, men også af dens kirker og museer. Fagbevægelsens og de politiske partiers udvikling og betydning for byen må kunne friste forskerne, eller byens økonomi, dens trafik og nyhedsformidling. For 25 år siden skrev Arne Sundbo, at besættelsestidens historie »naturligt nok« endnu ikke var behandlet, men det er den stadig ikke, og nu er det nok knap så naturligt.

Disse bemærkninger betyder dog ikke, at alle disse emner er totalt forsømt i den historiske litteratur, kun at de ikke har været præsenteret for Historiske Meddelelser læserkreds. Netop fordi tidsskriftet så fint har undgået at få rigshistorisk slagside kunne det udmærket behandle sådanne temaer set i en speciel københavnsk sammenhæng. Vurderet under ét rummer de 25 årgange mange glimrende bidrag til byens historie, men en vis social slagside er nok ikke undgået, og der er

en udtalt skævhed når man ser på, hvilke tidsperioder, der er behandlet. Middelalderen og 1500-tallet optager ikke mange sider og dette århundrede kun en anelse mere. Henved 70 % af artiklerne (her er set væk fra erindringer m. m.) ligger i perioden 1600-1900 med hovedvægten på tiden 1650-1850. Det kan i denne forbindelse være interessant at sammenligne med den tilsvarende fordeling af stoffet i 3 østjyske amtshistoriske årbøger under ét.

Artiklernes fordeling efter de perioder de behandler

	Historiske Meddelelser	3 østjyske årbøger
Middelalder og 1500-tallet	5%	6½%
1600-tallet og 1700-tallet	44%	11%
1800-tallet	26%	50%
1900-tallet	7%	15½%
Flere tidsperioder	18%	17%

Nu må tallene ikke opfattes alt for håndfast, men de afspejler utvivlsomt en tendens. Når 1600- og 1700-tallet har så dominerende en placering i Historiske Meddelelser skyldes det dels en række store artikler om byggeri og bygninger, dels den naturlige rolle svenskekrigene og enevældens etablering spillede for København. De følgende århundreder har åbenbart ikke virket nær så inspirerende, navnlig er det lave procenttal for 1900-tallet bemærkelsesværdigt. Og så er procenten endda kun blevet så »høj« takket være en enkelt længere artikel om Asserbo-lejren.

Forfatterne

Når man har gennemgået og grupperet de mange artikler, kan det være interessant at se hvem det er, der har skrevet dem. I denne forbindelse er der set væk fra erindringer, breve og rejseskildringer, og tilbage står 154 egentlige artikler eller undersøgelser på i alt 4.003 sider som er skrevet af 98 forskellige forfattere. Når antallet af artikler ikke passer helt med skemaet over emnefordelingen skyldes det at enkelte artikler kan opdeles på flere forfattere, og at 5 artikler hver er skrevet af 2 forfattere i fællesskab.

Ser man på hvilke forfattere der optræder flittigst i Historiske Meddelelser, får man følgende liste:

Sigurd Jensen	16 artikler
Jørgen Ahlefeldt-Laurvig	6 artikler
John Erichsen	6 artikler
Egil Skall	6 artikler
Johan Jørgensen	5 artikler
Thelma Jexlev	4 artikler
Harald Jørgensen	4 artikler
Peter Linde	4 artikler
Gordon Norrie	4 artikler
3 forfattere à 3 artikler	9 artikler
9 forfattere à 2 artikler	18 artikler
77 forfattere med i alt	72 artikler

---

98 forfattere	154 artikler
---------------	--------------

Nu viste den tidligere tabel imidlertid at der er grumme stor forskel på længden af artiklerne i de enkelte emnegrupper. Da nogle forfattere naturligt nok har koncentreret sig om ét emneområde betyder det, at denne liste ikke nødvendigvis viser hvem der har skrevet flest sider. Her dukker nogle nye navne op.

Sigurd Jensen	415 sider	16 artikler
Johan Jørgensen	194 sider	5 artikler
Henning Valeur Larsen	184 sider	3 artikler
Gordon Norrie	161 sider	4 artikler
Egil Skall	139 sider	6 artikler
Helge Gamrath	121 sider	2 artikler
J. Svane-Mikkelsen	110 sider	1 artikel
Hans Sode Madsen	107 sider	1 artikel
Frank Jørgensen	96 sider	2 artikler

I alt 9 forfattere	1.527 sider	40 artikler
--------------------	-------------	-------------

De resterende 89 forfattere	2.476 sider	114 artikler
-----------------------------	-------------	--------------

Som det ses, er der nogle af forfatterne der kommer ind på denne »top-9« liste i kraft af en enkelt stor artikel, men 4 navne går igen på

begge lister. Disse 4 forfattere (= 4 % af hele forfatterskaren) har tilsammen skrevet 31 af artiklerne på i alt 909 sider (= 23 % af alle siderne). De 89 forfattere (= 90 %), tegner sig tilsammen for 62 % af indholdet af Historiske Meddelelser. Man kan altså sige, at der er en ret bred kreds af bidragydere som har skrevet én eller højst 2 artikler, mens en meget snæver gruppe har skrevet en del artikler, og dermed har de præget henved en fjerdedel af tidsskriftet.

Det samme fænomen kendes fra alle de amtshistoriske årbøger, hvor forholdene da overhovedet er undersøgt. For de tre tidligere nævnte østjyske årbøger gælder, at knap 4 % af forfatterne har skrevet 29 % af indholdet. Gruppen af »store forfattere« er altså endnu mere dominerende end de er i Historiske Meddelelser, men tallene for årbøgerne gælder tiden fra 1907 til nu, og fænomenet synes at være under afvikling, så de københavnske tal, der jo er beregnet for tiden 1957-81, passer måske meget godt sammen med de jyske. Det kan i hvert fald nævnes, at Villads Christensen, der redigerede Historiske Meddelelser fra 1907 til 1922 fyldte 26 % af årbogen, mens Sigurd Jensen i sin redaktørtid »kun« optog 10 % af sidetallet.

Der har i de sidste år været ført en ret livlig debat om, hvorvidt det er professionelle eller amatører, der skriver i de lokalhistoriske årbøger, og spørgsmålet kan også have en vis interesse.⁵ Det er nu ikke så let, som man umiddelbart skulle tro, at opdele en forfatterskare i de to nævnte grupper. Der har i tidens løb været ansat adskillige ved arkiver og museer uden at de har haft nogen uddannelse i historie. Alligevel har deres profession dog været »historie«, og når de har forsket og skrevet, må man selvfølgelig betragte dem som fagfolk. Hvordan skal man også placere en officer eller en præst der skriver om henholdsvis militærhistorie eller kirkehistorie? De er ganske vist ikke uddannet specielt til at forske og skrive, men de opererer dog begge inden for deres fag. I nedenstående liste er forfatterne derfor i meget høj grad grupperet efter deres arbejdsplads på grundlag af tidsskriftets egne oplysninger.⁶ Når der nu pludselig optræder 99 forfattere i stedet for de tidligere nævnte 98 skyldes det, at én forfatter debuterede som »ung historiker«, men siden skrev en artikel efter at være blevet arkivar.

Forfattergrupper

		Antal sider	Gns. antal sider pr. forfatter
13 ansat ved rigsarkiv og landsarkiv	618	} 1.187	{ 48
3 ansat ved Stadsarkivet	569		
20 unge historikere m. m.		763	38
12 ansat ved Nationalmuseet o. a. museer	309	} 415	{ 26
3 ansat ved Bymuseet	106		
10 andre faghistorikere		247	25
4 bibliotekarere		237	59
I alt 65 forfattere		2.849	44
4 ansat ved universitet		193	48
8 »fagfolk«		417	52
10 kommunalt ansatte og politikere	186	} 544	{ 19
12 andre	358		
99 forfattere		4.003	40

For de amtshistoriske årbøger gælder det, at man træffer ganske mange faghistorikere blandt forfatterne. Det kan variere gennem tiderne og fra amt til amt. Lavest ligger måske Østjysk Hjemstavn med 5½ % faghistorikere, højest måske Frederiksborg Amt med 38 %. Det er i høj grad arkiv- og museumsfolk, i ringere grad universitetsansatte, der skriver i amtsårbøgerne. I sammenligning hermed må man sige at Historiske Meddelelser i endog usædvanlig høj grad er præget af de professionelle. Alene arkiv- og museumsverdenen tegner sig for 40 % af sideantallet, dertil kommer et par andre grupper der i kraft af uddannelse eller erhverv må karakteriseres som professionelle, først og fremmest de »20 unge historikere m. m.« der har skrevet næsten 20 % af Historiske Meddelelser. De fleste i gruppen er historiestuderende eller nyudklækkede kandidater i historie, mens et par stykker, der har et andet studiefag, har skrevet om emner inden for deres fag.

Det er dog ikke mærkeligt at denne sidste forfatterkreds er så betydelig både i antal og sidetal. Flere af artiklerne er udsprunget af forfatternes studier, som netop er udført på grundlag af Stadsarkivets kilder. Derfor må det være en nærliggende tanke, både for de studerende

og for arkivets personale, der er knyttet til redaktionen af tidsskriftet, at bringe resultaterne i Historiske Meddelelser. Redaktionen har åbenbart haft en god kontakt til de unge forskere, og det bevirker at gennemsnitsalderen i forfatterkredsen som helhed sikkert er lavere end den man ofte kan træffe ved de amtshistoriske årbøger.

Ud over de her nævnte grupper, som er meget skrivende – og til dels har skrevet meget lange artikler – er der 10 andre faghistorikere der har bidraget, gennemgående med kortere artikler. Her træffer man 4-5 gymnasielærere, hvad der måske er overraskende lidt. Blandt amtsårbøgernes forfattere er lærergruppen (folkeskole-, højskole- og gymnasielærere) særdeles produktiv, men det gælder altså ikke for Historiske Meddelelser. Højskolelærerne mangler helt, og folkeskolen repræsenteres af kun én forfatter, der har skrevet 10 sider. Så står gruppen af bibliotekarer (de fleste af dem universitetsuddannede, omend gennemgående ikke med historie som fag) ganske anderledes stærkt. Det må dog bemærkes at sidetallet – og det store gennemsnitstal – først og fremmest skyldes en enkelt stor artikel på 167 sider.

Ligesom for amtsårbøgerne gælder det, at universitetsfolkene bestemt ikke har spillet nogen fremtrædende rolle. Og så har de 4 universitetsansatte endda ikke historie som fag. Alligevel vil det være rimeligt at henregne dem til gruppen professionelle, da de mere eller mindre skriver om deres eget fagområde, for eksempel juristen der skriver om Københavns forfatning, og det samme kan vel også siges om professoren i matematik der har skrevet om Københavns befæstning.

Hermed er vi imidlertid på vej over i den gruppe der er betegnet som »fagfolk«, og de 2 grupper kunne for så vidt godt være slået sammen. For en historiker af fag er det både spændende og opmuntrende at se, at mennesker med en anden faguddannelse ofte anlægger et historisk synspunkt på *deres* fag. Denne gruppe tæller for eksempel officeren, der skriver om militærhistorie, havearkitekten der skriver om haven og gartnere ved Sorgenfri og naturfagsmanden der behandler en mineralinspektør. På samme måde forholder det sig med en del af de 10 kommunalt ansatte. Her finder man således en artikel om Københavns folkeregister skrevet af kontorchefen for det statistiske kontor og kirkegårdsinspektørens skildring af Vestre Kirkegård som have. For en anden del af de 10 gælder imidlertid det samme, som

karakteriserer de 12 forfattere der er samlet i gruppen »andre«, at de hverken er historikere af uddannelse eller skriver om emner, som tilsyneladende har den fjerneste forbindelse med deres daglige arbejde. Det er denne kreds der først og fremmest udgør de rendyrkede amatører, der er blevet så interesserede i et historisk spørgsmål at de er villige til at ofre tid og kræfter på at studere det og skrive om det. Man må håbe at denne gruppe altid må være stærkt repræsenteret i Historiske Meddelelser og i andre historiske tidsskrifter.

Måske bør man også udskille endnu en forfatterkreds, nemlig kvinderne. De udgør 10 % af det samlede forfatterskab og har skrevet 7 % af siderne, i øvrigt ikke specielt om kvindehistoriske emner. Tallene er måske mindre end ventet, men i de tre østjyske årbøger var der kun 7 % kvindelige forfattere, og de tegnede sig for knap 3 % af sidetallet.

Redaktionen og redaktionelt

På omslaget af Historiske Meddelelser stod indtil for godt en snes år siden: »udkommer som regel med 3 à 5 hæfter om året, hvert hæfte på cirka 64 sider«. Et vexlende antal af disse hæfter udgjorde et bind og et vexlende antal bind udgjorde en række. Dette lidt besværlige system – som kendes fra mange andre tidsskrifter – kunne være svært at administrere. I 1957 udkom 4 hæfter, 1958 kun 2, men 1959 ikke mindre end 6 hæfter, mens det dertil hørende registerhæfte først udkom året efter. Samme år gik man imidlertid over til at udsende tidsskriftet som en årbog, og det har man fortsat med siden.

De enkelte årgange er meget forskellige af størrelse, de varierer lige fra 184 til 450 sider. Hvis man sammenligner bindene og artiklerne indbyrdes, må man imidlertid også tage hensyn til at satsmængden pr. side er blevet ændret. I 1960 blev den forøget fra 1.900 til 2.050 typeenheder, og siden 1972 har den været på ca. 2.450 enheder pr. side. Hvis man på den baggrund prøver at gøre op hvor meget artikelstof Historiske Meddelelser har kunnet tilbyde sine læsere, så bliver resultatet at mængden var ret stor i slutningen af 1950'erne, derefter faldt den og lå længe 10–20 % under det oprindelige niveau. Fra slutningen af 1970'erne er omfanget igen blevet øget til lige godt og vel det oprindelige.

Nu har der imidlertid også været bragt andet stof i tidsskriftet end

netop artikler. Fra 1959 til 1976 var der nogenlunde fast 2 årlige artikler fra Bymuseet om henholdsvis »Erhvervelser og iagttagelser« og »Jordfund«. Serien ophørte da museet begyndte at udsende en særskilt årsberetning. I mellemtiden var der så kommet to nye årsberetninger, som stadig er fast stof, nemlig fra Selskabet for Københavns Historie og Topografi og fra Stadsarkivet. De findes første gang i 1971. Året efter startede et nyt afsnit, nemlig en oversigt udarbejdet af Københavns Kommunebibliotek over bøger om byens historie. Den var fast tilhør til årbogen til og med 1978, da den ophørte fordi en fortsættelse af Københavns-bibliografien var under udarbejdelse.

Denne oversigt er dog ikke den eneste litteraturorientering der er blevet givet. Siden 1961 har Historiske Meddelelser bragt anmeldelser, i reglen dog kun nogle få sider pr. år. Når man ser at litteraturoversigten kunne bringe 5-6-7 sider udelukkende med titler på bøger, må det forekomme magert, at der kun blev anmeldt en 3-4 stykker af disse værker. I 1975 blev rubrikken - nu under overskriften: oversigter og anmeldelser - da også udvidet til 28 sider, men allerede året efter var den svundet ind til 1 side. I 1981 fyldte anmeldelserne 12 sider, så der er måske en ændring undervejs. Det omfang anmeldelserne hidtil har haft er klart utilfredsstillende ved kun at omtale en brøkdel af de relevante bøger. Afsnittet burde nok, enten udelades eller udbygges kraftigt.

Endelig bør det nævnes at Historiske Meddelelser jævnlig har bragt nekrologer over skribenter der har ydet en særlig indsats i udforskningen af Københavns Historie; og tidsskriftet er selvfølgelig forsynet med registre der bringes for 4 årgange ad gangen.

Når man forsøger at give en helhedsvurdering af et tidsskrift, ville det unægtelig være spændende om man så at sige kunne kigge redaktøren i kortene. Det er så godt som umuligt da man, som nævnt ovenfor, kun sjældent kan vurdere hensigterne, blot se det færdige resultat. I det foregående er der dog givet nogle antydninger, som måske kan belyse den redaktionelle linje, og der kan føjes lidt mere til. En del artikler - 12 i alt - markerer jubilæer af en eller anden art. I nogle af disse artikler er der tale om at flere forskellige forfattere belyser det samme emne ud fra forskellige synspunkter. Det gælder for eksempel artiklerne om 300-året for stormen på København, artiklerne om Assistens Kirkegård gennem 200 år - som nærmest har karakter af en sær-

publikation – og den tilsvarende om Vestre Kirkegård gennem 100 år, her er der ligefrem tale om et tillæg til årbogen. Disse bidrag, og måske flere af jubilæumsartiklerne, skyldes givetvis et initiativ fra redaktionens (eller måske kommunens) side. Noget lignende gælder i hvert fald en enkelt af de bibliografier og oversigter der har været bragt. Da det kan være svært at huske hvornår disse sidste bidrag kom, vil det måske være rimeligt at bringe listen her:

Sigvard Skov: Københavns belejring i litteratur og kunst. 4. række, bind 6, 1959.

Chr. Bang: Bidrag til en bibliografi over Christiansborg Slots brand 3.–4. okt. 1884. 4. række, bind 6, 1959.

Egil Skall: Om Københavns Stadsarkivs kortsamling. 1971.

Københavns Stadsarkiv. Oversigt og vejledning. 1974.

Erik Wilmann: Opmålings- og kortlægningsarbejder i Københavns Kommune indtil 1929. 1979.

Artikler af denne art hører ikke umiddelbart til det populære læsestof, men det er uhyre nyttigt for forskerne og kan derved medvirke til at andre artikler kan skrives.

Endnu et punkt hvor man måske kan spore redaktionens indflydelse er med hensyn til længden af de enkelte artikler, og her er der sket en mærkbar ændring i løbet af de sidste 25 år.

Antal sider pr. artikel	1957–61	1962–66	1967–71	1972–76	1977–81	i alt
0–20	22	22	17	16	13	90
21–40	14	7	7	8	13	49
41–50	1	2	0	3	2	8
51–	6	5	6	3	3	23
	43	36	30	30	31	170

Når det samlede tal ikke er de 167, som tidligere nævnt, skyldes det igen at nogle artikler er blevet fordelt på flere forfattere. De helt små artikler som udgjorde mere end halvdelen af antallet i de to første femårs-perioder er nu på vej ud. Det understreges af, at i den første

periode var der ikke mindre end 7 artikler på under 5 sider, i den sidste periode er der ikke én i denne gruppe.

På den anden side har de helt lange artikler, der en overgang var i fremmarch, ikke kunnet holde deres placering, der er sket en tydelig koncentrering omkring midtergruppen. I 1957-61 var 40% af artiklerne på 16-40 sider, i den sidste femårs-periode er tallet 65%.

Det kunne være fristende at tage bestik af fremtiden ved at foretage en sammenligning af de første fem og de sidste fem årgange af denne periodes Historiske Meddelelser. Helt rimeligt vil det dog ikke være, da der i tiden 1957-61 var en række store jubilæumsartikler, der selvfølgelig på flere måder har præget disse bind. Men nogle antydninger kan måske gives. I begge perioder er interessen for tiden 1600-1900 markant, men der er dog vist sket en forskydning, sådan at 1700-årene nok bliver behandlet hyppigere nu, på bekostning af 1600- og 1800-årene, men samtidig bliver der måske lagt lidt mere vægt på det 20. århundrede.

Hvad forfatterkredsen angår, er der i hvert fald sket ændringer. Den rendyrkede amatør har åbenlyst tabt terræn, og i stedet rykker de »unge historikere« frem. Arkiv- og museumsfolk udgør stadig cirka halvdelen af forfatterne, men mens de to grupper tidligere var omtrent lige talstærke, så er museumsfolkene nu ved at være en mangelvare.

De 25 årgange der her er behandlet er omtrent identisk med Sigurd Jensens funktionstid, idet han redigerede Historiske Meddelelser fra 1956 til og med 1979, hvor han blev efterfulgt af den nuværende stadsarkivar Helle Linde. I en række år har fuldmægtig Egil Skall fungeret som redaktionssekretær, hans navn træffes første gang på titelbladet i 1974. Det er derfor næppe forkert at sige, at de 25 bind står som et monument over Sigurd Jensens indsats. I den udstrækning hans intentioner afspejles i de mange artikler han selv skrev, kan man roligt konkludere, at formålet har været at levere levende og ofte spændende læsning, altid sagligt underbygget og forsynet med noter, dertil velskrevet og med perspektiv. Vi må i dag være taknemmelige for at Københavns Kommunalbestyrelse i 1907 besluttede sig for at udgive et tidsskrift, og vi må give »Fra Arkiv og Museum« ret i, at resultatet »er særdeles tiltalende«.

NOTER

1. Fra Arkiv og Museum, bd. 3, 1905-08, s. 443.
2. Se for eksempel Peter V. Christensen: De amtshistoriske Samfund (Fortid og Nutid, bd. 28, h.2, 1979, s. 192-210).
3. Arne Sundbo: 50 år Historiske Meddelelser om København (Historiske Meddelelser om København, 4. rk., bd. 5, 1957, s. 1-24).
4. Det drejer sig om en større undersøgelse af Klaus Egeberg: »Til oplivelse af historisk sans« - en analyse af 3 lokalhistoriske årbøger (som behandler følgende tidsskrifter: Aarhus Stifts Årbøger, Fra Randers Amt og Østjysk Hjemstavn) og om en række mindre analyser af årbøgerne fra Holbæk, Frederiksborg og Ringkøbing amter. De er foretaget af: Grete Lindhardt, Bjarne Olsen, Niels Henrik Larsen, Peter Uffe Meier, Jens Christensen og Steen Rosendahl. Når jeg i det følgende henviser til tal og oplysninger fra de her nævnte årbøger, bygger jeg på disse utrykte undersøgelser.
5. Se for eksempel Thorkild Kjærgaard: Fagmænd og amatører. Om herremænd og bønder i den danske historikerverden (Fortid og Nutid, bd. 26, h.4, 1976, s. 507-15) og Knud Prange: Lokalhistorikeren som forsker og skribent (sst., bd. 27, h.4, 1978, s. 481-97).
6. Disse oplysninger om forfatterne mangler desværre for de sidste årgange, men Egil Skall har været mig behjælpelig med at skaffe de manglende oplysninger.

Ole Rømer og kontrollen med kandestøbernes tinkkvaliteter

Af Arne Hægstad

1600-tallets kandestøbere arbejdede med tre forskellige tinkkvaliteter: engelsk tin, der var den bedste kvalitet, dvs. den hvori der var det mindste kvantum bly, krontin, der var en mellemkvalitet, og mangods, der indeholdt den størst tilladte mængde bly. Tinkkvaliteten kontrolleredes ved hjælp af vægtfylden ud fra den erkendelse, at til sætningen af det tungere – og billigere – bly øger tinnets vægtfylde.

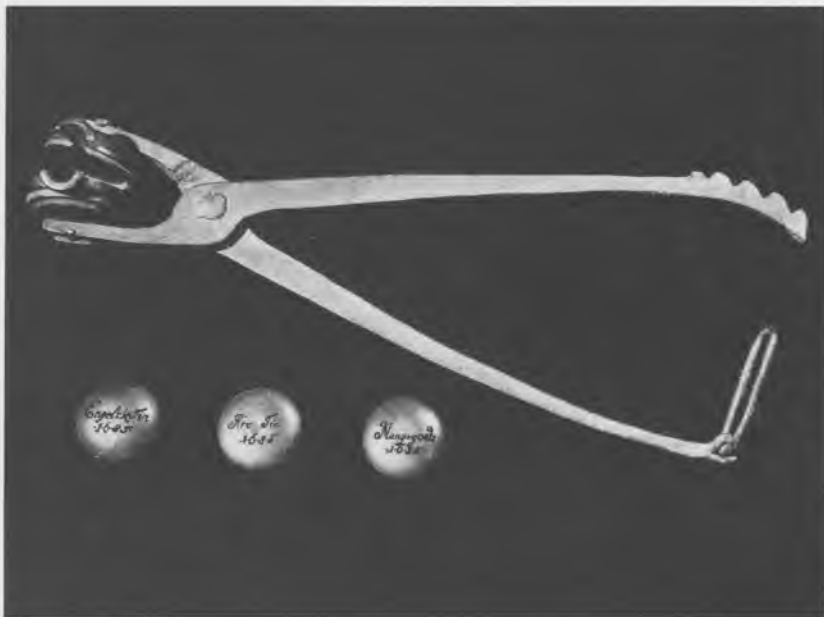
Afprøvningen af tinkkvaliteten foregik på den måde, at man i en given form fyldte en prøve af det tin, som ønskedes kontrolleret, i flydende tilstand. Når tinprøven var størknet, blev den taget ud af formen og vejjet. Ved vejningen benyttedes tre til prøveformen hørende kontrollodder, et for hver af de tre tinkkvaliteter. Vægtenheden var 1 pund lig med 32 lod lig med 128 kvintiner.

I Danmark fastlagdes afprøvningen af tinkkvaliteterne først ved kandestøbernes lavsartikler 1685.

I Politie-Commissionens udkast til disse lavsartikler, der er dateret 19. marts 1683, foreslås, at en tinprøve støbt i en – desværre ikke nærmere defineret – form erklæres for »Engelsk tin«, »Krontin« eller »Mangods«, dersom vægten ikke overstiger respektive $12\frac{1}{2}$ lod, 13 lod eller 13 lod $2\frac{1}{2}$ kvintin eller omsat: 50, 52 og $54\frac{1}{2}$ kvintiner.

I kandestøbernes endelige lavsartikler af 16. maj 1685, der efter tidens skik har form af en kongelig forordning, er tinkkvalitetsprøven ændret. Prøveformen er nu defineret som rumfanget af $\frac{1}{2}$ pund (dvs. 16 lod eller 64 kvintin) bly, og om de 3 tinkkvaliteter bestemmes, at vægten af det givne rumfang (prøveformen) ikke må overstige $41\frac{1}{2}$, 44 eller $46\frac{1}{2}$ kvintin.

Ser vi på forskellen mellem politikommissionens udkast 1683 og lavsartiklerne 1685, er det indlysende, at prøveformen i 1685 må være blevet formindsket til $41\frac{1}{2}/50$ eller 83% af den form, som politikommissionen 2 år tidligere havde tænkt sig. Kommissionen må altså den-

På Københavns Bymuseum findes denne prøveform monteret på en tang (total længde 49 cm) og de 3 tilhørende kobberlodder for engelsk tin, krontin og manggods.

gang have taget sit udgangspunkt for prøveformens omfang i et metal med 83 % af blyets vægtfylde, som er 11,31, dvs. et metal med vægtfylden 9,3873. Da der ikke findes rent metal med denne vægtfylde, må der have været tale om en legering.

Forinden vi forsøger at løse dette problem, er det nødvendigt at se lidt nærmere på 1600-tallets måder at udtrykke vægtfylde på. Vægtfylde eller, som man i dag foretrækker, massefylde kan bestemmes på 2 måder. Enten kan man ud fra et givet rumfang bestemme faste stoffers forskellige vægt, eller man kan gå den modsatte vej og ud fra en given vægtmængde måle sig til de faste stoffers forskellige rumfang. I erkendelse af at man kan veje med større nøjagtighed, end den hvormed man kan måle, foretrækker man i nyere tid vejningen, og det så meget mere som man efter Archimedes' metode ved nedsænkning i vand kommer uden om målingen. Efter genopdagelsen af Archimedes i 1500-tallet¹ blev det første princip efterhånden det almindelige, men

inden for artilleriet fastholdt man længe at bestemme vægtfylden ved måling af rumfang. Alle artilleriets beregninger gik ud fra en given vægt – artilleripundet –, og de forskellige metaller og metallegeringers afvigende vægtfylde udtryktes i diameterforskelle på kugler af samme vægt. Georg Stiernhielm citerer således i sin lille lærebog i proberkunsten »Archimedes's reformatus« fra 1644 den hollandske ingeniør og fortifikationsekspert Adriaan Metius (død 1607) for følgende talforhold mellem en kugle af sølv og en kugle af engelsk tin $90\frac{1}{3} : 99\frac{1}{2}$. Når disse kuglers diameter omregnes til rumfang bliver forholdet mellem rumfanget af en kugle engelsk tin og sølvkuglens rumfang som 4 : 3. Da vægtfylden af engelsk tin i 1600-tallet beregnedes til $7\frac{1}{3}$, følger heraf, at sølvet kun skulle have haft vægtfylden 9,777, hvilket er et overraskende lavt tal, indtil det går op for læseren, at Metius ikke har anstillet sine beregninger med rent sølv, men med sin tids 15-lødige »værksølv«. Til værksølvets vægtfylde 9,777 svarer vægtfylden 10,43 for rent sølv. Den store engelske fysiker Robert Boyle (død 1691) regnede således med vægtfylden 10,4236 for rent sølv. Adriaan Metius' tilknytning til artilleriet afsløres derved, at han sætter metallernes rumfang i relation til en jernkugle (kanonkugle), hvis diameter sættes lig 100.

I lyset af denne digression skal Politie-Commissionens udkast af 19/3 1683 ansues.

Efter 30-årskrigen var det 15-lødige »værksølv« forladt som udgangspunkt for beregning af sølvmonterens lødighed og i stedet benyttedes $9/10$ rent sølv (lødighed 14 lod $7\frac{1}{3}$ gren). Sættes vægtfylden af dette sølv til $10,43 \times 9/10$ fås vægtfylden 9,387 og rumfanget af 1 mark (= 16 lod eller $\frac{1}{2}$ pund) sølv af denne lødighed bliver da lig med $12\frac{1}{2}$ lod engelsk tin med vægtfylden 7,333.

Med et udenlandsk forlæg har Politie-Commissionen forestillet sig en prøveform, hvis rumfang svarede til 1 mark $9/10$ -sølv. Fyldt med engelsk tin måtte vægten ikke overstige $12\frac{1}{2}$ lod.

Når man i Danske Kancelli eller i Rentekammeret ikke har kunnet godtage Politie-Commissionens udkast på dette punkt, så hænger det sammen med, at den danske speciedaler kun var 14-lødig ($7/8$ rent sølv) og ikke kommensurabel med engelsk tin inden for vægtsystemet. Det var derfor naturligt at vælge bly. Det var for hånden som ammunition, og det var billigt og nemt at arbejde med. Men frem for alt var

bly og engelsk tin kommensurabelt. Bly havde vægtfylden 11,31 og engelsk tin 7,333, hvorfor rumfangene forholdt sig som $64:41\frac{1}{2}$. Prøveformen er derfor blevet formindsket med 17%, så den rummede 16 lod bly i stedet for 16 lod sølv. Vægten er ikke blevet ændret.

Hvem var den fysik- og matematikkyndige bag den ændrede prøveform? – »Det er vel ikke usandsynligt at antage, at de endelige lavsartikler, for så vidt angår bestemmelserne om tinprøverne, er udformet af Ole Rømer,« skriver Egil Skall.² Tanken er nærliggende, men det kan bevises, at Ole Rømer ikke er blevet spurgt i denne sag før efter lavsartiklernes endelige udformning som kongelig forordning i 1685.

Ganske vist har Ole Rømer i sin optegnelsesbog *Adversaria* fol. 6a noteret:

Memoriale

8 kugler af bly lige tunge med 11 af manggotz	
11 af bly	16 af crontin
11 af bly	17 engelsk
	gemeenlig pris af bly til eng. tin 3 ad 20.

Da hans vægtfylde for bly er 11,31, må vægtfylden

af engelsk tin være	7,31824
- krontin	- 7,7756
- manggods	- 8,2255.

Herefter skulle 64 kvintin bly have rumfang som 41,41 kvintin engelsk tin, 44,0 kvintin krontin og 46,545455 kvintin manggods, hvilket svarer så nydeligt til lavsartiklernes fastsættelse af vægtene $41\frac{1}{2} - 44 - 46\frac{1}{2}$ kvintin, at det var snublende nær at tillægge Ole Rømer paterniteten, men ovenstående »Memoriale« kan meget vel være et notat fra samme kilde, som ophavsmanden til tallene i lavsartiklerne har benyttet, og således ikke været udtryk for Ole Rømers personlige forskningsresultat.

På den foregående side i *Adversaria* findes nemlig et notat, hvor Ole Rømer har skrevet:

»Forordningen er rettit efter blyform paa 64 qvintin da (da = hvorefter) engelsk tin skal være victig (= veje) $41\frac{1}{2}$ qvintin (er funden af

finhed en deel meget got som gaf $41\frac{1}{3}$) i det allerhøyeste. Crontin 44 kvintin (med rette $43\frac{1}{4}$ heller $\frac{4}{5}$) manggods $46\frac{1}{2}$ «.

Denne korrigerende kommentar kan først været skrevet efter at lavsartiklerne er blevet offentliggjort som kgl. forordning den 16. 5. 1685.

På Københavns Bymuseum befinder sig en tinprøveform og 3 kontrol-lodder med årstallet 1685. Sådanne prøvesæt skulle opbevares på råd-stuen og hos oldermanden for kandestøberne, og det må være et af disse prøvesæt, der findes på bymuseet. De særdeles velbevarede lod-der vejer 163,72 – 172,79 – 183,45 gram.³ Denne vægt er langt fra for-ordningens $41\frac{1}{2}$ – 44 – $46\frac{1}{2}$ kvintin, såfremt det dansk-norske pund i henhold til forordningen af 1. 5. 1683 på dette tidspunkt har vejet 499 gr., således som man hidtil har antaget. Går man derimod ud fra et pund på 505 gr., hvilket er i overensstemmelse med det resultat, man er nået til ved at veje den vandmængde, som kan rummes i de to æld-ste pottemål fra perioden,⁴ svarer vægten på loddet for engelsk tin på 163,72 gram og for manggods på 183,45 gram til forordningens $41\frac{1}{2}$ og $46\frac{1}{2}$ kvintin, mens loddet for krontin skulle have vejet 173,58 gram for at være i overensstemmelse med forordningens 44 kvintin. Skyldes dette en fejl ved loddet for krontin? Ikke nødvendigvis. Loddets vægt på 172,79 gram svarer nemlig, under forudsætning af at pundet er 505 gr., til de $43\frac{4}{5}$ kvintin i Ole Rømers korrektion.

Ole Rømers korrektion til forordningen kan være blevet meddelt de deputerede for mål og vægts indrettelse, som efter artiklernes lydende skulle stemple prøveformen og de dertil hørende kontrollodder. De deputerede kan have taget hensyn til korrektionen, således at lodderne på Københavns Bymuseum ikke vejer efter forordningen $41\frac{1}{2}$ – 44 – $46\frac{1}{2}$ kvintin, men $41\frac{1}{2}$ – $43\frac{4}{5}$ – $46\frac{1}{2}$ efter Ole Rømers korrektion.

Hvorfor skriver Ole Rømer, at det vil være rigtigere at sætte vægt-grænsen for krontin ved $43\frac{4}{5}$ kvintin? – Fordi han har kendt de hæv-dvundne blandingsforhold i legeringerne krontin og manggods, nemlig 10 vægtdele bly til 54 vægtdele tin, der giver vægtfylden 7,74 (og ikke 7,7756 som resultat af memorialens »kugleligninger«), og 20 vægtdele bly til 44 vægtdele tin, der giver vægtfylden 8,227. Vægtfylden for manggods 8,23 har ligget så tæt på den vægtfyldte, som findes i Adver-sarias memoriale, og som forudsættes i forordningen, at Ole Rømer

har kunnet godtage forordningens $46\frac{1}{2}$ kvintin. Derimod har forskellen mellem forordningens 44 kvintin for krontin, svarende til memorialens vægtfylde på 7,775, og den almindelige legering af krontin med vægtfylden 7,74 været for stor.

Hvis De deputerede for Maals og Vægts Indrettelse ikke havde taget Ole Rømers korrektion til efterretning, ville de københavnske kandestøbere have lavet kander og fade i krontin, der var ringere end standarden 10 dele bly til 54 dele tin. Fortjenesten ville have været større, for bly kostede kun 15 % af tinnets pris.

Hvorfor er der så ikke taget hensyn til Ole Rømers korrektion af engelsk tin fra $41\frac{1}{2}$ til $41\frac{1}{3}$ kvintin? Ole Rømer kan have sin viden om engelsk tin med vægtfylden 7,29 svarende til de $41\frac{1}{3}$ kvintin fra Robert Boyle, hvis tinvægtfylde er 64,38 % af bly, hvilket med bibeholdelse af Rømers 11,31 som vægtfylde for bly giver 7,28. I praksis har det imidlertid ikke været muligt at fremstille tin af denne finhed, der svarer til helt rent tin, og man har derfor ikke ændret vægten af det lod, hvorved engelsk tin skulle vejes, i forhold til forordningens angivelse. Desuden har forskellen været så lille, at man ikke behøvede at tage hensyn til den.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Venatorius' latinske udgave kom i 1544.
2. Den engelske tinfabrik, Historiske Meddelelser om København, 1965, p. 46.
3. Lodderne er velvilligst vejet af Vesterbro Apotek 11. 7. 1980.
4. Ribes pottemål fra 1684 i MARK OG MONTRE 1978, p. 36-45.

Hos »Madame Muurskee« i Dybensgade nr. 200 Dagligliv i et bordel i 1770'ernes København

Af John Christensen og Henrik Stevnsborg

I 1773 iværksatte politi- og anklagemyndighederne i København tiltale mod værtshusholder Frederik Horn samt dennes hustru, Karen Pedersdatter, hjemmehørende i Dybensgade nr. 200, for bordelvirksomhed, og der blev i denne anledning under de følgende 4 år optaget en stribe forhør ved den københavnske Hof- og Stadsrets kriminelle forhørskammer, hvor familien Horns gøren og laden blev lagt under lup. Forhørsreferaterne er stadig bevaret; det samme gælder de endelige domsforhandlinger og en række dertil hørende dokumenter. Materialet befinder sig idag i Landsarkivet for Sjælland i Hof- og Stadsrettens arkivfond, og det er dette materiale, som hovedsagelig danner grundlaget for det følgende.¹

Ejendommen i Dybensgade nr. 200, som dannede rammen om det liv og de aktiviteter, der bragte ægteparret Horn på anklagebænken, gik op i luer ved Københavns brand i 1795. Der eksisterer ikke i dag præcise tegninger af de forskellige etager og rum i ejendommen,² men med hensyn til grundplanen og til hvorledes bygningen fremstod udvendig er vi imidlertid velunderrettede. Dels er et målebrev fra 1713 bevaret i afskrift; dels foreligger en minutios tegning af ejendommens grundareal, som i sin tid blev fremstillet til brug for hovedstadens nymatrikulering i 1756. Endelig blev ejendommen handlet i såvel 1767 som 1778, og fra disse transaktioner eksisterer endnu i dag kopier af de originale skøder.³

Hvorledes bygningen præsenterede sig udefra, kan man få et ganske godt indtryk af ved at studere overkonduktør Christian Geddes såkaldte »eleverede« kort over København fra 1760–61, hvor hovedstaden træder frem i 3-dimensionalt fugleperspektiv (jfr. fig. 1). 100 % sikker på, at Gedde tegner korrekt, kan man ikke være.⁴ Ikke desto mindre forekommer *hans* oplevelse af Dybensgade nr. 200 at være i

god overensstemmelse med, at ejendommen – ifølge de nævnte skøder – havde »4 fag« mod gaden; var på 2 etager og sammenbygget med nabohusene, »med fæledz Qvist over et fag . . . alt af muur og bindingsværck«. Hertil kommer, at der fra 1712 er bevaret en original synsforretning,⁵ på grundlag af hvilken stuen og 1. salen kan rekonstrueres i en plantegning (fig. 2). Dette aktstykke er dog behæftet med en række usikkerhedsmomenter. Mest problematisk er, at der ikke er anvendt nogen egentlig målestok; udover en summarisk beskrivelse af køkken, gang og forstue er de enkelte beboelsesrum blot karakteriseret som henholdsvis »stuer«, »værelser« eller »kamre«, eventuelt vedføjet et »liden« eller »lidet«. Figuren skal derfor ikke betragtes som mere end en grov skitse.

Fra gadeplan trådte man ind i en forstue, hvorfra der var adgang til et af værtshusets dominerende rum, nemlig skænkestuen. Hvorvidt denne skænkestue endnu i 1770'erne var beklædt med træpaneler til op i vindueshøjde, som de nævnes i 1712, melder bordelretssagen mod ægteparret Horn ikke noget om. Heller ikke sengekammeret i stueetagen omtales her, lige som køkkenets eksistens blot er konstateret uden særlig interesse for dets funktioner som arbejdsplads. Om lokaliteterne på 1. sal er der til gengæld en del oplysninger. Først stadsstuen. Denne vendte ud mod Dybengsgade og var møbleret med en dragkiste og en seng. Under vinduerne, med de »needhængende Gardiner, som kunde trækkes for«, befandt sig rummets fornemste møbel, en såkaldt kanapé, en sofaagtig bæk formet som to eller flere sammenføjede stole. Stadsstuens egentlige formål ligger i selve navnet, skønt det undertiden hændte, at en søvrig værtshusgæst blev lagt i den uopredte seng, der permanent stod uden lagen, men dog med dyne. Mod gården lå »bagstuen«, som tjente flere formål. Først og fremmest var den sovekammer for de kvinder, som i tidens løb var ansat på værtshuset med kost og logi som stuepiger og tjenestepiger. For det andet var det almindeligt, at dette rum blev brugt som ekstra skænkestue. Og for det tredje var det hér, prostitutionen i huset havde sit centrum. Indretningen forekommer asketisk og tarvelig: en seng, en dragkiste, et bord og et par stole. For vinduerne skærmede rullegardiner af gråt kardus mod nysgerrige blikke. Om der herudover har befundet sig en kakkelovn i rummet vides ikke med sikkerhed. Det er på den anden side ret sandsynligt, eftersom der i de nævnte skøder op-

Fig. 1. Dybengsgade 200 på udsnit af Geddes eleverede kort over København 1760-61.

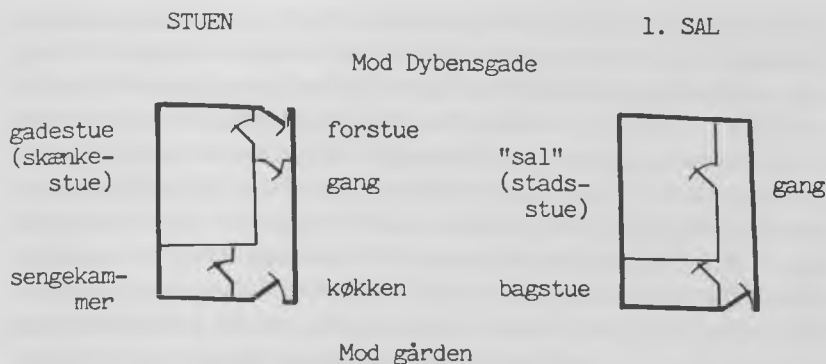

Fig. 2. Skitse af rumfordelingen i Dybensgade 200 i 1770'erne tegnet ind over forhusets grundplan, således som denne fremstod ved den generale opmåling i 1755.

regnes henholdsvis 6 og 7 jernkakkellovne blandt det mur- og nagel-faste inventar.

Vejen til 1. salen gik ad en udendørs »stigetrappe« omme i den bro-lagte gård. Sammedets befandt sig en regulær stige, der gav adgang til loftet (brugt som tørreloft og spisekammer), samt husets lokum. Fra gården var der ligeledes adgang til et baghús; også dette var på »4 fag«. Baghuset har været på ialt ca. 40 m², fordelt på 2 etager, hvor der ved optagelsen af et ekstraskattemandtál i 1762 boede 11 personer.⁶ Var baghuset diminutivt og tæt befolket, var forhuset, hvor ægteparret Horn drev deres forretning, det også. Her var der ca. 78 m² til ligelig fordeling mellem stue og 1. sal, mens antallet af beboere i 1762 blev opgjort til 13.⁷

Af Geddes kort (fig. 1) fremgår, hvorledes dette »lidet og ubetydelig(e) . . . Værtshuus« var placeret i såvel karréen som kvarteret. Nr. 200 i Dybensgade var beliggende nær hjørnet af Skvaldergaarden (den nuværende Nikolajgade) og befandt sig dermed i hjertet af Københavns Øster Kvarter, kvarteret omkring Nikolaj Kirke. På den tid rummede dette kvarter noget af hovedstadens værste, tætpakkede slum. Og netop i Dybensgade lå værtshusene og udskænkningstederne bogstavelig talt dør om dør. I 1772 var gaden, såvidt det kan ses, adresse for ikke mindre end 12 bordeller – herunder Frederik Horns.⁸

Om de daglige rutiner i dette bordel i 1770'erne gives der spredte oplysninger under en retssag fra 1772, hvor musketer Anders Fluberg stævner Frederik Horns hustru, Karen Pedersdatter, for et beløb på 17 rigsdaler, 5 mark og 14 skilling,⁹ et mellemværende der havde sin rod i, at musketeren gennem ca. 6 måneder daglig havde haft sin gang i Dybensgade for at sætte Karen Pedersdatters hår.¹⁰ Også Karens søster, Eva Dorothea, som var født i 1751¹¹ og havde bopæl hos ægteparret Horn, havde han »akkomoderet« hver dag. I tilgift havde han undertiden klippet ægteparrets søn. Musketer Fluberg blev, med Karen Pedersdatters ord, draget som af en magnet til huset, fordi han »gick paa Frierie . . . til en Pige som da tiende (dér)«. ¹² I et glimt ser man ham låne kvinderne i værtshuset småbeløb, når de skulle til bal, f. eks. hos »China fahrs Koene«. ¹³ Men hverken hans tjenesteydelser eller hans venlighed synes værdsat efter fortjeneste. De udestående fordringer måtte han have inddrevet ad rettens vej. ¹⁴ I samme sag er også den lokale politibetjent i vidneskranken. Hans vej faldt selvsagt ofte forbi, hvilket sætter ham i stand til at ridse et par idylliske scener op: musketeren bænket ved familiens middagsbord, eller i køkkenet med en kop kaffe i hånden. ¹⁵

Fuldt så dagligdags er optakten til endnu en retssag, som blev ført mod Karen Pedersdatter i 1770'erne, i dette tilfælde rejst af en nabo i Dybensgade nr. 201. Man følger i denne sag Frederik Horns svigerinde, den tidligere omtalte Eva Dorothea, hen ad nabohusets svalegang med et par tøfler, »som hun vilde lade Bagflekke«. ¹⁶ Just denne dag havde Anne Jensdatter, der var gift med drejersvend Christopher Abrahamsen i nr. 201, holdt storvask. Tøjet havde hun hængt fra snorene på svalen ud over gården. Blandt det ophængte linned mente Eva at kunne identificere et par »særker«, som ved en tidligere lejlighed var blevet stjålet fra Horns snoreloft, hvor den nøgne bræddevæg til naboejendommen forøvrigt ifølge flere vidner bar præg af at være brudt op og forceret. Eva hentede assistance hjemme; dels endnu en søster, Else, dels den daværende stuepige »Trine«, alias Cecilia Hansdatter, som senere skal omtales. Sammen begyndte disse tre at hive tøjet ned af snorene, indtil Anne Jensdatter opdagede deres forehavende og resolut greb ind. Hun bemægtigede sig »særkerne« og flygtede ind i sin lejlighed, hvor hun låste dem ned. Hvem »særkerne« egentlig tilhørte, bliver aldrig rigtig opklaret. Men under alle omstæn-

digheder udviklede diskussionen sig derhen, hvor de gensidige beskyldninger for tyveri fløj gennem luften – for til slut at ende i et større håndgemæng mellem naboerne »ude paa vejen«, som det hedder, altså antagelig midt på Dybensgade.

Helt typisk for dagligdagen i Horns hus er denne scene sikkert ikke. At der på den anden side var blandede følelser i gaden med hensyn til aktiviteterne i nr. 200, er der næppe tvivl om. Parykmager Johannes Nyberg, der var husejer i nr. 201, var en diplomatisk herre; han lod »huset passere for hvad det er«. Ikke desto mindre kunne han under en afhøring ved Hof- og Stadsrettens kriminalkammer berette ikke alene om søvnløse nætter på grund af øredøvende »Allarm« inde i nr. 200, men også bekræfte det almindelige rygte: at naboens værtshus ansås for at være et af kvarterets talrige suspekter »horehuse«. Blandt disse bordelværter har der nok heller ikke altid været idel begejstring for konkurrenten. F. eks. er der notorisk blevet foranstaltet veritable hævntogter, hvor en bordelvært sammen med et hold af stamgæster gik korporligt til angreb på en lidt for succesrig medbejler til kundernes gunst – omend noget sådant ikke kan dokumenteres for Frederik Horns vedkommende.¹⁷

Kunderne, som ellers må have udgjort værtshusenes og bordellernes eksistensgrundlag, melder de samtidige kilder ikke mange ord om. Man hører, at de i gavmilde stunder stak serveringen en »dusør«, eller at de lagde vejen om ad Karen Pedersdatters og Frederik Horns værtshus, fordi de dér »lettelig kunde erlange alle de Faveurs af (Fruentimmerne) som de yndskede sig«. Undertiden har der da også været et så voldsomt rykind af gæster, at det som nævnt var nødvendigt at skænke både »i Stuen til Gaden og i Bagstuen og paa Sahlen«. Og ofte gik det – som parykmager Nyberg harcellerede over – ikke just stille af. Der blev sviret til den lyse morgen, og i ny og næ måtte en gæst opleve at blive smidt håndfast på gaden, hvor natvægterne samlede ham op og bragte ham gennem den sovende hovedstad til detentionen i rådhusarresten.

For at dække den store husholdnings behov må desuden en lang kæde af leverandører have haft om ikke daglige, så jævnlige, kontakter med Horns hus. Dette var blandt andet forudsætningen for, at der overhovedet kunne bydes på vin og navnlig på tidens modedrik, punchen. Hertil krævedes ingredienser som rom eller arrak samt sukker og

citronsaft – eller måske eddike som ersatz for dyre citroner?¹⁸ Formentlig er en del af disse produkter blevet købt på torvet, mens andre må være falbudt i gaden eller ved døren.

Skal man søge hovedpersoner i det dagligliv, der udspillede sig i Dybensgade nr. 200 i 1770'erne, ender man uundgåeligt med de kvinder som under bordelretssagen en efter en træder frem i vidneskranken¹⁹ og giver hver deres beskrivelse af tilværelsen hos ægteparret Horn. I alt afhørtes tolv kvinder om deres tjeneste i huset i Dybensgade. I en vis forstand er det naturligvis tolv vidt forskellige enkeltindivider, vi præsenteres for; men som anklager og forsvarer har struktureret deres spørgsmål, vil det alligevel være fællestrækkene, der træder tydeligst frem. Selv om anklageren kan udvise stor grundighed, når det gælder om at opspore vidner med relevans til sagen mod Frederik Horn og Karen Pedersdatter, er der langt fra tale om, at alle tidligere ansatte er blevet fundet og afhørt. Således nævnes i en næsten samtidig rufferisag mod Sophie Muhle to kvinder, der har gjort tjeneste hos Horn i 1772, men som ikke optræder i selve Horn-sagen.²⁰ Også Horns svigerinde, den omtalte Eva Dorothea, har i en række henseender delt tilværelse med det ansatte personale. Men da hun ikke inddrages personligt i sagen mod sin søster og svoger, findes der altså intet vidnesbyrd fra denne centralt placerede skikkelse i Horns hus. På trods heraf må de foreliggende tolv vidnesbyrd antages at være tilstrækkelige til at danne sig et realistisk helhedsindtryk af kvinderne og deres tilværelse i værtshuset i Dybensgade. Forhørene er som antydnet struktureret meget ens, hvilket giver mulighed for at opstille en skematisk oversigt med oplysninger om kvinderne (jfr. tabel 1).

I aldersrubrikken er registreret den alder, kvinderne efter egen oplysning havde, da de blev ansat hos Horn. Hvor en kvinde har haft tjeneste på værtshuset i flere perioder, går alderen på den første ansættelse. Alderen er oplyst i ti tilfælde, med et gennemsnit på godt 19 år, men til dette tal skal der knyttes visse forbehold. Ud fra en metodisk betragtning ligger problemet ikke så meget i, at kvinderne skulle have løjet sig yngre eller ældre, end de i virkeligheden var. Det gælder for alderen som for de fleste andre oplysninger i oversigten, at kvinderne næppe havde nogen speciel interesse i at svare usandt på de stillede spørgsmål. I første række var de jo *vidner* i sagen mod ægteparret

Tabel 1.

	Alder	Ansættelses- periode/ tidspunkt	Løn	Funktion	Tjent i andre værtshuse
Pernille Linschow	21	6 mdr. + 3 mdr. forår '73	4 Rd halvårligt	kokkepige	ja
Cecilia Hansdatter	18 el. 19	fra jul '72 til 1776	4 Rd halvårligt	stuepige	nej
Anna Barbara Christensdtr.	18	3 mdr. sidst i '72	2 Rd i kvartalet	kokkepige	ja
Pauline Nordberg	27	jul '72 – ultimo marts '73	ikke fast	stuepige	ja
Dorthe Hennemann	17	ialt ca. 4 år fra '62	ikke fast	servitrice	ja
Anna Smith	16	7 uger	4 Rd halvårligt	enepige	ja
Margrethe Mejer	20	4-5 uger indtil 17.1. '72	4 el. 5 Rd halvårligt	stuepige	ja
Fredericha Franch	20	5 uger fra marts '74	ikke fast	ikke fastlagt	nej
Lisbeth Aarup	16	1-2 uger	5 Rd halvårligt	kokkepige	ja
Cathrine Wandal	20	6 + 6 mdr. sidst i '60'erne	4 Rd halvårligt	servitrice, forefald. arb.	ja
Marie Sievertsdtr.	ikke oplyst	6 mdr.	ikke oplyst	kokkepige	ikke oplyst
Sophie Pedersdtr.	ikke oplyst	6 uger sidst i '71	ikke oplyst	ikke oplyst	ikke oplyst

Horn, og en eventuel frygt for at belaste sig selv vil de vel højst have følt, hvor de blev udspurgt direkte om deres rolle i den prostitution, der fandt sted i Horns værtshus. Dette må især have været tilfældet for Cecilia Hansdatter, der stadig var ansat hos Horn, mens sagen kørte for retten. Den væsentligste fejkilde synes at være kvindernes

dårlige hukommelse. Undertiden behæfter kvinderne selv deres oplysninger med forbehold; men når f. eks. Anna Smith i anden sammenhæng hævder, at hun var 20 år gammel i midten af 1773,²¹ må man nøjes med at konstatere, at dette umuligt lader sig forene med hendes oplysning om, at hun var 16, da hun var i tjeneste hos Horn. Endnu mere grelt forholder det sig med Pauline Nordberg, som endda er den af kvinderne, om hvem det eksisterende kildemateriale er fyldigst. Med hensyn til aldersoplysninger modsiger hun sig selv fra forhør til forhør, og disse modsigelser er det umuligt at trænge igennem.

Til gengæld er Pauline Nordbergs forhold egnet til en nærmere belysning af spørgsmålet om forhørsreferaternes generelle sandhedsværdi. Sammenstiller vi således oplysningerne fra et politiforhør over Nordberg den 25. november 1773²² med forhøret over Nordberg i Hof- og Stadsretten den 23. april 1774, opviser de to sæt oplysninger en del indbyrdes uoverensstemmelser, når det gælder perioden 1771-72, mens de fra årsskiftet 1772/73 stort set er sammenfaldende. Da Pauline Nordberg i intet tilfælde forsøger at undertrykke oplysninger om værtshusophold, prostitution, kønssygdomme o.l., kan hverken diskrepanserne eller lighederne begrundes med oplysningernes grad af »farlighed« for vidnet selv. Og selv om hendes holdning over for ægteparret Horn er særdeles negativ, kan heller ikke denne tendens i hendes fremstilling bruges til at afvise oplysningernes rigtighed, idet hendes åbenhed omkring belastende forhold ikke er begrænset til situationer, hvor Horn direkte eller indirekte er impliceret.

Det primære problem må derfor være hukommelsessvigt. Jo tættere forhøret rent tidsmæssigt ligger på de forhold, der beskrives, jo sikrere er oplysningerne.

Dette kan yderligere underbygges ved at konfrontere Pauline Nordberg med Charlotte Walerius, der blev afhørt i Hof- og Stadsretten 11. marts 1775, og hvis mand, værtshusholder Winther i Fortunstræde, var arbejdsgiver for Nordberg i to perioder i 1773. For det tidsrum, hvor disse to kilder dækker hinanden, dvs. fra påsken 1773 og året ud, er deres oplysninger næsten totalt sammenfaldende. Her er vi åbenbart så tæt på begivenhederne, at erindringen om dem har kunnet fastholdes.

Oplysningerne om, hvornår og hvorlænge kvinderne var ansat hos Horn, er på flere måder med til at belyse, hvilken tilværelse man blev

budt i huset i Dybensgade. Bortset fra Dorthe Hennemann, der efter eget udsagn var beskæftiget hos ægteparret Horn i tilsammen 4 år i 1760'erne, og Cecilia Hansdatter, som trofast blev hos Horn, mens sagen slæbte sig afsted ved Hof- og Stadsretten, er der et særdeles kraftigt gennemtræk blandt personalet. Kokkepigerne synes at have stået distancen bedst. Et par stykker af dem var ansat et halvt år, en enkelt endda lidt længere. Men blandt stuepiger og servitricer er tendensen, at man meget hurtigt får nok af at arbejde hos Horn. At der i de fleste tilfælde er tale om cirkaangivelser, rykker ikke ved den omstændighed, at ansættelsesperioderne snarere opgøres i uger end i måneder.

Ser man på kvindernes generelle placering på arbejdsmarkedet, viser det sig, at for hovedparten af dem var opholdet hos Horn kun een station på vejen fra værtshus til værtshus i det mørke København. Nogle anfører Horn som deres første arbejdsgiver, hvorfra de så er sivet videre til en af hans mange konkurrenter. Kun Caroline Franch og Cecilia Hansdatter hævder, at de aldrig har tjent i andre værtshuse. Over for dem står til gengæld f.eks. Pauline Nordberg og Lisbeth Aarup, der begge kan berette om et broget og springende karriereløb inden for værtshusbranchen. Frederik Horn var bestemt ikke den eneste værtshusholder, der baserede sin omsætning på et hurtigt forbiglidende galleri af unge, attraktive kvinder – som iøvrigt også ofte havde en kriminel baggrund.

I forbindelse med kvindernes strafferegister er bare et par eksempler nok til at understrege den håbløshed, der løber som en rød tråd gennem disse kvinders tilværelse. Således dømmes politimester Fædder den 2. december 1773 Pauline Nordberg til 6 måneders frihedsstraf »som et løs Qvinde Menniske, der har ladet sig bruge til Utugt«. Sagens anledning er ellers en beskyldning for bestikkelse, Nordberg har rettet mod nogle betjente, men det aspekt glider i baggrunden. Nordberg begår desuden den enestående dumhed at appellere politimesterens kendelse til Hof- og Stadsretten, som 1. juni 1774 uden større snak stadfæster dommen på de 6 måneder. Og da der ikke foretages fradrag for den allerede afsonede tid, tikker uret ubønhørligt helt forfra.²³ Også Anna Smith kender turen. Da hun, trods en advarsel, fortsat »continuerer i (sit) ørkesløse Levnet«, sendes hun den 24. februar 1772 en måned i fængsel.²⁴ Heller ikke denne straf har den tilsigtede afskrækkende virkning: den 17. juli 1773 takserer politimeste-

ren Anna Smiths »vedvarende løsgtige og utugtige levned« til et års frihedsstraf.²⁵ Mest kriminelt belastet blandt kvinderne er Dorthé Hennemann, som 22. juni 1772 idømmes 4 års frihedsstraf for tyveri af et sølvur. Men det fremgår af dommens præmisser, at Hennemann tidligere »paa diverse Tiider« ialt har tilbragt 7 år i fængsel for løsgtighed og lediggang. Hun er, som det konstateres, »et Menniske næsten uden haab til bedring«.²⁶

Efter dette indtryk af kvinderne i Horns hus vender vi tilbage til spørgsmålet om, hvad det var for en arbejdsplads, de i de fleste tilfælde forlod meget hurtigt og undertiden også meget hovedkuls. Henholder man sig til kvindernes officielle stillingsbetegnelser, er kokkepigerne hurtigt placeret, mens alle øvrige ansatte, uanset titel, var beskæftiget med opvartning og servering i værtshusets skænkestue, hvis der da ikke måtte inddrages andre af husets rum. Men først skulle der kunder til, og hvordan dette foregik, bliver grundigt beskrevet i forhørene. Noget tilfælde var det ikke, at kvinderne helst skulle være så unge som muligt; heri lå automatisk en attraktion for gæsterne, hvadenten de kom af sig selv eller skulle lokkes ind fra gaden. Hvor unge og tiltrækkende kvinderne end var, fik naturen dog rakt en hjælpende hånd. Frisørens besøg har nok markeret starten på kvindernes egentlige arbejdsdag i Horns hus – når de, som det udtrykkes, »bleve pudset om Eftermiddagen paa deres Hoeveder«. Beskrivelserne af denne daglige rutine er stort set samstemmende. Selv Marie Sievertsdatter, der bestemt ikke søger at vidne til ugunst for Frederik Horn og Karen Pedersdatter, fortæller om, hvordan kvinderne blev »accomoderede og pyntede«. De blev, som hun siger det, stadset op med »en liden Topee under Sættet«. Autenticiteten af disse udsagn bekræftes definitivt af »Haarskiærer« Johan Ernst Bach, der har været husfrisør hos Horn gennem 5–6 år og afhøres herom i Hof- og Stadsretten den 9. august 1774. Hvor f. eks. Pauline Nordberg påstår, at kvinderne fik ordnet hår hver eftermiddag kl. 3, hævder Bach, at tidspunktet afhang af hans øvrige arbejdsprogram, men en daglig foreteelse var det under alle omstændigheder. Kvinderne fik, med fagmandens ord, håret sat op »til Sæt og undertiiden til bart Hoved naar de skulde til nogen Stats«.

Ud over frisuren blev der også sørget for påklædningen. Oplysningerne herom er spredte, men f. eks. Marie Sievertsdatter har givet en

Fig. 3. Flyveblad fra 1772, der i karikatur viser en prostitueret, der får påsat et sæt (Københavns Bymuseum).

beskrivelse af, hvad der udmærket kan have været en slags standard-uniform for værtshusets servitricer, som ses iført »Kartuns Kofte og Skiørt, Hvide Strømper paa Beenene, et Halsbaand af Perler(,) dog et Tørklæde om halsen, Øre Roser i Ørene og Sæt«.

Med frisure og påklædning i orden var kvinderne klar til at opvarte værtshusets gæster, men som nævnt var det i meget høj grad en del af deres funktion at sørge for, at der nu også kom kunder nok til huse. Praksis var her, at man stillede sig op i gadedøren og lod det pæne udseende gøre sin virkning på de forbipasserende mænd, eventuelt suppleret med tilråb og direkte opfordringer. Enkelte af sagens vidner påstår sig uvidende om denne fremgangsmåde eller benægter direkte, at den skulle have været brugt, men det er hævet over enhver tvivl, at sådan gik det for sig. For skulle Horn klare sig i konkurrencen med kvarterets utallige andre værtshuse, var de aggressive reklamemetoder simpelt hen nødvendige, og hovedparten af kvinderne bekræfter da også, at de har lokket kunder ind fra gadedøren, hvad enten de så gjorde det på eget initiativ eller på værtshusholderparrets opfordring. Allerede det første vidne, kokkepigen Pernille Linschow, fortæller om de andre kvinder, at de har »staaet i Gade Døren«, og hun bliver bestemt ikke sagt imod af Dorthé Hennemann, ifølge hvem »Horns Hustrue sagde til dem, at naar de stoed i Døren og saae nogle af deres bekendtere at gaae forbi, maatte de kalde dem ind«. Som et i denne forbindelse udenforstående vidne kan frisør Bach iøvrigt bekræfte, at han undertiden »er gaaet der forbi om Aftenen (og) har . . . set, at de har staaet der, men i hvad Hensigt veed han ey«. Med sit ellers grundige kendskab til Horns værtshus kunne Bach nok her have vovet et gæt.

Ud over aktiviteterne i gadedøren må anlageren have haft en mistanke om, at kundehvervningen også kunne være af mere opsøgende art, idet han i et par tilfælde stiller spørgsmålet, om ikke »Pauline Nordberg eller nogen af de andre Fruentimmere har spadseret ud om Aftenen« og om »det da ingen Tiid arriverede, at de ved deres Tilbagekomst har havt Mandfolk med hiem til Horns?«. Svarene er beklageligvis ikke særlig informative; men når Anders Grønlund, Horns forsvarer, nærmer sig samme emne ved at spørge Pernille Linschow, om ikke kvinderne, »naar de undertiden kan være bleven accomoderede, er gaaet ud i Visiter eller Ærinde eller for at spadserer?«, så må hans

bagtanke være at sandsynliggøre, at hørstadsen og den pæne påklædning intet havde at gøre med jobbet i Horns hus, men blot skulle give kvinderne et præsentabelt udseende, når de var ude i egne ærinder. Stillet op mod alle de øvrige vidnesbyrd giver denne taktik dog ikke noget overbevisende resultat.

Når kunderne først var inden for døren, kan kvindernes øvrige opgaver ganske enkelt sammenfattes i Caroline Franchs udsagn om, at »de skulde animere Gæsterne til brav at drikke«. Dette var, stadig ifølge Franch, den stående ordre fra Karen Pedersdatter. Metoderne bliver beskrevet temmelig enslydende af kvinderne, der frem for alt ikke skulle være mere sarte, end at de kunne sidde på skødet af gæsterne, når stemningen i værtshusets stuer nåede dertil. Og de skulle bestemt ikke undslå sig, hvis de mandlige kunder bød dem på drikkevarer. Tværtimod. Jo flere flasker, der kom på bordene, jo bedre. Dette indebar også, at kun kokkepigen kunne regne med at komme til køjs inden midnat. De øvrige kvinder måtte følge selskabets tempo, så længe det varede, og selv om der givetvis ikke blev beværtet lige voldsomt hver aften og nat, er der allerede givet eksempler på, at stemningen tit blev pisket så højt op, at det gik ud over natteroen i gaden og måske endda tiltrak sig politipatruljens opmærksomhed. At huset i Dybensgade tillige dannede rammen om prostitution, kan der ikke herske tvivl om. Caroline Franch fortæller, at »den allerførste Aften hun var i Horns Huus, var der eendel Gæster, hvoraf den eene begjærede at bedrive Utugt med (hende), som da gik ud og fortalte sligt til Horns Hustrues Søster Eva, som til Giensvar spurgte hende, hvorfor hun var der i Huuset, naar hun ey vilde accordere Gæsterne saadant, som de begjærede«. Eva havde nu ikke behøvet at nære ængstelse på dette punkt, for Caroline Franch var en af de kvinder, der vidste, hvor nøglen hang i vindueskarmen, og villigt lod sig ledsage op ad stige-trappen til »bagstuen« på 1. sal. Franch hævder iøvrigt, at hun modtog sin første oplæring som prostitueret af Cecilia Hansdatter, der ellers fralægger sig ethvert kendskab til denne side af tilværelsen i Horns hus.

Der er imidlertid vidner nok foruden, der kan berette om egen og andres prostitution hos Horn. Til de førstnævnte hører Dorte Henne-mann og Pauline Nordberg, som fortæller meget åbent om disse aktiviteter. At der overhovedet fremføres modstridende synspunkter om

spørgsmålet, kan forklares på flere måder. Ikke alle, der har deltaget i prostitutionen, ønsker at indrømme det. Cecilia er stadig ansat hos Horn på forhørstidspunktet, og i denne udsatte position har hun haft al god grund til at udtale sig forsigtigt. Og dem, der iøvrigt påstår sig uvidende, behøver ikke nødvendigvis at tale usandt. Som kokkepige kan man teoretisk godt have stået så meget uden for de egentlige værtshusaktiviteter, at man heller ikke har haft øje for det, der foregik på førstesalen, selv om husets ringe størrelse gør dette mindre sandsynligt. Svaret ligger snarere i, at der rent faktisk kan have været perioder uden prostitution i Horns hus. Uanset hvor aktivt ægteparret Horn har forsøgt at fremme prostitutionen i huset for at drive deres egen profit i vejret, så *kan* der have været tidspunkter, hvor ingen af kvinderne i huset var villige til at gå ovenpå med gæsterne. De snævre fysiske rammer må have sat grænser for prostitutionens omfang hos Frederik Horn og Karen Pedersdatter. Den var, såvidt det kan ses, til enhver tid afhængig af, at der var et ledigt værelse, og det kan ikke altid have været tilfældet i dette værtshus med dets få og små rum, når samtidig den permanente stab var på seks-syv mennesker, hvortil kom ægteparrets søn, og huset iøvrigt tit var fyldt op med drikkende gæster.

Snævert knyttet til prostitutionen er spørgsmålet om forekomsten af kønssygdomme blandt kvinderne. Værtshusholder Nicolai Bruun og hans hustru hævder med stor overbevisning, at både Margrethe Mejer og Lisbeth Aarup led af kønssygdomme, da de kom fra Horns værtshus til hans. Heroverfor står f. eks. Mejers erklæring om, at hun nok var »lidet svagelig, men troer dog ey, at samme reyste sig af noget venerisk Tilfælde, da Sygdommen var af den Slags, som Fruentimmer uskyldigen kan tillades«. Positiv viden har vi til gengæld bl. a. om Pauline Nordberg, der var indlagt på St. Hans Hospital til behandling for en kønssygdom fra sidst i april til midt i juni 1773, og hendes påstand om, at hun på hospitalet traf to andre kvinder, der havde været ansat hos Horn, bekræftes af de pågældende selv. Den ene er Anna Barbara Christensdatter og den anden Sophie Magdalena Pedersdatter. Om sidstnævnte fremgår det af en lægeerklæring, som blev fremlagt under retssagen, at »hun har været saa heftig inficeret af venerisk Svaghed, at hun endog er bleven opereret«.

Som en anden følgevirkning af denne tilværelse kan nævnes de uønskede svangerskaber. 9. april 1774, dvs. under sit ophold i fængsel,

føder Pauline Nordberg en dreng, der senere bortadopteret.²⁷ Det siges ikke direkte, men kan med nogenlunde sikkerhed fastslås, at Nordberg er blevet gravid, mens hun har været i tjeneste hos værtshusholder Jens Fugl i Lille Kongensgade. Derimod blev Cecilia Hansdatter gravid, mens hun var ansat i Horns hus; hun nedkommer i begyndelsen af februar 1775.

Efter beskrivelsen af kvinderne i værtshuset i Dybengsgade skal der gives et portræt af deres arbejdsgivere, Frederik Horn og Karen Pedersdatter.

Om Frederik Horn vides, at han var født i Hessen i Tyskland i 1738, og at han tog borgerskab som værtshusholder i København den 18. januar 1769.²⁸ Denne sidste begivenhed synes han dog i allerhøjeste grad at have foregrebet, idet han så tidligt som 15. marts 1762 idømmes en bøde for at have holdt nattesæde.²⁹ I 1760 var den dengang 22-årige »ungkarl« Frederik Vilhelm Horn blevet trolovet med »pigen« Karen Pedersdatter, og den 26. august det følgende år stod brylluppet i Vor Frelsers Kirke ude på Christianshavn, forøvrigt samme sted hvor parrets søn, Carl Frideric, var blevet døbt et par måneder efter den officielle trolovelse i 1760.³⁰ Karen Pedersdatter, der var født i 1741,³¹ stammer derfor sikkert oprindeligt fra Christianshavn, men sikker viden om parrets opholdssted haves først fra 1762. Dette år opholdt de sig i Nellikegangen, i 1763 i Skvaldergaarden.³² 1767 synes de at være flyttet til Lille Regnegade,³³ men allerede i 1768 er de tilbage i Øster Kvarter igen, denne gang i Ulkegade nr. 121-23,³⁴ for det følgende år, 1769, at rykke hen til Dybengsgade nr. 200,³⁵ hvor de havde deres virke i 1770'erne.

Som »øltapper« var Frederik Horn i 1763 sat i skat til $\frac{1}{4}$ portion »borgerlig næring«.³⁶ Stadig som »øltapper« er skattebyrden vokset til $\frac{1}{2}$ portion »borgerlig næring« i 1768/69. I 1771 er Horn imidlertid at finde på listen over hovedstadens såkaldte »Lystige Værter«; de der »skjænker Punch-Viin med de dertil behøvende Piger«,³⁷ og dette år takseres han til $\frac{3}{4}$ portion, hvorved han placerede sig blandt gadens mest formående næringsdrivende. Den fulde portion, »1«, nås i efteråret 1772, hvor Horn tituleres »Puncheskænker«.

Vejen fra »øltapper« over »Lystig Vært« til »Puncheskænker« må derfor tages som det ydre udtryk for ægteparret Horns uomtvistelige

økonomiske succes op igennem 1760'erne og 1770'erne. At de allerede fra begyndelsen af 1760'erne har ernæret sig ved ikke alene udskænking, men også prostitution, bevidnes tilfulde af Dorthe Hennemann.

Frederik Horn var imidlertid en alsidig mand. Af profession var han udlært murersvend, og ud over værtshusdriften overkom han, ihvertfald i perioder, at arbejde inden for sit fag. Under bordelretssagen mod ham og Karen Pedersdatter blev der således på forsvarerens foranledning indhentet et skudsmål fra muremester N. Møller, som i januar 1777 erklærede, at Horn har arbejdet for ham i 12–13 år – og iøvrigt opført sig upåklageligt. Her ligger så også forklaringen på, hvorfor Karen Pedersdatter i folkemunde var kendt under tilnavnet »Madame Muurskee«, således som det bevidnes i et par af de trykkefrihedsskrifter, der beskriver bordelstormen, Den store Udfejlsesfest, hvor ophidsede københavnere efter Struensees fald den 17. januar 1772 raserede en del af byens mest lyssky steder:³⁸

»Det var de Dage før dette gik an
En Lugt af Korn og Arak
Madame Muurskee nu drikker det klare Vand
Det samme gjør og Lisbeth Virak«. ³⁹

Et andet af disse trykkefrihedsskrifter indeholder en inventarliste, en slags opgørelse over bohavet i Horns hus, hvor blandt andre rariteter nævnes »en grøn Popegoi, som kan snakke, og sige: Min Engell! Skal vi gaae i Bagstuen, og see mit Kammer, en Muurskee og Kalkekost, som brugtes om Sommeren, naar Fortienesten var slet i Huset«. ⁴⁰ Det er meget tænkeligt, at Horn først og fremmest var aktiv som murer i perioder, hvor værtshuset lå lidt stille, men almindeligvis kan han vel have påtaget sig murerjobs i dagtimerne hele året rundt, således at folkeviddets identifikation af værtshuset med hans hustru kan tolkes derhen, at det rent faktisk var hende, der styrede forretningerne hovedparten af tiden. Dette underbygges af, at Karen Pedersdatters person er langt mere nærværende end Frederik Horns i samtlige kvinders vidnesbyrd. Nogle af kvinderne går så vidt som til at frakende Horn ethvert kendskab til prostitutionen i huset, men her kommer den sunde fornuft på tværs. En sådan uvidenhed var huset for lille til at rumme. Men hvis på den anden side alle de løbende og praktiske opga-

ver i forbindelse med personalet har påhvilet Karen Pedersdatter, er det meget naturligt, at hun dominerer kvindernes beskrivelser. Og hvis man ønsker at vide mere om dette foretagsomme ægtepar, må man netop gå den indirekte vej og søge at fange det billede, der tegner sig gennem kvindernes udsagn.

Som anklagede i sagen afgiver Horn og hans hustru ikke selv vidnesbyrd i Hof- og Stadsretten, men ved et par tilfælde tager Horn uopfordret til orde i retslokalet. Da Caroline Franch går i vidneskranken den 9. august 1774, griber Frederik Horn således ind med en ophidset påstand om, at retten nu vil blive præsenteret for lutter løgn og opdigt, og Franchs vidnesbyrd er da også så tilpas inkriminerende, at både Horn og hans hustru midt i forhøret må frem med endnu et par protester. I betragtning af, at ægteparret på forhånd har nægtet sig skyldige i at drive bordel, er disse protester forståelige, men når Horn under et forhør i september måned samme år presser på for at få den hårdt prøvede nabo, parykmager Nyberg, til at indrømme, at der i Dybensgade skam lå talrige andre beværtninger med et blakket rygte, synes han godt nok at bevæge sig ud på en mindre skridsikker overflade.

Bortset fra disse episoder mærker man ikke meget til ægteparret Horns tilstedeværelse under retsmøderne, og man må som nævnt lade sig nøje med og i vid udstrækning forlade sig på de arbejdsgiverportrætter, kvinderne skitserer. Egentlig yder jo hver eneste oplysning om kvindernes barske vilkår i huset et indirekte bidrag til karakterbeskrivelsen af de to mennesker, som næsten enerådigt formede disse vilkår. Og som dermed allerede fremtræder i et alt andet end sympatisk skær, uanset hvor mange overdrivelser, der kan være fløjet af det indviklede spil mellem vidnerne indbyrdes og af disses generelle, vel forståelige, nag til Frederik Horn og Karen Pedersdatter.

Om tonen og klimaet i huset beretter Pauline Nordberg, at Horns hustru har »slaget hende og drukket hende fuld, samt truet hende«, når hun ikke har villet gå med mændene op i bagstuen på 1. sal. Samme behandling fik hun, da hun nægtede at stå i gadedøren i den værste vinterkulde, og også Anna Smith har fortalt videre om de voldelige overgreb. Det usympatiske indtryk af Frederik Horn og hans hustru mere end bekræftes, hvis man kondenserer historien ned til dens virkelige kerne: *pengene*. Ret beset tjente kvinderne i Horns hus nemlig kun

det ene formål at gøre værtshusaktiviteterne så profitable som muligt, og vurderingen af ægteparret Horn som arbejdsgivere må derfor i sidste instans centrerer omkring dette spørgsmål. Tager man udgangspunkt i den løn, der officielt var aftalt mellem Horn og kvinderne, synes tingene umiddelbart at have været meget regulære. Et blik ned over kolonnen »løn« i tabel 1 viser en normalløn på 4 rigsdaler halv-årligt; Margrethe Mejer hævder at have tjent 5 rigsdaler, men modsiges på dette punkt af sin mor, der husker det som 4. Man skal imidlertid ikke langt ind i forhørene, før forestillingen om de regulære aflønningsforhold totalt må opgives. Alene de korte ansættelsesperioder forvandler den nominelle løn til en abstrakt og uaktuel størrelse for alle andre end de par kokkepiger, der klarede tilværelsen hos Horn en halvårsperiode ud. Værtshusdriften var baseret på en helt anden form for økonomi, og et fingerpeg herom gives af de kvinder, som oplyser, at de ikke tjente for nogen fast løn. Det var på værtshusets indtægts-side, de store bevægelser foregik: Det, kvinderne i første række beretter om, er de penge, de selv videregav til Horns hustru, hvadenten det nu var drikkeskillinger eller »Horeløen«.

Cecilia Hansdatter er, endnu engang, umådelig tilbageholdende i sin beskrivelse: hun »veed vel, at (gæsterne) undertiden har givet Kokke Piigen en Drikke skilling, men hun ved ey, at de andre Fruentimmer har faaet noget«. Også Pernille Linschow begrænser sig til at bevidne, at de andre kvinder har fået drikkepenge, i det konkrete tilfælde Pauline Nordberg, som har »viist Vidnet nogle Penge i klingende Mynt, hun har holdt i Haanden, een 3 a 4 Gange, men hvor meget det hver Gang har været, kan hun ey siige, dog synes hun, at det kan have været 3 a 4 mark«, ligesom Nordberg har fortalt hende, at disse penge er havnet hos Horns hustru.

De centrale vidner i sagen taler imidlertid et meget klart sprog. Således erklærer både Pauline Nordberg, Dorthe Hennemann og Caroline Franch, at Horns hustru har indkasseret hele fortjenesten fra deres prostitution, og beløbenes størrelse er interessante. Franch fortæller, at hun i løbet af de fem uger, hun var ansat hos Horn, har afleveret 9 rigsdaler, og et andet vidne hævder, at Anna Smith over en periode på syv uger skal have afleveret hele 14 rigsdaler til Karen Pedersdatter. På denne baggrund fremtræder oplysningerne om kvindernes officielle løn i et lidt komisk skær, men morsom har situationen

nu næppe været for kvinderne selv, for deres personlige udbytte var mere end pauvert. I værtshusets interne økonomiske kredsløb blev de penge, kvinderne således mere eller mindre frivilligt overdrog til Horns hustru, nemlig i bedste fald konverteret til lutter daglige fornødheder. Pauline Nordberg fortæller om pengene, at Horns hustru »skrev dem af paa Regning for Skoe og Caffé og Frisæring og andet hvad hun havde lagt ud«, altså ting, som Nordberg faktisk *behøvede* for overhovedet at kunne varetage sit job. Pointen understreges af Dorthe Hennemann, ifølge hvem Horns hustru skulle have pengene, »da hun vilde købe dem Klæder og andre Nødvendigheder«. Og Caroline Franch med de 9 rigsdaler fortæller, at »hun var Horns hustrue skyldig 3 (rigsdaler), for een hviid Kofte og Skiorte, som hun fik ved sin Ankomst der i Huset«, hvorimod resten af beløbet så må være blevet »afdraget« på den løbende og åbenbart uendelige regning, Karen Pedersdatter synes at have oprettet i hvert af kvindernes navn, efterhånden som de tiltrådte tjenesten.

Man forstår godt, hvorfor Horns forsvarer prøver at kvæle Dorthe Hennemanns vidnesbyrd med en påstand om, at »hvad Afregning der var skeet imellem Horns Hustrue, og hendes Piiger var denne sag uvedkommende«. Retten giver imidlertid anklageren medhold i, at spørgsmålet er relevant, og Hennemann kan kun bekræfte, at »der blev ingen Afregning gjort, men Horns Hustrue købte ind for dem, hvad de behøvede, om hun beholdt noget tilovers for sig selv, kan (hun) ey sige«. Det spørgsmål skal der ikke megen fantasi til at besvare, og alt i alt har man hermed også fået den sidste del af svaret på, hvorfor kvinderne forsvandt så hurtigt fra Horns hus. Jobbet var hårdt nok i sig selv og aflønningssystemet med et mildt ord ikke motiverende for et længere ophold i Dybensgade nr. 200.

Ser man på det samlede regnskab, synes Horn dog at have haft een større udgiftspost i forbindelse med kvinderne. Det viser sig nemlig, at han så at sige har købt Pauline Nordberg ud af hendes tidligere tjeneste, idet han med en »Feldskiærsvend« Barman som mellemmand har betalt værtshusholder Friderich Østerbind 10 rigsdaler, som denne havde til gode hos Nordberg. Så meget var Horn altså villig til at investere for at sikre sit værtshus et nyt og effektivt trækplaster. Hvor udbredt denne metode var, kan ikke afgøres direkte ud fra det foreliggende materiale, men der spores dog en vis form for system i hele an-

sættelsesproceduren. Således er påfaldende mange af kvinderne havnet hos Horn med tilskyndelse og formidlende bistand fra »en Kone som (de) ey kiender«, og at der ikke var tale om en tilfældig vennetjeneste, bevidnes af Caroline Franch, som »fik i Fæste Penge een Krone (= 4 mark), hvoraf hun gav 2 (mark) til den ovenmældte Kone«. Om det var de enkelte værtshusholdere selv, der på denne måde organiserede et net af talentspejdere, eller om de anonyme koner drev selvstændig forretning som hververe af værtshuspersonale, er ikke til at vide, men under alle omstændigheder synes der afdækket endnu en profitmekanisme i 1770'ernes københavnske værtshus- og bordelmiljø.

Det retslige spil, som afkastede de mange akter, der primært er udnyttet i det forrige, startede, da Pauline Nordberg i marts 1773 havde fået nok af arbejdet i ægteparret Horns værtshus. I nattens mulm og mørke stak hun af – øjensynlig så hovedkuls at hun ikke engang fik sine få personlige ejendele med sig. Disse, hovedsagelig beklædningsgenstande, befandt sig i en kiste, som hun ikke siden kunne formå værtshusholderparret til at udlevere. Hun indgav følgelig politianmeldelse. Fra den københavnske politikammeret er der, højst beklageligt, intet materiale bevaret fra denne periode.⁴¹ Hvorledes sagen Pauline Nordberg contra Frederik Horn og hustru egentlig udviklede sig, ved vi derfor ikke. Blot ved vi, at der blev holdt politiforhør i tiden fra 3. april til 24. september 1773, og at disse forhør har været særdeles omfattende. I renskreven stand fyldte udskriften af retsprotokollen således mindst 255 foliosider. Vi ved også, at forhørene må have bragt oplysninger for dagen, som var højst inkriminerende for værtshusholderægteparret i Dybengang nr. 200, siden Københavns politimester den 30. november 1773 følte sig foranlediget til at oversende sagen til Hof- og Stadsretten, »til behagelig omgang efter loven«. ⁴² Denne Hof- og Stadsret var 1. instans i alle københavnske straffesager. I den foreliggende sag blev, efter udmeldelse af aktor og defensor, indledningsvis afholdt en række forhør ved rettens kriminelle forhørskammer. I perioden fra 23. december 1773 til 18. marts 1775 blev afhørt ikke mindre end 24 personer. 7. august 1775 mødte den beskikkede anklager da frem for Hof- og Stadsrettens dommere med »et IndLæg med 4 Bielægger og paastoed Dom«. Forsvareren, derimod, anmodede om udsættelse, hvilket blev imødekommet.

Et nyt, vigtigt moment kom ind, da anklageren den 29. januar 1776

kunne fremlægge et politiforhør, som udpenslede, hvorledes ægteparret Horn, uanset den allerede løbende retssag, ufortrødent drev deres værtshus videre helt efter det vante mønster. Politiet havde således under en natlig razzia den 29. oktober 1775 opbragt to mistænkelige kvinder fra Dybensgade 200 og eskorteret dem til rådhusarresten. Den ene af disse kvinder blev af politimesteren ikendt frihedsstraf for prostitution.⁴³

Men ellers var det udsættelserne, der satte deres præg på sagens gang de følgende år. Først var det forsvareren, der skulle have mere tid til at sætte sig ind i anklagerens tommetykke dossier. I de senere faser var det anklageren, der skulle læse sig gennem modpartens skriftlige indlæg. I 1775 blev sagen således udsat 7 gange; i 1776 ikke mindre end 19, og i 1777 11 gange. Man ser her tydeligt ét af resultaterne af den såkaldte *akkusatoriske* straffeprocess, således som den fungerede i 1. instans-sagerne på denne tid.⁴⁴ Sagerne kunne trække(s) ud i det uendelige. Forhørene ved det kriminelle kammer ved Hof- og Stadsretten blev totalt styret af advokaterne. Forhørsdommeren spillede en næsten anonym, tilbagetrukket rolle. Han påser, at formalia er respekteret; selv stiller han ingen spørgsmål, og før anklager og forsvarer begge ønsker domfældelse, er Hof- og Stadsrettens opgaver af rent mekanisk natur: der skal blot tages stilling til de evindelige udsættelser.

29. august 1777 blev sagen mod Frederik Horn og Karen Pedersdatter endelig optaget til doms i Hof- og Stadsretten. På daværende tidspunkt havde de københavnske politi- og domsmyndigheder gransket i deres forhold i mere end 4 år. At den endelige dom først faldt den 19. januar 1778 – og at de fem involverede assessorer altså havde et halvt års tid fornødent for at kunne tage stilling til sagen, som den efterhånden tog sig ud – dét kan ikke undre. Dommen er baseret på en meget enig votering, som fandt sted 13. januar 1778.⁴⁵ I dommen opsummeres langt og omstændeligt Frederik Horn og Karen Pedersdatters forbrydelser. Antallet af unge kvinder, som har arbejdet for dem, har til stadighed været mistænkeligt stort. Ikke mindre mistænkelig finder retten den ansættelsesprocedure, som var gængs på stedet, med bl. a. de dunkle punkter omkring gældsposter, som på uforklarlig vis opstod i de nyansattes disfavør. At der er blevet bedrevet »Utugt« i huset må imidlertid betragtes som vidnefast. »Thi kjendes herved for Rett: Ind-

stævnte Værtshusholder Friderich Vilhelm Horn og hustrue Karen Peders Daatter bør kagstryges og arbejde deres livs tiid, hand udi Jern i Kiøbenhavns Fæstning og hun udi Børnehuset, samt begge hver for sig betale deres Executions bekostning skadesløs«. Den sidste passus er med henblik på salæret til bødlen, hvem det påhvilede at eksekvere »kagstrygningen«. Ved denne straf blev offeret bundet til en pæl (kagen) for dernæst at blive pisket (strøget) i fuld offentlighed.⁴⁶ Fæstningsarbejde i jern er, præcis som børnehusstraf, ensbetydende med frihedsstraf med arbejdspligt.

Op igennem det 18. århundrede gik udviklingen i retning af, at frihedsstraffene med deres bevidste udnyttelse af de dømtes arbejdskraft blev dominerende, mens en »barbarisk« straffetype som kagstrygning var på vej mod forældelse – »Den diskrete legemlige tvang af den isole-rede fange erstattede den repræsentative, sceniske, tegn bærende, of-fentlige, kollektive model« – som Michel Foucault så præcist har for-muleret det.⁴⁷ I den forstand griber Hof- og Stadsrettens dom over Frederik Horn og Karen Pedersdatter, der var fældet i medfør af Dan-ske Lov fra 1683 (6-22-5), bagud i tiden. Og faktisk havde der midt under Horn-sagens lange vej gennem det københavnske retsapparat fundet en effektiv nedkriminalisering sted af just den forbrydelse, som ægteparret Horn stod anklaget for. I en skrivelse til Københavns poli-timester af 23. november 1775 fastsættes straffen for at drive bordel til enten bødestraf, gabestokstraf eller frihedsstraf – straffe der uden vi-dere kunne dikteres af politimesteren uden domstolens medvirken.⁴⁸ For værtshusholderparret Karen Pedersdatter og Frederik Horn fik det imidlertid kun begrænset betydning, at de var blevet domfældt med hjemmel i Danske Lovs strenge bordelparagraffer, for allerede i 1776 havde de fornemmet, hvad vej det bar, og forladt København, »hvorhen veed man ikke«. Øjensynlig kom de da heller aldrig til at ud-stå de så møjsommeligt idømte straffe.⁴⁹ Hele mammutretssagen var skønne spildte kræfter.

For »stuepigen« Pauline Nordberg formede skæbnen sig noget an-derledes. Hun sad som tidligere nævnt fængslet fra december 1773 til december 1774. Da hun kom på fri fod, rejste hun ikke hjem til sin familie i Berlin, hvad hun ellers havde bedyret over for Hof- og Stads-retten.⁵⁰ Tværtimod genoptog hun sin hvileløse flakken fra værtshus til værtshus i hovedstadens bordelstrøg. De første 8 dage var hun hos

værtshusholder Peder Thomsen. Men da man dér, som hun selv siger, »giorde hende livet Suur, fordie hun ey kunde skaffe dem Giæster«,⁵¹ fortrak hun i et par uger til Frederik Eilerts lyssky punchehus i Ulkegade, for dog påny at vende tilbage til Peder Thomsen. Nogen blidere arbejdsgiver var Peder Thomsen dog ikke blevet i mellemtiden. Pauline Nordberg blev der kun tre uger i denne omgang, fordi »de skrev hende en Regning paa 11 (rigsdaler) og 3 (mark) for en Kartuns Kofte og Skiørt og et Sæt«. ⁵² Altså tog Pauline Nordberg derfra igen, nu til »Christian Petersen i Gothersgade som betalte 6 (rigsdaler) for Koften og Sættet(;) og Skiørtet beholdt Peder Thomsen«. ⁵³ Hos puncheskænker Christian Petersen blev hun taget på fersk gerning, i seng med en hollandsk sømand, da en politipatrulje natten mellem 19. og 20. marts 1775 foranstaltede razzia i Gothersgade. Hun slap dennegang med en relativ mild fængselsstraf: 8 døgn på vand og brød i rådhusarresten. ⁵⁴

Kredsløbet bordel-straf-bordel synes således at have fungeret med noget nær en naturlovs inertie. Én gang prostitueret blev man fastholdt i denne rolle. Straffene gjorde det på forhånd temmelig usandsynligt, at man kunne få det »ordentlige«, faste arbejde, som unddrog én politimyndighedens nærgående søgelys, for som Pauline Nordberg forklarer: »hun har gierne villet tiene hos skikkelige Borger folck siden hun kom af (fængslet), men har ikke kundet obtinere nogen Stæds uden i Værtshuuse, saa nøden har dreven hende dertil at faae føden og huuslye«. ⁵⁵ Også af bordelværterne blev man holdt fast i rollen som prostitueret, men kun så længe man blev betragtet som et økonomisk aktiv for forretningen. Var dette ikke længere tilfældet, blev man til gengæld brutalt smidt ud, kasseret, nedslidt og med katastrofen lurende forude – fattigdom, sultedød eller »hård« kriminalitet.

Dette rids af dagligdagen og livet i et bordel i Struensee- og Guldbergårenes København, dvs. forsøget på at beskrive en bordelvært, hans naboer og genboer og først og sidst de prostituerede kvinder i hans hus på basis af oplysninger fra et retsarkiv, føjer sig til en aktuell »kriminologisk« tradition i dansk historieskrivning. Inden for de allerseneste år er der således påfaldende ofte blevet peget på de rige forskningsmuligheder, der ligger gemt i de lange serier af bevarede danske retsakter – ikke blot for »traditionelle« retshistorikere, men også for kulturhistorikere, socialhistorikere, etnologer etc. ⁵⁶

Endnu findes kun en brøkdel af dette materiale i publiceret form.⁵⁷ Er man imidlertid først blevet opmærksom på *mulighederne*, er det bestemt også umagen værd at indkredse den relevante hyldemeter eller to af de kilometerlange rækker af protokoller og dokumenter. Her kan man opleve at komme tæt, ofte overraskende tæt, ind på »de store massive, tavse befolkningslag, hvis tilstedeværelse blot konstateres i det øvrige historiske kildemateriale«. ⁵⁸

HENVISNINGER OG NOTER

HSR - Hof- og Stadsretten i København
LAS - Landsarkivet for Sjælland m. m.
SA - Københavns Stadsarkiv
ØK - Københavns Øster Kvarter

1. Det drejer sig om følgende materiale:
LAS HSR det kriminelle kammer, vidneprotokol B 1772-74, fol. 813-15, 828; vidneprotokol C 1773-76, fol. 495-505, 549-53, 554-56, 557-61, 581-85, 611-18, 649-55, 665-68, 677-83, 771-78; vidneprotokol D 1774-79, fol. 225-30, 764. LAS HSR justitskontoret, voteringsprotokol 6 1777-78, fol. 140 ff. LAS HSR justitskontoret, domprotokol 5 1777-79, fol. 45 ff. HSR pådømte sager 19.1.1778, prokurator Hansen som aktor contra Vilhelm Horn og hustru.
Til disse kilder gives ingen yderligere henvisninger. I alle andre tilfælde gives særskilte henvisninger.
2. Der er f. eks. ikke bevaret brandtaksationer forud for 1796, jfr. LAS brandforsikringsarkivalier ØK 170, police 4011, uanset at ejendommen faktisk var brandforsikret tidligere, jfr. LAS tinglæsningsarkivalier HSR tinglæsningskontoret, skødeprotokol 22 1777-79, fol. 312.
3. SA mikrofiche, målebrev 18.5.1713 ØK 171. SA den generale opmåling 1755. LAS tinglæsningsarkivalier Københavns byting indtil 1771, skødeprotokol 17 1767-69, fol. 68-69. LAS tinglæsningsarkivalier HSR tinglæsningskontoret, skødeprotokol 22 1777-79, fol. 311-13.
4. F. eks. Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket i København (1966), s. 26.
5. SA vurderinger til prioritets efterretning ØK 170.
6. SA mikrofiche, ekstraskattemandtal 1762 ØK 200. SA den generale opmåling 1755 ØK 171.
7. Som 6.
8. Henrik Stevnsborg, Fra den store udfejlsesfest til tømmerstrejken. Om førindustriell, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede, Fortid og Nutid 28 1980, s. 586-88.
9. LAS HSR pådømte sager 18.3.1772, Anders Fluberg contra Fr. Horns hustru.
10. Åbenbart som afløser for husets faste frisør, jfr. senere.
11. SA mikrofiche, ekstraskattemandtal 1762 ØK 154.
12. LAS HSR 2. vidnekammer, vidneprotokol 1 1771-73, fol. 234.
13. Som note 9.
14. LAS HSR justitskontoret, domprotokol 1 1771-72, fol. 402-04. Jfr. LAS HSR pådømte sager 7.9.1772, musketter Fluberg contra Eva Pedersdatter.
15. Som note 12, fol. 235.
16. LAS HSR pådømte sager 22.5.1775, ekstrarettssag Christopher Abraham-

- sen contra værtshusholder Horns hustru etc.
17. F. eks. LAS HSR pådømte sager 15.2. 1773, værtshusholder Curtius contra Stine Gierman.
  18. Det ulykkelige Udlæg, som skeete uden Dom og Execution Natten imellem 17 og 18 Januarii paa de 56 Ponce-Contoirer og Ølkipperer, samt Betienternes Ubarmhertighed imod det smukke Kiøn, som gjorde Forretningen (1772), under nr. 4.
  19. Teknisk set er kun de afhørte, som aflægger ed på deres forklaring, at be- tragte som vidner. De øvrige er »deponenter«. Her anvendes udtrykket imidlertid i sin almindelige, brede betydning.
  20. Elisabeth Cathrine Brandt i tre uger fra St. Hans 1772 og Sidse Cathrine Christensdatter fra påsken 1772 og mindst indtil 7.9. s. å., jfr. LAS HSR det kriminelle kammer, vidneprotokol B 1772-74, fol. 12, 44.
  21. LAS Ældre fængselsarkiver fra København og Møn, Børnehuset nr. 389 mandtalsbog for Børne- og rasphuset 1772-78, »kvinder på tid«, under 17.7.1773.
  22. LAS HSR pådømte sager 1.6.1774. ekstrarets-sag imod Pauline Nordberg, udskrift af politikammerets protokol 23.11.-2.12.1773.
  23. Samme og LAS HSR justitskontoret, voteringsprotokol 3 1773-75, fol. 465, Resteds votum.
  24. LAS Ældre fængselsarkiver fra København og Møn, Børnehuset nr. 304 domme 1772, under datoen.
  25. Samme, nr. 305 domme 1773, under datoen.
  26. LAS HSR justitskontoret, domprotokol 1 1771-72, fol. 545-46.
  27. LAS kopisamlingen 80.3. Børnehuset på Christianshavn, kirkebog 1756-84, fol. 278. LAS Ældre fængselsarkiver fra København og Møn, Børnehuset nr. 389 mandtalsbog for Børne- og rasphuset 1772-78, under 3.12.1773.
  28. SA mikrofiche, Oeders efterretninger om ægteparrenes, enkemændenes og enkers antal 1771 ØK 200. SA borgerskabsregister 1749-84, fol. 172.
  29. SA politiets regnskaber med bilag 1762, bøder for januar kvartral 1762.
  30. LAS kopisamlingen, Vor Frelzers Sogn 47.3., fol. 249r; 47.8., fol. 126v; 47.17., fol. 441.
  31. SA mikrofiche, Oeders efterretninger ... ØK 200.
  32. Som note 11. SA indkvarteringsmandtal 1763 ØK 205.
  33. SA rådstueskriverens kontor, Københavns Rådstuerets domssager 16.3. 1768, prokurator Rasmus Friis som aktor contra Friderich Braun med defensor, udskrift af politikammerets protokol fol. 51.
  34. SA indkvarteringsmandtal 1768 ØK 121-23.
  35. Samme 1769 ØK 200.
  36. Om denne - ret så grove - måleenhed for økonomisk formåen, se Gordon Norrie, Militære sygestuer i København i midten af det attende århundrede, Historiske Meddelelser om København 4. rk. 5 1957-59, s. 269-71.
  37. SA Carl Bruun, Collectanea 5, s. 113-14.
  38. Henrik Stevnsborg, Den store Udfejlesesfest 17.-18. januar 1772. Om før-industriel, folkelig protest i 1700-tallets København, Folk og Kultur 1980, s. 91-105.
  39. Frøken-Contoirernes uødelige Navnes ynkelige Ruin. Forfattet i Riim (1772) (No 2 Fortsættelse af Frøken-Contoirernes Ruin), nr. 4. Jfr. Grev

- Struensees mærkværdige Testamente, opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer (1772), nr. 39.
40. Som note 18, under nr. 3.
41. Om politikammerrettens arkivalier, se Henrik Stevnsborg, For at fremme og opretholde den fuldkomne borger-sikkerhed. Om oprettelsen af Københavns Politiret i 1793, Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1981, s. 27-28.
42. LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol 1A 1766-74, under datoen.
43. LAS Ældre fængselsarkiver fra København og Møn, Børnehuset nr. 306 domme 1774-75, 9.11.1775 Marie Pitzner.
44. Den akkusatoriske straffeproses var kendetegnet ved, at retten ikke trådte i funktion uden en anklage og ved, at den indklagede mødte sine anklagere ansigt til ansigt i fuld offentlighed på tinge. Den påtaleberettigede og den anklagede var i princippet to jævnbyrdige, ligestillede parter, jfr. Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen. Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted II. Oversigt over retsudviklingen (1978), s. 77. Henrik Stevnsborg, Fra »samfundets« til »statens« strafferetspleje, Kriminalistisk Instituts stencilserie nr. 13, Københavns Universitet 1981, s. 2.
45. Der er en enkelt dissens med hensyn til Frederik Horns skyld og straf.
46. F. eks. Hugo Matthiessen, De Kagstrøgne. Et Blad af Prostitutionens Historie i Danmark (2. opl. 1964), særlig s. 41-54.
47. »Comment le modèle coercitif, corporel, solitaire, secret, du pouvoir de punir s'est-il substitué au modèle représentatif, scénique, signifiant, public, collectif?« Michel Foucault, Surveiller
- et punir. Naissance de la prison (1975), s. 134. Norsk oversættelse (1977), s. 121.
48. Henrik Stevnsborg, Normer og sanktioner i et førindustrielt storbyfund. Prostitutionen i København i sidste halvdel af det 18. århundrede, udgivet licentiaafhandling Historisk Institut, København 1978.
49. Så vidt det kan ses, gjorde myndighederne heller ikke forsøg på at inddrive sagsomkostningerne gennem en udpantning i eventuelle efterladte effekter - desværre. For i lignende tilfælde ses under sådanne udpantningsforretninger protokolleret minutiøse fortegninger over f. eks. løsøre og bohaver, jfr. LAS HSR Underfogden 1771-1845, eksekutionsprotokoller 1778/79.
50. Som note 22, Pauline Nordbergs skrivelse af 27.5.1774.
51. LAS HSR pådømte sager 17.6.1776, prokurator Trojel som aktor contra Chr. Petersen og A. M. Demstrup, udskrift af politikammerets protokol 22.3.-8.4.1775.
52. Samme.
53. Samme.
54. Samme.
55. Samme.
56. Se: Gustav Henningsen, I Inkvisitionens Net, Skalk 1980: 5, s. 18-27. Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm, 16.000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569-1805, Fortid og Nutid 28, 1979, s. 240-70. Bent Jørgensen, Fra Stemmearkivet, Skalk 1980: 6, s. 18-27. Harald Jørgensen, Retssagen mod slagtermester Daniel Kyse 1771-77. En velmeriteret københavnsk borgers ubehagelige konfrontation med domsmyndighe-

- derne, Historiske Meddelelser om København 1980, s. 7-27. Samme, Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919 (1980), f. eks. s. XIII. Beth Grothe Nielsen, »Letfærdige Qvindfolk«. Et eksempel på anvendelse af det sagtypologiske register over domme fra Det nørrejske Landsting, Fortid og Nutid 29, 1981, s. 107-12.
57. Bytingsbøger fra Helsingør, Malmø og Ribe; herredstingbøger fra Skads, Sockelund og Aasum Herreder; birke-
tingbøger fra Herlufsholm Birk; Hal-
landske dombøger; landstingsproto-
koller fra Viborg Landsting; udvalgte
sager fra Rettertinget. Hertil føjer sig
de for tiden udkommende domme fra
de såkaldte »private domssamlinger«.
58. IEF-information *særtryk*: Oriente-
ring om nordisk forskerkursus, Histo-
risk Antropologi, København 29 aug.-
6 sept. 1980, Institut for europæisk
Folkelivsforskning, Brede 1980, s. 6.
Jfr. IEF-information nr. 18, februar
1981, s. 2-11.

C. F. Tietgen som byherre

Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger og Det københavnske Byggeselskab

Af Klaus Pedersen

Indledning

Næsten alle de selskaber Tietgen var med til at grundlægge kan opdeles i to grupper: 1. transport- og kommunikationselskaber og 2. forædlingsselskaber.

Et gennemgående træk ved selskabernes grundlæggelse var: samenslutning af flere mindre virksomheder, omdannelse til aktieselskaber, hvorved der blev tilført den kapital, der var nødvendig for at anskaffe ny teknik, der igen var med til at gøre de nye selskaber dominerende på markedet (monopol). Ingen af de ovennævnte karakteristika gjorde sig gældende for Tietgens to byggeselskaber.

Byggevirksomheden kan betegnes som en følgevirkning af infrastrukturens forbedring, derfor er det ikke ganske ulogisk, at Tietgen også forsøgte sig inden for denne branche. Selv om Tietgens virksomhed inden for byggebranchen har sat sig spor i København, er det kun i en bygningsmæssig sammenhæng, hans navn nævnes i dag. Det er endda i sammenhæng med et bygningsværk, hvor der ikke er tale om et selskab, men Tietgens private aktivitet: bygningen af Marmorkirken.

Tietgens byggeaktivitet falder i tre afsnit:

1. Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger
2. Det københavnske Byggeselskab
3. Marmorkirken

I det følgende belyses det økonomiske grundlag for og personkredsen bag de to byggeselskaber, der begge havde en for Tietgen ualmindelig selskabsopbygning og markedsplacering.

Litteratur og kildemateriale

Om de to byggeselskaber eksisterer næsten ingen litteratur. Deres aktiviteter og resultater er kun nævnt ganske kort i enkelte arkitektoniske værker.

Den tidligste biografi over Tietgen er fra 1902 – året efter hans død. Den er skrevet af Jakob Marstrand, og de væsentligste oplysninger stammer fra Tietgens erindringer og fra avisartikler om ham.

Tietgens erindringer blev først samlet udgivet i 1904 af O. C. Molbech, men allerede i 90'erne havde det meste været trykt under titlen: »Af en gammel købmands erindringer«. De er nedskrevet efter diktat, og der kommer ikke noget frem om Tietgen og hans virke, som ikke tidligere er kendt. De består mest af en beskrivelse af de af Tietgen startede selskaber samt anekdoter.

I 100-året for Tietgens fødsel – 1929 – udkom flere værker om Tietgen og hans virke. De er alle forholdsvis ukritiske over for Tietgen. Kun den ene behandler udelukkende Tietgen. Det er Johannes Lehmanns: »C. F. Tietgen – hans liv og virke«. Man kan se, at Lehmann har været i berøring med Tietgens efterladte papirer, men den bygger først og fremmest på Tietgens erindringer og Marstrands bog – der for øvrigt blev udgivet netop i 1929.

En anden bog fra 1929 er Jul. Schovelins: »Tidens hjul og Tietgen«, men den beskæftiger sig først og fremmest med Grosserer-Societetets Komité og Tietgens arbejde og forbindelse med den.

I festskriftet »Privatbanken gennem 100 år«, 1957, giver Einar Cohn en ret indgående skildring af Tietgens virke, men der er ikke tale om et kritisk syn på ham.

Den første, der bryder med den traditionelle opfattelse af Tietgen, er Richard Willerslev i disputatsen »Studier i dansk industrihistorie«, 1952. Specielt i kapitlet »Gründervirksomhed og C. F. Tietgen« bryder Willerslev med den tidligere personcentrerede Tietgen-opfattelse. Specielt taler Tietgens monopoliseringsforsøg, efter Willerslevs opfattelse, til ugunst for den tidligere Tietgen-opfattelse.

Det nyeste værk, og samtidig det der er mest kritisk over for den traditionelle opfattelse af Tietgen, er Ole Langes: »Finansmænd, stråmænd og mandariner«, 1977. Ved at beskæftige sig med Tietgen og Store Nordiske Telegraf-Selskab giver Lange et indblik i Tietgens ar-

bejdsmetoder. Langes bog giver dog også indtryk af, at det ikke er uden grund, at Tietgen er kaldt et finansgeni.

Den væsentligste kildegruppe i forbindelse med denne undersøgelse er Tietgens privatarkiv med tillæg, der ligger i Rigsarkivet. Privatarkivet består af omkring 60 pakker og bind. Det er overvejende kopi-bøger på silkepapir, kopier på sammenhæftede løsblade, diverse forretningspapirer og forretningsbreve samt breve til og fra privatpersoner.

Arkivet, der ikke er komplet, er delvis ordnet efter emner, dvs. efter selskaber, f. eks. »Sager angående Sporveje og Lokalbåner«, »De danske Sukkerfabrikker 1872-94«, »Sager angående Burmeister & Wain 1881-96«, eller efter korrespondancen med enkeltpersoner, f.eks. »Breve fra W. R. Raasløff« og ikke mindst regnskabsbøger, i alt 25 bind.

Tietgens private regnskaber er ikke ført systematisk, hvilket er mærkeligt, fordi han var et ordensmenneske. Sagerne vedrørende de enkelte selskaber er mere komplette end hans private papirer, men også her er der betydelige mangler. På trods af det er det alligevel muligt at få et nogenlunde klart indblik i Tietgens arbejde med og indflydelse på de selskaber, han var involveret i. Kildematerialet i Rigsarkivet efter Tietgen er som nævnt meget omfattende, og kun den del af det, som har mest direkte berøring med opgaven, er brugt.

Af speciel interesse for beskrivelsen af Det københavnske Byggeselskab har aktpakken med samme navn i Tietgens privatarkiv været. Indholdet er for størstedelen breve og tilbud om leverancer til selskabets byggerier. Af brevene er de fleste fra selskabets første direktør, C. St. A. Bille, til Tietgen. Fra Meldahls direktørtid er der kun enkelte breve. Brevene er af meget privat karakter, og indholdet kan karakteriseres som fortroligt. Det har ikke været til brug for andre end bestyrelsesmedlemmerne. Oplysningerne kan derfor tillægges stor værdi. Af pakkens yderligere indhold kan nævnes et par årsregnskaber og en trykt beretning til selskabets aktionærer. Tietgens privatarkiv indeholder ikke noget vedrørende Foreningen af 1865.

Ferdinand Meldahls privatarkiv har også været benyttet. Af interesse i denne sammenhæng har især været en aktpakke med »andre byggesager«. I den ligger bl. a. en konvolut med påskriften »Det københavnske Byggeselskab«. Også her er indholdet mest tegninger og

bebyggelsesplaner, men der er også breve samt Meldahls kontrakt med selskabet (delvis brændt). På en detaljeret plan over selskabets grunde ved Søerne er der tilføjet priser og størrelser.

På Stadsarkivet er kun fundet byggeselskabets anmeldelse til firma-registeret (anonyme selskaber 1862–86) samt selskabets love og to breve angående direktørskifte.¹

Væsentlige oplysninger vedrørende Det københavnske Byggeselskab er hentet fra generalforsamlingsreferater fra dagspressen. Referaterne er meget detaljerede og bærer præg af at være delvise aftryk fra selskabets trykte årsberetninger. Ingen af disse beretninger findes i Tietgens eller Meldahls arkiver, men ud fra regnskabsoptegnelser har det været muligt at kontrollere oplysningerne fra aviserne.

Den væsentligste – og samtidig næsten eneste – kilde til Foreningen af 1865's grundlæggelse og virksomhed har været Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger. I årgangen 1892–93 er der i anledning af en henvendelse fra foreningen til kommunen aftrykt foreningens oprindelige love, dens byggeomkostninger, en beskrivelse af bygningerne og foreningens indtægter og udgifter. Uden disse oplysninger havde det været næsten umuligt at få kendskab til foreningens grundlæggelse og virksomhed. Rich. Willerslev omtaler den ganske kort i »Sådan boede vi«.

Til sidst skal nævnes en kilde til mange væsentlige oplysninger om Tietgen, Det københavnske Byggeselskab og Marmorkirken. Det er Helga Stemanns bog om faderen F. Meldahl: »F. Meldahl og hans venner«. Dette store seks binds værk, som udkom i 1930 er baseret på Meldahls efterladte papirer – især breve. I fjerde bind giver Helga Stemann gennem aftryk af breve en indgående skildring af Tietgen. De selskaber, hvor Tietgen og Meldahl var repræsenteret, bliver også behandlet. Stemann er således den eneste, der har givet en meget kort fremstilling af Det københavnske Byggeselskabs historie.

Det københavnske Byggeselskab og Foreningen af 1865 er ikke tidligere blevet behandlet i forbindelse med Tietgens virksomhed, men Tietgen er brugt som udgangspunkt i to tidligere undersøgelser ved Københavns universitet. Begge vurderer Tietgens aktivitet i forbindelse med et af hans selskaber.

I 1973 skrev Bodil Holst Kjær: »C. F. Tietgens virksomhed ved stiftelsen og driften af de første sporvejsanlæg i København, 1863–1870«.

I 1975 skrev Steen Bille Larsen: »Grundlæggelsen af De danske Sukkerfabrikker 1872 og C. F. Tietgen. Et studie i Danmarks industrielle udvikling 1860–80«.

Både Bodil Holst Kjær og Steen Bille Larsen har benyttet Tietgens privatarkiv som kildemateriale; først og fremmest hans brevveksling og aktpakkerne vedrørende de beskrevne selskaber. Begge undersøgelser giver et udmærket indblik i Tietgens arbejdsmetoder og hans succes med sammenlægninger af flere mindre selskaber til et stort, hvorved han opnåede stordriftsfordele og monopol på markedet.

Tietgens baggrund

C. F. Tietgen (1829–1901) uddannedes som handelsbetjent i Odense og nedsatte sig, efter nogle års arbejde i udlandet, som grosserer i København 1855. Allerede to år efter blev han direktør for Privatbanken og deltog derefter i stiftelsen af adskillige aktieselskaber, som der senere kort gøres rede for. Af særlig interesse er Tietgens stilling i Privatbanken.

Privatbanken

På initiativ af en række af Københavns største handelshuse, bl. a. D. B. Adler, M. G. Melchior, O. B. Suhr, C. A. Broberg og Jacob Holm og Sønner indsendtes i 1856 en ansøgning om stempelfrihed for en bank, de havde tænkt sig at oprette. Den 4. august 1856 trådte de oprindelige ni ansøgere frem for offentligheden for at meddele, at underskriverne er trådt sammen for at oprette »Privatbanken – til yderligere letelse af Stadens og Landets Pengeomsætning«.²

Den planlagte aktiekapital skulle være på 4 mill. rdl., hvoraf underskriverne ville tegne 500.000 rdl. Indbydelsen til tegning af aktier ville dog først fremkomme, når ansøgningen om stempelfrihed var bevilget. Det blev den først den 4. marts 1857, og indbydelsen blev dateret den 18. marts 1857.

Til de ni oprindelige ansøgere, der repræsenterede store københavnske handelshuse, var der i mellemtiden kommet tre fremtrædende godsejere.

Aktietegningen gik ikke alt for godt. Af de planlagte fire mill. rdl.

blev kun mindre end to mill. rdl. tegnet i første omgang. (Det var inkl. de 500.000 rdl. fra initiativtagerne). Den manglende interesse for aktierne kan skyldes flere forhold. Den verdensomspændende krise, hvor pengeknapheden var det fremherskende træk, har uden tvivl også gjort sig gældende i København. Selv om Privatbanken var tænkt oprettet efter engelsk-skotsk mønster, synes adskillige krak blandt de kontinental-europæiske Credit-Mobilier-banker at have påvirket lysten til aktietegning. Mangelen på interesse fra initiativtagernes side for »at sælge banken« kan også have været væsentlig.³ Endelig kan nævnes, at ikke alle kapitalstærke kredse i byen var lige begejstrede for Privatbanken. For eksempel modarbejdede de fleste større og mindre private diskontører, fortrinsvis af jødisk oprindelse, Privatbankplanerne.⁴ Flere havde i Indenrigsministeriet søgt om tilladelse til bankvirksomhed og fået afslag. Blandt andre C. P. Reiersen, der tidligere havde fået afslag på en ansøgning om bevilling til »Nordens Credit-Mobilier«.⁵

Af langt større interesse var dog et projekt om en »Handelsbank« tænkt oprettet »på aktier« af huset G. A. Gedalia. Det fik også nej i Indenrigsministeriet. Der herskede på daværende tidspunkt (1856) i ledende børskredse en rodfæstet mistillid til Gedalia (tysk kompagnon, stor forfængelighed, køb af barontitel i San Marino).

Før Indenrigsministeriet gav tilladelse til bankvirksomhed, skulle Grosserer-Societetets Komité udtale sig om sagen. Når Privatbanken fik et positivt svar, skyldes det ikke mindst, at fem af medlemmerne i Grosserer-Societetets Komité, deriblandt formanden, var blandt initiativtagerne til Privatbanken.⁶ Efter at endnu tre personer var kommet med i inderkredsen, samt tegning af yderligere 100.000 rdl. aktier, blev det på et møde den 1. maj 1857 besluttet, at banken skulle betragte sig som konstitueret.⁷

Forinden, den 24. april, forelå der fra Indenrigsministeriet en tilladelse til at påbegynde bankvirksomhed med to mill. rdl. aktiekapital i stedet for de i ansøgningen nævnte fire mill. rdl.

Det første bankråd fik følgende udseende:

De oprindelige 9:

Etatsråd, grosserer C. A. Broberg

Grosserer D. B. Adler

Grosserer M. E. Hannover
Etatsråd, grosserer A. N. Hansen
Grosserer Ludvig Holm
Etatsråd M. G. Melchior
Grosserer E. le Maire
Grosserer George Ryan
Etatsråd, grosserer O. B. Suhr

De tre godsejere:

Kammerherre P. B. Scavenius til Gjorslev
Kammerherre C. von Sehestedt-Juul til Ravnholt
Kammerherre, lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs
til Frijsenborg

De tre sidst tilkomne:

Etatsråd, grosserer, major M. W. Sass
Vekselmægler H. C. Bechgaard
Konferensråd C. G. N. David

De ovennævnte 15 personer udgjorde Privatbankens første bankråd. Dog døde M. E. Hannover allerede i 1857 og nåede ikke at deltage i nogen møder. Hans plads gik til etatsråd, højesteretsadvokat Liebenberg. Til formand valgtes C. A. Broberg og viceformand C. G. N. David.

Inden det konstituerende møde maj 1857 havde der været en del problemer med at finde egnede emner til de to direktørposter. Bankrådet blev forholdsvis hurtigt enige om den ene direktørpost. Den blev overdraget justitsråd N. Fugl. Mere problematisk var den anden.

Øverst på formand C. A. Brobergs private liste stod Moritz Levy. Han havde gjort sig bemærket som regeringens mønt-agent i Altona, da rigsmønten blev indført i hertugdømmerne i 1854. Også ved at foreslå at lette den herskende mangel på omsætningsmidler ved at lade Nationalbanken udstede sedler, der med deres fulde pålydende var funderede på sølvbarrer, gjorde han sig gældende. Levy var selv meget interesseret i direktørposten og har muligvis endog indsendt en egentlig ansøgning. Den senere så solide nationalbankdirektør stod imidlertid for flere af Privatbankens stiftere som lidt af en eventyrer. Hverken Levy eller et par andre, der var på tale, kunne bankrådet blive enige om.

O. B. Suhr og M. G. Melchior havde varmt anbefalet en vis C. F. Tietgen, en ung københavnsk grosserer, fast agent for det danske Manchester-firma Hald & Rahr. Suhr kendte Tietgen fra nogle kryolitforretninger, og Melchior havde siddet i et administrationsudvalg sammen med Tietgen.⁸ Begge var imponerede af hans evner og væsen.

Bankrådet blev enige om at gøre et forsøg med ham, og han blev kaldt til eksamination hos C. A. Broberg. Tietgen gjorde et sådant indtryk på Broberg, at denne fuldstændig blev vundet for tanken om Tietgen som direktør. Brobergs begejstring blev afgørende, og Tietgen blev sammen med Fugl direktør for Privatbanken.

Tietgen havde intet med tankerne bag og selve stiftelsen af Privatbanken at gøre. Det var nærmest et tilfælde, at han blev direktør for den bank, med hvilken hans navn de næste ca. 40 år skulle være uløseligt forbundet.

Privatbanken blev den egentlige begyndelse til et banksystem i Danmark. Der eksisterede allerede 14 Diskonto- og Laanebanker i provinsbyerne, men deres virksomhed bestod væsentligt i at forsyne kunderne med driftskapital gennem at diskontere vekslers. Den fremspiende industri havde i første omgang brug for (risikovillig) anlægskapital, ikke for driftskapital. Handelshuset Hendrik Pontoppidan i Hamburg var med til at starte de fleste af disse provinsbanker, og kapitalen kom først og fremmest fra lokale landbokredse.⁹ Det var også mere eller mindre Handelshuset Pontoppidan, der var skyld i Privatbankens heldige start.

Privatbanken var meget ivrig efter at skaffe sig de størst mulige indskud. Derfor søgte man at trække kapital til sig ved ikke blot at forrente indlån, men også indlån på anfordring.

For at trække yderligere kunder til indførte Privatbanken også kontokuranten, dvs. en konto, der snart er negativ, snart er positiv. Den største nyhed som Privatbanken introducerede for at imødekomme det ekspanderende erhvervslivs finansieringskrav var indførelsen af checken. Ved hjælp af checken blev det muligt at gennemføre en pengeomsætning uden brug af kontanter, men alene ved til- og fra-skrivning i bankens bøger.

Krisen i 1857 efter Krimkrigen var først og fremmest en pengekrise. Selv om der var en fremspiende bankvirksomhed i Danmark, finan-

sierede Hamburg fortsat en væsentlig del af den danske omsætning. Derfor kom også danske virksomheder i vanskeligheder, da huset Pontoppidan måtte standse sine betalinger den 7. december 1857.

På foranledning af Grosserer-Societetets komité blev direktøren for den nye københavnske Privatbanken, C. F. Tietgen, sendt til Hamburg for at undersøge Pontoppidans status. Tietgen kom frem til, at vanskelighederne udelukkende skyldtes en midlertidig likviditetskrise. På denne baggrund besluttede den danske stat og Nationalbanken at yde Pontoppidan et lån, og husets betalinger blev genoptaget den 12. december 1857.

Krisen skabte et ekstraordinært behov for kredit, og regeringen besluttede at oprette en Lånekasse uden om Nationalbanken. Dens midler var på 300.000 pund Sterling engelske veksler. Staten var kommet i besiddelse af vekslerne i forbindelse med Øresundstoldens afvikling. Lånekassen gik først til Nationalbanken for at få ombyttet vekslerne til danske penge, men Nationalbanken krævede efter Lånekassens opfattelse alt for lang tid til omvekslingen. Derfor henvendte man sig til Privatbanken.

Privatbanken havde langt fra kontanter nok til at klare en sådan vekseloperation, men Tietgen gav alligevel den 21. december tilsagn over for Lånekassen om at udbetale pengene i dagene lige før og straks efter jul.

Tietgen regnede med, at Lånekassen straks ville udbetale pengene. Han regnede endvidere med, at ingen ville bryde sig om at have store beløb liggende i helligdagsperioden. De ville efter hans mening søge at få dem deponeret. Da Privatbanken var Københavns eneste private bank, ville en stor del af beløbene således straks vende tilbage til banken – som så atter kunne udbetale dem til Lånekassen.¹⁰ Banken fik derved en kæmpeforretning med stor fortjeneste og – ikke mindst vigtig for en nystartet bank – en betydelig anseelse.

Selskaberne

Efter krisen i 1857 oplevede dansk erhvervsliv en række gode år frem til 1873.

Landbruget prægedes af omlægningen fra plante- til husdyrproduktion.¹¹ Denne omlægning skete først på de store godser. Det var

derfor dem, der høstede fordelene ved højkonjunkturerne, før krisen satte ind i 1873-74 med prisfald og afsætningsvanskeligheder.

Industri og håndværk voksede også væsentligt i perioden. Vilkkårene for industriproduktion ændredes til det bedre. Blandt andet på grund af næringsfrihedens indførelse i 1857, toldloven af 1863, hertugdømmernes afståelse i 1864 samt infrastrukturens og kapitalmarkedets udbygning i 60'erne og 70'erne.¹²

Den kraftigste vækst i perioden fandtes inden for handelen. Dens vilkår var blevet bedre efter infrastrukturens udbygning med jernbaner, skibsruter, telegraf og postvæsen. Den øgede transithandel samt den stigende eksport af landbrugsvarer var også af betydning for handels erhvervets vækst i perioden.

Det var i denne periode med stigende konjunkturer, at Tietgen og Privatbanken satte deres aktiviteter i gang. Det er også uden tvivl på denne gunstige baggrund, at de mange selskabsdannelsers heldige udfald skal findes.

I tiden op til 1884 var Tietgen og Privatbanken igangsætter af følgende selskaber:

- 1865 Kryolitselskabet/Øresunds Kemiske Fabrikker
- 1866 Københavns Sporvejselskab
- 1866 Det forenede Dampskibsselskab
- 1869 Det store Nordiske Telegrafelskab
- 1870 Store Nordiske China & Japan Extension Telegraf Selskab
- 1872 Burmeister & Wain
- 1872 Svitzers Bjergningsentreprise
- 1872 De danske Sukkerfabrikker
- 1872 De danske Cikoriefabrikker
- 1872 Det københavnske Byggeselskab
- 1873 Tuborg
- 1873 Det Lolland-Falsterske Jernbaneselskab
- 1875 Det Østsjællandske Jernbaneselskab
- 1876 St. Croix Fællessukkerkogerier
- 1881 Københavns Telefon A/S
- 1884 Faxe Kalkbrud

Betragter man årstallene for selskabernes oprettelse, fremgår det, at

det ikke er en glidende udvikling, der er tale om. Fra Privatbanken begynder sin virksomhed, 1. november 1857, går der 8–9 år, før banken for første gang bliver engageret i Tietgens selskabsdannelser. Det sker i 1865–66. I 1869 og 1870 dannes de to telegraf-selskaber, men deres sammenslutning sker også i det dominerende år 1872.

Det er uden sammenligning i 1872, at Privatbanken og Tietgen står stærkest. Herefter går det ned ad bakke.

Den internationale krise efter den fransk-tyske krig nåede Danmark efter 1873. Tietgen og Privatbanken er med i et par fejlslagne jernbaneprojekter. Der oprettes to store banker, der påfører Privatbanken konkurrence (Landmandsbanken 1871 og Handelsbanken 1873). Privatbanken kommer ud i en krise, der er tæt ved at tage livet af banken – delvis på grund af den internationale krise, delvis på grund af Privatbankens engagement i den københavnske grosserer og børsspekulant Svend Petersens fejlslagne telegrafaktiespekulationer. Derfor går der nogle år, før Privatbanken og Tietgen atter er i stand til at engagere sig i selskabsdannelser. Initiativet er allerede inden da gledet dem af hænde – overtaget først og fremmest af Landmandsbanken og Glückstadt.

Som nævnt kan selskaberne deles i to kategorier: transport- og kommunikationsselskaber (teleselskaber) og forædlingsselskaber.

Til den første gruppe kan regnes: DFDS, Københavns Sporvejsselskab, Burmeister & Wain, Svitzer, jernbaneselskaberne (transport-selskaberne) plus Store Nordiske Telegraf-selskab, Kina-Japan Telegraf-selskabet og KTAS (kommunikationsselskaber) samt Tietgens engagement i anlæggelsen af Esbjerg Havn.

Der er tale om et engagement i en »helhed«. Bygning af skibe – bjergning af skibe – sejlads med skibe – oprettelsen af en havn (Esbjerg – efter tabet af hertugdømmerne).

Land- og søtransporten lå Tietgen meget på sinde i starten af hans virksomhedsperiode. Havde det stået til ham, var Danmarks jernbaner (såvel anlagte som fremtidige) blevet samlet under et selskab med ham selv og Privatbanken som primus motor. Det gik dog ikke som Tietgen havde ønsket sig. Stik mod sædvanlige principper om ikke at blande sig i privat foretagsomhed, blev det staten, der købte, drev og udbyggede de danske primær-jernbanelinier.¹³ Tilbage til den private

danske kapital blev der kun en række koncessioner på sekundærlinier. Tietgen og Privatbanken engagerede sig i Det Lolland-Falsterske Jernbaneselskab og Det Østsjællandske Jernbaneselskab, men begge disse foretagender var en skuffelse. De gav betydelige tab.

Gik det dårligt med jernbanerne, så gik det så meget bedre med søtransporten, og hvad dertil hører. Både DFDS, B & W og Svitser var selskaber, der havde stor succes, og de eksisterer den dag i dag.

Det, der bragte Tietgen og Privatbanken frem i første række i international sammenhæng, var oprettelsen af telegraf-selskaberne. Gennem et meget kompliceret og dygtigt udført spil lykkedes det Tietgen ved at spille på Danmarks lidenhed, politiske og militære ubetydelighed at få fat i nogle koncessioner i Rusland og Kina-Japan, der gjorde det muligt at opbygge et telegraf-selskab af verdensformat.¹⁴

Til gruppe to hører: De danske Sukkerfabrikker, De danske Spritfabrikker, Tuborg, De danske Cikoriefabrikker og St. Croix Fælles-sukkerkogerierne. Ny pengekrævende teknologi var for denne gruppe et fremherskende træk.

Det gennemgående træk ved Tietgens selskabsdannelser var, at der var tale om sammenslutninger af eksisterende selskaber eller udvidelser af enkeltmandsforetagender. Meget sjældent var der tale om egentlige nyskabelser.

Sammenslutningsformen fremgår helt tydeligt af navne som: De danske . . . , De forenede . . . Både B & W og Svitser var foretagender, der ikke formåede selv at skaffe kapital til deres forventede ekspansioner. Ved Tietgens hjælp blev de overført til aktieselskabsformen, og den fornødne kapital blev tilført.

Det var i det hele taget aktieselskabsformen, der var Tietgens middel til at etablere og kontrollere de store sammensluttede selskaber. Ved at ophæve den traditionelle danske begrænsning i stemmeretten blev det muligt for en snæver kreds af kapitalstærke folk at kontrollere selskaberne.¹⁵ Den daglige ledelse af selskaberne har haft altafgørende magt til at disponere for selskaberne.

Der var intet tilsyn med aktieselskaberne, og en udpræget »uigen-nemsigtighed« i ledelsens dispositioner gjorde, at så længe selskaberne udbetalte udbytte, blev der ikke fra aktionærerne stillet kritiske spørgsmål. Det er først i 1917, at Danmark får en aktieselskabslov.¹⁶

Tietgens udprægede brug af aktieselskabsformen skyldtes også en

anden ting. Der var ofte tale om betydelige stiftergevinster. Stifterne overdrog f. eks. det nyoprettede selskab visse aktiviteter, som afregnedes til priser, der lå væsentligt over de pågældende aktivers markedsværdi.¹⁷

Arbejderbyggeforeninger

Det var først i 1850'erne, at man i Danmark og navnlig i København begyndte at få øjnene op for de problemer, den største del af arbejderklassen havde med at skaffe sig en sund og god bolig til en rimelig leje.

Velmenende mennesker gik sammen og prøvede at gøre noget ved de usle boligforhold, som størstedelen af arbejderklassen især i København var nødt til at tage til takke med. Forholdene var ca. 1850–1875 værst på Christianshavn. Det var den bydel, som havde den ældste bebyggelse, da den var kommet nogenlunde helskindet gennem både den store brand og englændernes bombardement i begyndelsen af århundredet. Det er endvidere væsentligt at bemærke, at København endnu var klumpet sammen bag voldene. Det var da også på Christianshavn, at det allerførste forsøg på at hjælpe arbejderklassen til en bedre boligstandard blev gjort.

De første boliger for arbejderklassen blev bygget af et aktieselskab: *Aktieselskabet til opførelse af Arbejderboliger*. Selskabet blev stiftet i 1851. Stifterne var pastor H. Visby, lægerne Emil Hornemann og C. E. Fenger, arkitekten N. S. Nebelong og danssemesteren August Bournonville.

Især lægen Emil Hornemann gjorde et stort arbejde sammen med kollegaen F. F. Ulrik for at højne boligstandarden og derigennem sundheden og hygiejnen hos de dårligst stillede i samfundet. Det fremgår af indbydelsen til aktietegningen i selskabet: »Vi er kommet til den overbevisning, at lejen for en sund og renlig lejlighed ikke vil komme til at overstige, hvad der mangan gang betales for et usselt kvistværelse eller en skummel og fugtig bagstue i en af smågaderne«. ¹⁸

Foreningens to første bygninger blev tegnet af professor, arkitekt N. S. Nebelong, opført i 1851 og taget i brug i 1852. En sidste bygning blev ombygget og taget i brug i 1872. Der havde tidligere været bade- og vaskeanstalt samt dampkøkken. Denne side af hjælpen til arbejder-

klassen er åbenbart ikke blevet særlig godt modtaget, mens der var stor rift om lejlighederne. Konsekvensen med ombygningen forekommer da fornuftig.

Bygningerne (beliggende Overgaden oven Vandet) var på tre etager og grundmurede. Grunden var lav og fugtig, men kældrene dræned. Der var tilsammen i bygningerne 56 lejligheder med to værelser og køkken og otte lejligheder med et værelse. Til hver lejlighed hørte en brændekælder, og i hver bygning fandtes et stort fælles tørreloft. Vand fra Kjøbenhavns Vandværk fandtes på alle etager.¹⁹ Ingen af lejlighederne var på mere end de magiske 64 kvadratalen (25 m²), således at de var fritaget for bygningsafgift.

Aktieselskabet til opførelse af Arbejderboliger var det første af de såkaldte filantropiske byggeforeninger, der blev stiftet mellem 1851 og 1870'erne. Ren filantropi var der dog ikke tale om. Forrentningen af den indskudte kapital blev sat til seks procent, således at aktionærerne fik fire procent i udbytte, og resten gik til vedligeholdelse og afdrag på gælden.²⁰

Emil Hornemann var også drivkraften bag *Foreningen af 1853 for opførelse af sunde og billige boliger for de ubemidlede Klasser* – også kaldet Lægeforeningens Boliger (Brumleby).

Efter koleraepidemien 1853, der gav stødet til opførelsen af boligerne, blev der indsamlet betydelige pengemidler, og foreningen opførte på en stor grund (90.000 kvadratalen) på Øster Fælled²¹ en række bygninger. Grunden var bemærkelsesværdigt nok en gave fra det offentlige.²²

Fem bygninger kunne allerede tages i brug i 1854. I de tre følgende år byggedes fire bygninger, og de følgende ti år endnu fire bygninger. Arkitekten var M. G. Bindsbøll, og bygningerne er grundmurede med skifertag og kun på to etager.²³ Der var 257 lejligheder med to værelser og køkken (81 af lejlighederne havde desuden en alkove), 314 lejligheder med et værelse og køkken – i alt 571 lejligheder. Til hver lejlighed hørte et loftsrum og til samtlige stuelejligheder (246) tillige en lille have. Alle lejligheder var under 64 kvadratalen.²⁴

Vandforsyningen blev klaret af tre fælles brønde og ni opstandere med vandværksvand. I de nyeste lejligheder (250) var vandet dog indlagt. Til hver bygning hørte et stort fælles vaskehus, og der var indret-

tet retirader for hver 4–5 familier – alle med transportable tønder.

Selv om foreningen hørte til de »rigtige« filantropiske, fik den dog, på trods af lave huslejer og for de længstboende beboere et stigende afdrag i lejen²⁵ samt stadigt nybyggeri på Øster Fælled, efterhånden oparbejdet et overskud.

En del af dette overskud brugte foreningen til, som det hedder: »at købe slette, usunde, urenlige og forfaldne lejligheder i staden (København) for at nedrive disse og i stedet for opføre sunde og gode boliger for den bedre del af den arbejdende klasse«.²⁶

Et andet større boligkompleks for de ubemidlede klasser blev opført af *Det Classenske Fideicommis* ved Godthåbsvej på Frederiksberg. De første otte bygninger blev taget i brug i 1867,²⁷ men da byggeriet var helt færdigt i slutningen af 1870'erne, var komplekset på i alt 24 beboelseshuse med tilsammen 324 lejligheder og ca. 1200 beboere.²⁸

Bygningerne er tegnet af arkitekt Vilhelm Tvede og er grundmurede med hule mure og tegltag. I midten af 1870'erne var 16 beboelsesbygninger færdige. De var på to etager med otte lejligheder på hver etage. Der fandtes 64 lejligheder på et værelse, køkken, entre og spisekammer; 184 lejligheder med hver to værelser og køkken, samt otte »noget rummeligere« lejligheder – i alt 256. Hver lejlighed havde desuden sin egen have og et loftsrum. Vandforsyningen blev klaret ved hjælp af en dampmaskine, der pumpede vandet op fra en brønd til en stor jernbeholder. Den forsynede både det store vaskeri samt en opstander for enden af hver bygning.²⁹

Det Classenske Fideicommis' arbejderboliger er interessante, fordi de toværelses lejligheder, som de eneste blandt de omtalte arbejderboliger overskrider 64 kvadratalen. De var på ca. 80 kvadratalen.³⁰

Arbejderforeningen af 1860 til opførelse af arbejderboliger uden for Staden byggede nogle småhuse ved Tagensvej, hvoraf de første 16 blev taget i brug i 1871.

Husene var grundmurede med skifertag. De var kun på en etage, hvilket betød, at hver lejlighed havde egen indgang. I dag ville de næppe blive kaldt lejligheder, men rækkehuse, selv om de var meget små. Der var 28 lejligheder på et værelse med køkken og 84 lejligheder

på to værelser og køkken – i alt 112 lejligheder. Alle med indlagt vandværksvand.

Dette aktieselskab, der begyndte sin virksomhed i 1860, kan næppe henregnes blandt de filantropiske, da udbyttet var på syv procent.³¹

I årene 1869–71 byggede *Understøttelsesforeningen på Christianshavns Arbejderboliger* seks større arbejderboligblokke på Christianshavn. Byggeriet mindede om det traditionelle lejekasernebyggeri i udseende, men den lave husleje, gode vandforsyning samt nogenlunde fri beliggenhed gjorde, at det kan henregnes blandt de mere eller mindre filantropiske byggeforetagender til hjælp for arbejderklassen.

Der var 143 lejligheder på et værelse, køkken og loftsrum og 57 lejligheder med to værelser, køkken og loftsrum – i alt 200 lejligheder. Byggeriet var på tre etager, og der var vandværksvand på hver etage.³²

Den mest kendte forening, og den som skulle vise sig at blive langt den mest aktive, blev stiftet af arbejderne på Burmeister & Wain den 20. november 1865. Den fik navnet *Arbejdernes Byggeforening*.³³

Foreningen, der stiftedes 7 år før Tietgen kom i berøring med B & W, var ikke filantropisk i egentlig forstand, idet aktiekapitalen for det meste blev fremskaffet ved medlemmernes opsparing.³⁴ I starten var der mellem 200 og 300 medlemmer, men hurtigt voksede interessen for foreningen, og ti år senere var der ca. 7250 medlemmer. Et ugentligt bidrag på 35 øre gjorde, at foreningen ti år efter stiftelsen rådede over en opsparet kapital på ca. 560.000 kr., hvortil kom en reservefond på ca. 28.000 kr. Enhver uberygtet mand, kvinde eller barn kunne blive medlem.³⁵

Foreningen adskilte sig også på andre punkter fra de øvrige filantropiske foreninger – ikke mindst ved sin byggeaktivitet, der var af dimensioner, der overgik alle de tidligere foreningers.³⁶ Midt i 1870'erne var der opført 209 huse, der hver havde to lejligheder. Husene var grundmurede med skifertag og tegnet af arkitekterne Sibbern, Klein og Bøttger.³⁷ Alle husene havde et ensartet præg uden dog at være helt ens. Arkitekt F. Bøttger byggede for foreningen i perioden 1874–1903 1157 huse. Husene findes over hele byen, men de mest kendte er nok de såkaldte »Kartoffelrækker« ved Søerne.³⁸

Foreningens succes kan måske bedst forklares ved den specielle

måde, husene blev fordelt på. Efterhånden som husene blev færdige, blev de bortloddet blandt medlemmerne, og efter 24 års husleje plus medlemsbidrag til foreningen, kom den heldige til at sidde i et gældfrit hus. Den ene lejlighed i huset skulle udlejes til et andet medlem af foreningen. Tanken bag denne fremgangsmåde var, at det også for en arbejder skulle være muligt at blive selvejer. Ved indtræden i foreningen forpligtede man sig til mindst ti års bidrag, men hvis man efter ti år ikke havde vundet noget hus, kunne man få hele den opsårede sum plus renter udbetalt. Foreningen virkede således også som sparekasse.³⁹

Lejlighederne var i begyndelsen under 64 kvadratalen, men allerede omkring 1870 var de oppe på mellem 75 og 80 kvadratalen for derefter hurtigt at blive på ca. 90 kvadratalen.⁴⁰ De fleste lejligheder var på to værelser og køkken, men efterhånden blev der også bygget treværelses lejligheder, og de fleste huse havde have. Alle havde vandværksvand.⁴¹

Husene var meget efterspurgt, og fordi alle kunne blive medlem af foreningen og erhverve op til ti andele – og derved tidoble chancen ved lodtrækningerne – mistede Arbejdernes Byggeforenings huse tidligt deres præg af udelukkende at være arbejderboliger.⁴²

Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger

Arbejderboligforeninger var således ikke et ukendt fænomen, da tre fremtrædende personer i det københavnske forretningsliv – etatsråd E. D. Ehlers, tømrermester H. Kayser og bankdirektør C. F. Tietgen – i 1865 stod frem som indbydere til stiftelsen af en forening, der skulle bygge billige arbejderboliger. I indbydelsen til aktietegning stod intet om, at boligerne skulle være gode og sunde, men de skulle være billige. Resultatet blev dog, at boligernes kvalitet var mange gange bedre end i det eksisterende udlejningsbyggeri.

Foreningen blev dannet af 25 mænd »fra staden« og Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn, og den kom til at hedde: »Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger«. Ifølge foreningens vedtægter fra december 1865 var formålet »at opføre og på den i det følgende bestemte måde at bevare billige arbejderboliger i København«.⁴³

Aktiekapital og forrentning

De stiftende aktionærer placerede en aktiekapital på i alt 41.000 rdl. i foreningen. Meningen var, at aktiekapitalen skulle bringes op på i alt 50.000 rdl. – det skete dog aldrig. For hver 1000 rdl. blev en aktie udstedt. Det var mindstebeløbet for at blive aktionær, da en aktie ikke kunne deles.

At aktieselskabsformen endnu ikke havde fået den form, hvorunder den kendes i dag, fremgår af en bestemmelse i foreningens love, der sagde, at alle sager skulle afgøres ved flertalsbeslutninger, hvor aktionærerne regnedes efter antal, ikke efter de aktiebeløb, de repræsenterede.

Foreningen havde allerede erhvervet en grund og bestemt, at der skulle bygges tre husrækker. Den indskudte aktiekapital skulle bruges til dette byggeri, og den blev betegnet som foreningens første serie. Hvis foreningen besluttede sig til at opføre flere boliger, skulle det ske i en ny serie med ny aktiekapital, og ingen af de oprindelige aktionærer var pligtige til at deltage i eventuelle nye serier.⁴⁴

At foreningen næppe kan kaldes filantropisk fremgår af, at det i lovene blev bestemt, at aktiekapitalen skulle forrentes med fem procent årligt – en ganske pæn rente dengang. Det var dog en udtrykkelig bestemmelse, at aktionærerne ikke havde noget krav på et overskud, som foreningen eventuelt måtte have ud over den fem procents årlige rente.⁴⁵

At Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger alligevel regnes blandt de filantropiske foreninger, skyldes nok, at foreningens boliger skulle overgå til det offentlige (Københavns kommune), når aktiekapitalen var indløst.

Boligerne skulle give et sådant overskud, at der efter fradrag af skatter, prioritetsrenter, vedligeholdelse, udbytte til aktionærerne og andre udgifter hvert eller hvert andet år kunne blive mindst 1000 rdl. til amortisation af prioritetsgælden eller af kapitalindskuddene. Amortisationen af aktier fandt sted ved lodtrækning. Den eller de aktionærer, hvis lod blev trukket ud, var pligtige til at kvittere sin aktie mod betaling af dens beløb med påløben rente for det foregående år.

Når amortisationen af aktiekapitalen var så langt fremskreden, at der kun var fem aktier tilbage i en serie, skulle Københavns kommune

anmodes om at overtage boligerne med den resterende prioritetsgæld og mod at indløse de sidste fem aktier. Boligerne ville da blive kommunens ejendom. Foreningen betingede sig kun, at kommunen fremdeles skulle søge at realisere foreningens formål. Kommunen skulle gøre det på den efter kommunens skøn mest hensigtsmæssige måde, og det var kommunen tilladt at afhænde boligerne, blot nettoprovenuet blev anvendt til at bygge lignende boliger.⁴⁶

Stifterne

Skal man placere foreningens stiftere, kan man tage udgangspunkt i foreningens vedtægter fra december 1865, som giver en komplet liste over dem samt deres kapitalindskud.⁴⁷

Foreningens stiftere og aktionærer var følgende:

	rdl.
Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn med et beløb af	10.000
Geheimekonferensråd F. W. Treschow	5.000
Etatsråd O. B. Suhr	2.000
Kaptajn J. C. Jacobsen	2.000
Etatsråd Ehlers	1.000
Tømremester Kayser	1.000
Direktør Tietgen	1.000
Etatsråd Fugl	1.000
Grosserer Martin Levin	1.000
Mægler Ed. J. Hvidt	1.000
M. H. og J. H. Bing	1.000
Etatsråd Broberg	1.000
Grosserer J. H. Ruben	1.000
Grosserer W. Ph. Heyman	1.000
Grosserer Ph. W. Heyman	1.000
Kommerceråd J. W. Heyman	1.000
Grosserer S. Seidelin	1.000
Etatsråd Linnemann	1.000
Justitsråd Bech	1.000
Justitsråd Gammeltoft	1.000
Tobaksfabrikant Bonnesen	1.000

Tobaksfabrikant Bonnesen jr.	1.000
Maskinfabrikant Gamél	1.000
Maskinfabrikant Winstrup	1.000
Grosserer C. K. Hansen	1.000
Godsejer J. D. Schmidt	1.000

Det er bemærkelsesværdigt, at Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn er repræsenteret. Ikke så meget på grund af det store beløb – 10.000 rdl. eller næsten en fjerdedel af hele den indskudte aktiekapital – men mere på grund af den stærke tilknytning flere af de øvrige aktionærer havde til Privatbanken. Således var både O. B. Suhr og C. A. Broberg medlem af Privatbankens bankråd – Broberg endda formand, og etatsråd N. Fugl var Tietgens meddirektør i banken.

Alle de involverede personer betragtede imidlertid aktietegningen i Foreningen af 1865 som et rent privat, socialt engagement, der ikke havde noget med deres daglige arbejde at gøre. Det blev klart understreget ved ikke at inddrage Privatbanken i foreningens stiftelse. Hvis foreningen derfor skulle vise sig at ende som ren filantropi, så den indskudte kapital ikke blev forrentet, men tværtimod gik tabt, kunne de øvrige aktionærer i Privatbanken desuden ikke beskyldes de her involverede personer for eventuelt at have brugt deres magt og indflydelse i og på bankens ledelse til at engagere den i et tabsgivende foretagende.

Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn tegnede sig altså for ti aktier. Den næststørste aktiepost tegnede geheimekonferensråd *F. W. Treschow* sig for. Han havde fem aktier altså for 5.000 rdl.

At engagere sig i filantropisk-lignende foretagender var ikke noget nyt for Treschow. Han var i 1865 79 år, men han havde været en meget aktiv politiker og højesteretsadvokat. Han var bl. a. medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, men også på det økonomiske område havde han været aktiv bl. a. som medlem af Nationalbankens repræsentantskab i flere perioder (1828–1833, 1840–1845, 1849–1854 og 1858–1863), og i 1849 afsluttede han endvidere et stort statslån med huset Hambro i London.

Treschow virkede i adskillige filantropiske foretagender. I 1853 blev han udnævnt til kurator for Vemmetofte Kloster, og han fik stor indflydelse på stiftelsens fremtid. F. eks. gennemførte han, at godsets

bønder fik deres gårde i arvefæste. Sammen med A. W. Moltke til Bregentved begyndte han desuden at udnytte Fakse Kalkbrud mere intensivt ved hjælp af en lille jernbane og en havn ved Fakse. De øgede indtægter gjorde det muligt at udvide stiftelsen, så et større antal personer fra 1861 nød gavn af midlerne. Treschow var endvidere indsat som eksekutor i grevinde A. Rosencrones bo og på forhånd udpeget som livsvarig direktør i den grevelige Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse, som han kom til at øve stor indflydelse på. Endvidere var han i 1830–1866 medadministrator af de Iselinske og Rosenfeldske Fideikommiss, fra 1826 medlem af bestyrelsen for admiral Wintherfeldts Stiftelse Trøstens bolig, hvis midler kraftigt øgedes i hans tid. Endelig var han i 1813–1865 bestyrer af justitsråd Gjøs' legater til fordel for beboerne på Gjedesdal Gods. Arbejdet i disse humanitære institutioner gav Treschow ideen til selv at oprette lignende stiftelser, og i 1843, 1853 og 1857 opførte han i København tre friboliger for trængende kvinder. Desuden blev det Treschowske Fideikommiss stiftet. Det oprettede en række store legater til videnskabelige og humanitære formål.⁴⁸

F. W. Treschow var altså en kendt person inden for det filantropiske arbejde, og en henvendelse til ham fra initiativtagerne til Foreningen af 1865 var heller ikke forgæves.

De øvrige aktionærer i foreningen tegnede sig kun for hver en aktie – på nær to personer, som tegnede sig for to hver.

Den ene af dem var brygger *I. C. Jacobsen* – den senere grundlægger af Carlsberg-fondet. Han blev senere Tietgens kollega i bestyrelsen for et andet byggeføretagende: Det københavnske Byggeselskab. *I. C. Jacobsen* var også med i bestyrelsen af DFDS, og senere blev det også til et samarbejde mellem Carlsberg og det af Tietgen startede Tuborg.

Den anden aktionær, der tegnede sig for to aktier, var etatsråd, grosserer *O. B. Suhr*. Han var oprindelig cand. theol., men gik købmandsvejen og overtog i 1856 sin onkels store og ansete handelshus *J. P. Suhr og Søn*. Kul, koks og cinders var firmaets hovedartikler, men på grund af sin kapitalstyrke var firmaet også i stand til at deltage i større finanstransaktioner. Gennem sin interesse for den grønlandske kryolit kom Suhr allerede i 1856 i forbindelse med Tietgen, der på det tidspunkt sad som nyetableret købmand på Gammel Torv. Deres samarbejde, som her blev indledt og som senere førte til dannelsen af

Kryolit-Mine og Handelsselskabet med J. P. Suhr og Søn som hovedaktionær, blev af stor betydning for både Suhr og Tietgen.

Suhr var således ikke blot medstifter af Privatbanken, hvor Tietgen blev direktør, men til sin død var han næstformand for bankrådet. Desuden var han medstifter af og bestyrelsesmedlem i de forskellige telegraf-selskaber, som Tietgen stiftede i 60'erne, og som senere blev samlet i Det Store Nordiske Telegraf-Selskab. Også i dette selskab var han medlem af bestyrelsen til sin død. Endelig var han med til at stifte Det forenede Dampskibs-Selskab i 1866 og De danske Sukkerfabrikker i 1872 og var medlem af bestyrelserne for disse selskaber.

I Suhrs testamente var der da også tænkt på godgørelse over for de ubemidlede. Det var dog ikke til personer af arbejderklassen, der blev afsat midler. 60.000 rdl. var testamenteret til bygning af friboliger for trængende grosserere og grosserer-enker.⁴⁹

E. D. Ehlers, som var Tietgens medindbyder ved stiftelsen, var polyteknisk kandidat i anvendt naturvidenskab og blev den første tekniske borgmester i København, da det nye 4. borgmesterembede blev oprettet i 1858. At valget faldt på ham skyldtes nok ikke kun hans tekniske uddannelse, men måske også at han var svigersøn til Borgerrepræsentationens forhenværende formand, nationalbankdirektør L. N. Hvidt. Han bestyrede embedet med stor dygtighed og var borgmester i 27 år.

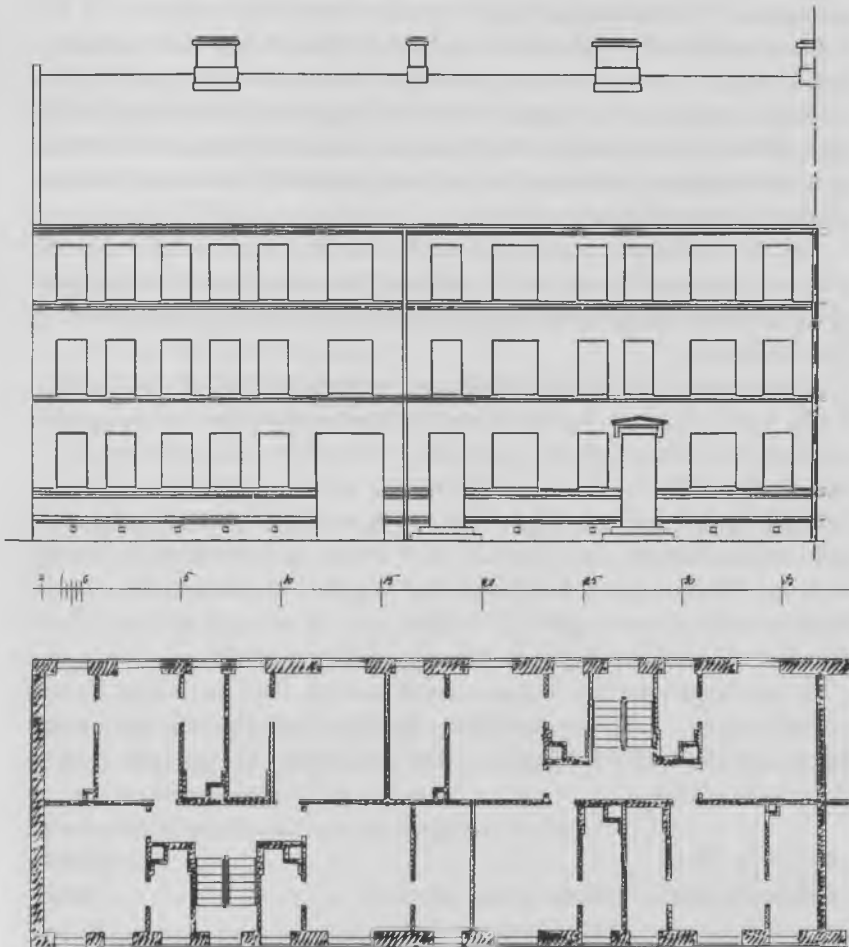
Ud over borgmesterembedet havde Ehlers flere andre hverv. Han var således formand for den store kommission, der forberedte den forandrede toldlov af 1863. I årene 1858-80 var han medlem af kontrolkommissionen ved de sjællandske jernbaner, og fra 1872 var han formand for byggekommissionen. Fra 1884 var han desuden medlem af Havnerådet i København.⁵⁰

Tietgens anden medindbyder var tømrermester H. Kayser. Han kaldte sig altid selv tømrermester, selv om han oprindeligt var polyteknisk kandidat og senere fik en lang række ærestitler.

1848 var det store år for Kayser, hvor han blev medlem af Københavns Borgerrepræsentation, formand for Industriforeningen og medlem af den grundlovgivende rigsforsamling. Storpolitik interesserede ham ikke, og det var i Borgerrepræsentationen, hvor han næsten uafbrudt var enten næstformand eller formand i tiden 1863-1894, at hans arbejdsindsats var koncentreret. Desuden var han medstifter af

Nye danske Brandforsikring fra 1885, medlem af bestyrelserne for Københavns Understøttelsesforening, Københavns Handelsbank og Nørrebro's Sporvejsselskab.⁵¹

De to sidstnævnte selskaber blev direkte konkurrenter til Tietgens selskaber – Privatbanken og Kjøbenhavns Sporvejsselskab – men selv om dette burde kunne skabe gnidninger mellem Kayser og Tietgen, er der ikke noget, der tyder på, at det har haft nogen betydning for sam-

Facade og etageplan af hus i Meriansgade (nuværende Gærnersgade) i »Kaiserstaden«. Københavns Stadsarkiv, byggesag S.A.V. 516 (1865).

arbejdet i Foreningen af 1865. De boliger, foreningen byggede ved Nyboder, kom til at bære Kaysers navn. I folkemunde blev de kaldt »Kayserstaden«.

Foreningens aktivitet og økonomi

Foreningens anliggender skulle styres af et forretningsudvalg på tre aktionærer. Forretningsudvalget repræsenterede foreningen over for trediemand i enhver henseende og forpligtede den ved sine beslutninger. I øvrigt styrede forretningsudvalget foreningens anliggender efter sit bedste skøn uden at være bundet af nogen instruks fra aktionærerne. Der er altså overhovedet ingen tvivl om, hvor magten i foreningen lå. Forretningsudvalget bestod meget sigende af de tre indbydere: Ehlers, Kayser og Tietgen.⁵²

Straks efter foreningens stiftelse købte den en grund ved Nyboder af Finansministeriet. Grunden lå mellem Meriansgade og Tulipangade (de fik senere navneforandring og kom til at hedde Gernersgade og Suensonsgade).⁵³

Grunden var på 7869 kvadratalen og kostede 21.639 rdl. 72 sk. eller 2 rdl. 4 mk. 8 sk. pr. kvadratalen.⁵⁴ Allerede Året efter var byggeriet færdigt. Det bestod af tre bygninger, en mod hver af gaderne og en mellembygning.

Bygningerne var tre etager høje, bygget af gule mursten, og skilt ved store gårdsrum, som hver var 14 m brede og henholdsvis 45 og 58 m lange.⁵⁵ Bygningerne var ifølge et af Magistraten set målebrev imod Meriansgade (Gernersgade) 77½ alen – ca. 49 m lange og imod Tulipangade (Suensonsgade) 93½ alen – ca. 59 m lange.⁵⁶

De tre bygninger blev bygget meget hurtigt. Den mellemste kunne allerede tages i brug i maj 1866 og de to andre i oktober samme år. Bygningerne indeholdt tilsammen 148 lejligheder. De var fordelt således:

	årlig husleje pr. lejlighed
5 med et værelse, køkken og brænderum	88 kr.
54 med et værelse, køkken og brænderum	96 kr.
25 med et værelse, køkken og brænderum	104 kr.
9 med to værelser, køkken og brænderum	120 kr.

48 med to værelser, køkken og brænderum	128 kr.
1 med to værelser, køkken og brændeskur	136 kr.
1 med to værelser, køkken og brændeskur	160 kr.
1 med to værelser, til udsalg m. m.	180 kr.
1 med fire værelser, til udsalg m. m.	280 kr.
2 med fire værelser, til udsalg m. m.	360 kr.
1 med fem værelser, til udsalg m. m.	400 kr.

Huslejen for samtlige 148 lejligheder var årligt 17.324 kr.

Til at finansiere byggeriet havde foreningen aktiekapitalen på de 41.000 rdl. samt et lån hos kommunen på 54.000 rdl., dels i kontanter, dels i obligationer til en årlig rente på fire procent. Grunden blev som nævnt købt af Finansministeriet. Af købssummen på 21.639 rdl. 72 sk. blev der straks betalt 4327 rdl. 91 sk., og resten – 17.311 rdl. 77 sk. – indgik som anden prioritet i ejendommene og skulle forrentes med fire procent og afdrages med fire procent årlig. Første prioriteten var gælden til Københavns kommune.⁵⁷

Efter kapitaliseringen af den del af lånet hos magistraten, der var i obligationer, rådede foreningen over:

Lånet hos magistraten (nom. 54.000 rdl.)	51.695 rdl. 53 sk.
Aktiekapitalen	41.000 rdl. 00 sk.
I alt	<u>92.695 rdl. 53 sk.</u>

Efter at bygningerne var færdigopførte, så byggeudgifterne sådan ud:

Opførelse af bygningerne, tinglysning, stempel- papirer o. lign.	86.830 rdl. 14 sk.
Afdrag på købesummen for grunden	4.327 rdl. 91 sk.
Renter til finansministeriet og magistraten under byggeriet	<u>1.809 rdl. 27 sk.</u>
I alt	92.967 rdl. 32 sk.
Indtægter ved salg af materialer for nedrevne bygninger	<u>386 rdl. 80 sk.</u>
Udgifter i alt	92.580 rdl. 52 sk.

Byggeregnskabet balancerede altså med en lille rest i kassen på godt 100 rdl.

På ejendommen hvilede følgende gæld:

Københavns kommune	54.000 rdl. 00 sk.
Finansministeriet	17.311 rdl. 77 sk.
Aktiekapitalen	<u>41.000 rdl. 00 sk.</u>
I alt	112.311 rdl. 77 sk.

De 148 lejligheder, hvoraf de almindelige var under 64 kvadratalen, indbragte altså i alt 17.324 kr. årligt.

Foreningens udgifter var først i 1890'erne:

Istandsættelse af bygningerne	2.500,00 kr.
Natrenovation	210,00 kr.
Dagrenovation	264,00 kr.
Renholdelse af gårdene	250,00 kr.
Snekørsel o. lign.	71,00 kr.
Vægteren	36,00 kr.
Skorstensfejning	182,00 kr.
Gasværket	120,00 kr.
Rottejægeren	50,00 kr.
Forskelligt	17,00 kr.
Brandforsikring	222,80 kr.
Renter af 108.000 kr.	4.320,00 kr.
Skatter	1.823,56 kr.
Administration (med fri bolig)	<u>500,00 kr.</u>
I alt	10.566,36 kr.

På dette tidspunkt var det årlige overskud altså næsten 7.000 kr.⁵⁸

Senere aktiviteter og afvikling

Til trods for de forholdsvis lave huslejer, som behandles senere, var det lykkedes foreningens forretningsudvalg på 27 år at afdrage og forrente gælden, så der i 1892 kun var det oprindelige lån på 54.000 rdl. – 108.000 kr. tilbage.

I 1886 var gælden til Finansministeriet betalt og i 1892 var hele aktiekapitalen indløst. Tidspunktet, hvor kommunen ifølge foreningens love skulle anmodes om at overtage bygningerne, var kommet. Anmodningen blev da også foretaget i en skrivelse til kommunen den 12. april 1892.

Foreningens forretningsudvalg bestod da ligesom ved stiftelsen af foreningen 27 år før af Ehlers, Kayser og Tietgen. Ehlers var i mellemtiden blevet konferensråd, Tietgen geheimeetatsråd, mens Kayser stadig kaldte sig tømmermester.

Skrivelsen til kommunen tilbød kommunen foreningens ejendomme. Men i brevet gøres der også opmærksom på foreningens nyttige indsats for at hjælpe den ubemidlede del af arbejderklassen. Det var foreningens hensigt at tilvejebringe billige boliger for den del af arbejderklassen, der havde vanskeligt ved at skaffe sig et hjem. Både fordi de ikke havde råd til en nogenlunde god bolig, og fordi de ofte havde mange børn. Mange udlejere ville også dengang helst leje ud til familier med få eller ingen børn. Foreningen havde derfor lagt vægt på at imødegå denne vanskelighed, og da bygningerne var blevet taget i brug, gav man ofte familier med et stort antal børn fortrin frem for andre med et mindre antal børn, hed det i skrivelsen.⁵⁹ I slutningen af skrivelsen foreslog foreningens bestyrelse, at der af det fremtidige overskud kunne oprettes et legat, der kunne betale huslejen for et antal »værdige og trængende« familier.⁶⁰ Hvis foreningen ikke havde været egentlig filantropisk før, mente bestyrelsen i hvert fald, at tiden nu var inde, men man overlod afgørelsen til kommunen.

Kommunen var imidlertid ikke interesseret i at overtage bygningerne, men så hellere, at Foreningen af 1865 fortsatte sin virksomhed og bevarede sin selvstændige stilling, dog på forskellige punkter knyttet til kommunalbestyrelsen. Magistraten havde et møde med bestyrelsen, som erklærede sig villig til at fortsætte i samarbejde med kommunen.⁶¹

Herefter blev der udarbejdet en ny fundats for foreningen. Den fastslog, at foreningen var en selvejende institution, hvis formål stadig var: »mod en rimelig og lempelig lejeafgift at skaffe familier og personer, der hører til den ubemidlede samfundsklasse, gode boliger«. Et eventuelt salg af ejendommene skulle ifølge den ny fundats kunne ske, hvis Københavns kommune gav sit samtykke, og hvis den indkomne

kapital ved et eventuelt salg blev brugt til at opfylde foreningens formål. Foreningen skulle fremover ledes af fem mænd. De tre oprindelige bestyrelsesmedlemmer samt et medlem valgt af magistraten og et medlem valgt af borgerrepræsentationen. De to kommunalt valgte skulle vælges for en ti-årig periode ad gangen.⁶²

Den 1. november 1892 fremsendte magistraten forslaget om kommunens indtræden i Foreningen af 1865 til Borgerrepræsentationen. Forslaget godkendtes enstemmigt og uden udvalgsbehandling den 14. november 1892.⁶³

Foreningen blev altså i 1892 en selvejende institution, men først i 1902 drøftede man iværksættelsen af nyt byggeri. På dette tidspunkt var både Ehlers, Kayser og Tietgen døde.

Drøftelserne medførte imidlertid ikke noget nyt byggeri før i 1914. Foreningen købte da en grund på 16.000 m² på Vestergårdsvej. Her blev der efter tegninger af Povl Baumann opført en ejendom med 121 lejligheder, to butikker, en festsal og en badeanstalt. Ejendommen, der først var helt færdig i 1918, kostede ca. 895.000 kr. Den er i dag kendt under navnet »Det gule Palæ«. Festsalen og badeanstalten, der var en nyskabelse i det sociale boligbyggeri, måtte imidlertid nedlægges i 1920. Efterspørgslen var for ringe, og der blev indrettet lejligheder i stedet.

I 1928 besluttede bestyrelsen at købe en grund ved Australiensvej på Østerbro. Her opførte foreningen en ejendom med ti 2½ værelses og 30 1½ værelses lejligheder. Ejendommen blev forsynet med centralvarme.

100 år efter foreningens oprettelse rådede den således over tre ejendomme med i alt 316 lejligheder. Foreningens bestyrelse bestod i 1965 af: rådmand Alfred Bjørklund (formand), borgmester Ingvar Dahl, rådmand Ib Kolbjørn (formand 1938–1963), stadsbygmester Svend Møller og forbundsformand Herman Schäfer.

Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger bestod som en selvstændig forening i 100 år. Den 1. januar 1965 indgik foreningen et snævert samarbejde med Københavns Social-filantropiske Boligselskab (KSB), så foreningen kom til at udgøre en selvstændig afdeling af dette selskab med fælles forretningsførelse.⁶⁴

Den 12. december 1968 meddelte Foreningen af 1865 og KSB, at der var opnået enighed om en sammenslutning, så KSB overtog aktiver og passiver fra Foreningen af 1865. Kravet om Borgerrepræsentationens

godkendelse af overtagelsen eksisterede stadig i foreningens fundats. Magistratens 1. afdeling søgte om denne godkendelse hos Borgerrepræsentationen den 6. februar 1969.⁶⁵ Borgerrepræsentationen godkendte sammenslutningen.

Årsagen til den endelige sammenslutning var, at KSB ønskede at nedrive den gamle Kayserstad og opføre et nyt boligkompleks. Ejendommene blev i hvert fald revet ned i 1970'erne, og der blev opført nye lejligheder, Kaysergården.

Beboerne

Som det fremgår af tabellen ndf., var der i alt 1.769 boliger for »den ubemidlede klasse« i København i midten af 1870'erne. Om man kan medregne alle de 418 lejligheder i Arbejdernes Byggeforenings boliger, er dog tvivlsomt, da halvdelen af dem var ment som ejerboliger.

I de 1.769 lejligheder boede 1.532 familier, i alt 7.350 personer. Det giver et gennemsnit pr. lejlighed på 4,2 personer, og det svarer til de tal, som Richard Willerslev kommer frem til i en undersøgelse af antal personer pr. lejlighed på henholdsvis Christianshavn og Vesterbro i 1880.⁶⁶ Ifølge Willerslevs undersøgelse var der to til fire personer i de et-værelses lejligheder og to til seks personer i de to-værelses lejligheder.

Det var almindeligt, at man havde voksne, ugifte børn og logerende boende. Ser man på antallet af børn pr. familie (børn = under 15 år), er det bemærkelsesværdigt, at antallet i Foreningen af 1865's ejendomme er meget lavt – under 0,8 barn pr. familie. Foreningens officielle politik, der var at give familier med mange børn fortrinsret, passer dårligt med tallene. Selv om mange børn kan være blevet voksne i de ca. otte år, der var gået siden indflytningen begyndte i 1866, må der være kommet nye til, og de kun 0,8 barn pr. familie tyder ikke på, at foreningens børnevenlige tanker blev efterfulgt i praksis.

Efter folketællingen i 1870 var der 181.291 indbyggere i København. I 1875 blev tallet anslået til mindst 200.000. Af disse blev ca. 58.000 henregnet til den arbejdende, uformuende klasse med ca. 14.500 familier.⁶⁷ Det vil sige, at der i »de sunde og billige« arbejderboliger boede ca. fire procent af Københavns befolkning. Det svarer til ca. 13 procent af de ubemidlede klasser og ti procent af de til denne

klasse hørende familier. Det må siges at være et ganske godt resultat af de her nævnte foreningers virksomhed.

	Lejligheder	Familier	Voksne	Børn	Børn pr. familie
De ældste arbejderboliger på Christianshavn	64	57	155	93	1,6
Lægeforeningens boliger på Øster Fælled	571	403	1.245	816	2,0
De Classenske boliger	256	254	499	568	2,2
Arbejderforeningen af 1860's boliger	112	92	256	207	2,3
Foreningen af 1865's boliger	148	148	483	122	0,8
De nye arbejderboliger på Christianshavn	200	160	600	300	1,9
Arbejdernes Byggeforenings boliger	418	418	i alt over 2.000		
I alt	1.769	1.532	ca. 7.344		

Kilde: Hygiejniske Meddelelser, 1877. E. Hornemann: Danske arbejderboliger. Tallene stammer fra årsskriftet 1874/75.

Hornemann opgiver antallet af lejligheder i Foreningen af 1865's boliger til 154. Han har nok lagt de fem butiklejligheder og en inspektørbolig oven i de 148. Det fremgår imidlertid klart af foreningens skrivelse til kommunen af 12. april 1892, at der var 148 lejligheder i alt.

Huslejen i arbejderboligerne

Næsten samtlige lejligheder i de omtalte foreninger (alle lejligheder, der udelukkende var beregnet til beboelse i Foreningen af 1865's boliger) var under 64 kvadratalen – under 25 m². Det skyldtes, at der siden 1800-tallets begyndelse var skattefrihed for lejligheder på 64 kvadratalen og derunder. Skattefriheden for lejligheder på under 64 kvadratalen var en kendsgerning under hele 1800-tallet – bortset fra en kort periode. I 1873 blev denne grænse dog sat op til 80 kvadratalen. Det svarer til 31,5 m².⁶⁸

Variationen i huslejen mellem de største og de mindste lejligheder i arbejderboligerne fremgår af nedenstående tabel:

	højeste årl. leje største lejlighed	mindste årl. leje mindre lejlighed
De ældste boliger på Christianshavn	160 kr.	100 kr.
Lægeforeningens boliger	128 kr.	60 kr.
De Classenske boliger	128 kr.	80 kr.
Arbejderforeningen af 1860's boliger	96 kr.	72 kr.
Foreningen af 1865's boliger	128 kr.	96 kr.
De nyere arbejderboliger på Christianshavn	192 kr.	120 kr.

Kilde: Hornemann s. 121.

Arbejdernes Byggeforenings boliger er ikke taget med i denne tabel, da en stor del af huslejen var afdrag på huset.

Den højeste årlige husleje i de seks foreninger var i gennemsnit på 139 kr. pr. lejlighed for de største lejligheder og den mindste årlige husleje for de mindre lejligheder var i gennemsnit 88 kr.

Det fremgår desuden af ovenstående tabel, at i Foreningen af 1865's lejligheder var huslejen for de største lejligheder på linie med huslejen i flertallet af lejlighederne. Lægeforeningens og de Classenske boliger udgør langt de fleste lejligheder, og i disse var den højeste husleje på 128 kr. om året. Derimod ligger huslejen for de mindre boliger i Foreningen af 1865's boliger over gennemsnittet og især væsentligt over de mange lejligheder i Lægeforeningens og de Classenske boliger.

Den gennemsnitlige pris pr. lejlighed – dvs. byggeomkostningerne pr. lejlighed, grundprisen undtaget – fremgår af nedenstående tabel:

	ca. pris pr. lejlighed
De ældste arbejderboliger på Christianshavn	1.400 kr.
Lægeforeningens bolige	1.300 kr.
De Classenske boliger	1.600 kr.
Arbejderforeningen af 1860's boliger	1.000 kr.
Foreningen af 1865's boliger	1.200 kr.
De nyere boliger på Christianshavn	1.200 kr.

Kilde: Hornemann s. 122–23.

Tabellens tal er kontrolleret i forhold til Foreningen af 1865. Her passer tallet nøjagtigt, da foreningen selv opgiver omkostningerne inkl.

renter ved opførelsen af de 148 lejligheder til 88.639 rdl. 41 sk., hvilket svarer til 1.198 kr. pr. lejlighed. Foreningen af 1865 ligger i den billige ende af skalaen med hensyn til omkostninger pr. lejlighed.

Samtlige omtalte foreninger byggede rent faktisk gode og sunde arbejderboliger. Dr. E. Hornemann karakteriserede dem alle som gode og sunde uanset variationerne i byggeriet. Installationerne af vandværksvand og belysningens art varierede meget i de forskellige foreninger. Her kan som et ekstra plus for Foreningen af 1865's boliger nævnes, at alle lejligheder havde indlagt vandværksvand i køkkenerne, og at både husene og de åbne gårde var oplyst ved hjælp af gas. De fleste øvrige arbejderboliger havde vand i gården eller en vandhane på hver etage, og belysningskilden var som regel petroleum.

Det vil føre for vidt her at udarbejde en større sammenligning af huslejens størrelse i arbejderforeningernes boliger og de almindelige udlejningsboliger. Det kan blot nævnes, at hvis man sammenligner huslejerne i nogle udlejningsejendomme på Christianshavn og Vesterbro, som Rich. Willerslev har undersøgt,⁶⁹ med gennemsnitshuslejerne, så fremgår det, at huslejen er en hel del lavere i de »sunde og gode« arbejderboliger end i de almindelige udlejningsboliger.

Selv om tallene Rich. Willerslev bruger er fra 1880, er der ingen grund til at tro, at huslejeniveauet er ændret væsentligt fra 1875 til 1880, men en vis stigning har der formodentlig været tale om.⁷⁰

Tietgen og Foreningen af 1865

Tietgens interesse for de ubemidlede klassers boligforhold kan skyldes en side af hans aktivitet, som ikke er meget omtalt: hans politiske virke. Der er ingen tvivl om, at Tietgen indirekte havde stor politisk indflydelse og havde de allerbedste kontakter blandt politikere. Han blev aldrig rigsdagsmand, selv om det ikke ville have været noget problem for ham at blive valgt ind. Han giver i sine erindringer ikke noget fingerpeg om et partipolitisk tilhørsforhold – nærmest det modsatte.

Tietgen deltog dog en kort overgang aktivt i kommunalpolitik. Han var medlem af Københavns Borgerrepræsentation i perioden 1861–1865.⁷¹ Hans virke i borgerrepræsentationen kan ikke have interesseret ham meget. Det har f. eks. ikke sat sig nogen spor hverken i hans erin-

dringer eller arkivoptegnelser. I denne sammenhæng er det en vigtig side af Tietgens aktiviteter.

Tietgens to medindbydere til Foreningen af 1865 var ligeledes medlemmer af borgerrepræsentationen, og det har måske været medbestemmende for bestemmelsen om, at kommunen skulle overtage foreningens bygninger. Foreningen blev startet samme år som Tietgen stiftede det første selskab, det år han forlod borgerrepræsentationen, og Ehlers og Kaysers navne ses ikke i fremtiden i forbindelse med Tietgen og hans selskabsdannelser.

I løbet af Tietgens fire år i borgerrepræsentationen stødte han givet adskillige gange på sager, der viste, hvor elendig boligsituationen var for de dårligst stillede i København. Det kan tænkes, at han, da han i 1865 forlod borgerrepræsentationen, har ønsket at hjælpe lidt på denne situation ved at stifte Foreningen af 1865. Han kan have tilskyndet sine venner og forretningsforbindelser til at give en hånd med, for navne som O. B. Suhr, I. C. Jacobsen, N. Fugl, C. A. Broberg og familien Heyman dukker jævnligt op i forbindelse med Tietgen både før og senere.

Foreningens aktionærer fik deres indskud forrentet ganske pænt – 5% – og selv om Foreningen af 1865 ikke kan kaldes filantropisk, hjalp foreningen dog en smule på bolig mangelen blandt de dårligst stillede. Foreningens lejligheder var sunde og gode, og huslejen absolut rimelig.

De laveste huslejer fandtes i Arbejderforeningen af 1860's boliger. De havde til gengæld også kostet mindst at opføre. Men foreningen var en god forretning, da der årligt blev udbetalt syv procent i udbytte.⁷² Foreningen kan derfor ikke henregnes blandt de filantropiske.

De højeste huslejer fandtes i de to foreninger, der havde bygget boliger på Christianshavn. Den ældste af de to gav aktionærerne fire procent i udbytte,⁷³ og den yngste gav omtrent det samme som Foreningen af 1865,⁷⁴ altså fem procent i udbytte. Et udbytte på fire-fem procent er ikke særlig meget i dag, men med datidens målestok var det ikke dårligt.

Foreningerne bidrog til at hjælpe arbejderklassen til bedre og billigere boliger, end de ellers var henvist til, men få af dem kan kaldes egentlig filantropiske. Det kan man kun kalde de institutioner, der

stod bag de Classenske boliger på Frederiksberg og Lægeforeningens boliger på Øster Fælled.

Det ser ikke ud til, at det faldt foreningens tre stiftere svært at skaffe kapital, selv om den planlagte aktiekapital ikke blev tegnet fuldtud. Ligeledes gik selve byggeriet overmåde hurtigt, og udlejningen var ikke noget problem. Foreningens hurtige resultater kan have påvirket Tietgen, så han ikke var nervøs for at give sig i kast med andre byggeopgaver. At Foreningen af 1865 ikke udvidede sin aktivitet yderligere, kan derimod skyldes de vanskeligheder, der gjorde sig gældende for Tietgens næste byggeselskab, Det københavnske Byggeselskab.

Det københavnske Byggeselskab

Syv år efter at C. F. Tietgen for første gang engagerede sig i byggevirk-somhed var han igen indbyder til aktietegning i et byggeselskab, og den 2. november 1872 blev Det københavnske Byggeselskab dannet.

Baggrunden for dannelsen af dette byggeselskab var efter Tietgens eget udsagn ikke egne initiativer, men et vedvarende pres udefra. Han vægrede sig først gennem længere tid, men indvilligede til sidst.⁷⁵

Der havde gennem længere tid været en livlig debat om, hvad der burde gøres ved forholdene i og omkring Peder Madsens Gang – en smøge bag Østergade og Kongens Nytorv – og det blev med afviklingen af denne og tilstødende smøger, at Det københavnske Byggeselskab startede sin virksomhed.

Peder Madsens Gang havde længe været en torn i øjet på »ordentlige« mennesker i København, og jævnlige aviser og ugeblade opfordret til, at der blev gjort noget ved forholdene i og omkring gangen. Adskillige forslag til en ændret bebyggelse af området så dagens lys.

I 1841 fremkom således et forslag, der gik ud på at omdanne Peder Madsens Gang til en basar-gade. Planen var ikke synderlig detaljeret, og de fornødne penge blev ikke fremskaffet, så planen blev opgivet igen.⁷⁶

Flinchs første projekt 1846

Fem år senere, i marts 1846, fremkom et gennearbejdet projekt for udnyttelsen af Peder Madsens Gang. Xylograf A. C. Flinch indbød til

aktietegning i det projekterede foretagende, der gik ud på at sløjfe Peder Madsens Gang og omdanne den til en passage mellem Østergade og Grønnegade. Flinch anførte, at man i København savnede nybyggede butikslokaler – ikke lokaler, der var indrettet i ombyggede huse.

Den projekterede passage ville få et grundareal på 11.000 kvadratalen (ca. 4.300 m²) og en 40 alen (25 m) facade mod Østergade og 50 alen (32 m) mod Grønnegade. Den skulle bestå af en gade med to rækker huse, der vendte facaden mod hinanden, og der skulle kun være adgang for gående. Bag husene skulle anlægges kørebaner. Både i stueetagen og på første sal skulle der indrettes butikker. Førstesalen skulle trækkes så meget tilbage, at der blev en 3 $\frac{3}{4}$ alen (2,5 m) bred gang, hvorfra der var indgang til butikkerne. Ovenover butikkerne på første sal skulle lægges et glastag, så der fremkom en overdækket passage. De øverste etager skulle rumme lejligheder på fire-fem værelser. Adgangen til etagerne skulle ske ad brede trapper, ligesom to broer skulle forbinde de to gallerier. Planens store linier blev rundet af med en projekteret café med koncertsalon mod Grønnegade og restaurant og konditori mod Østergade.

Den storstilede plan skulle finansieres ved udstedelse af 7.040 aktier à 50 rdl., i alt 352.000 rdl. Grundene med fradrag af prioriteter ville koste 154.000 rdl., og byggeomkostningerne blev anslået til 179.000 rdl.

Indtægterne skulle efter Flinchs plan se således ud på årsbasis:

Leje af 106 butikker i passagen	42.400 rdl.
Leje af 4 stuebutikker mod Østergade	2.000 rdl.
Leje af 4 kældre mod Østergade	1.600 rdl.
Leje af restaurant og konditori mod Østergade	3.000 rdl.
Leje af 5 butikker mod Grønnegade	1.500 rdl.
Leje af café med koncertsal mod Grønnegade	4.000 rdl.
Leje af 60 lejligheder på 4–5 vær. + køkken	<u>15.000 rdl.</u>
I alt	69.500 rdl.

De årlige udgifter blev sat til 18.700 rdl. – indbefattet skatter, renter, reparationer, belysning og lønninger bl. a. til to direktører à 600 rdl. årligt. Det årlige overskud skulle således blive ganske stort – over 50.000 rdl. – og aktionærerne blev da også stillet ca. ti procents ud-

bytte i udsigt. Flinch betingede sig, at han fik eneret på projektet samt 200 friaktier og i de første seks år tre procent af aktieudbyttet samt en fribolig på fem værelser, derefter en fribolig og 600 rdl. årligt i de næste seks år.

Planen blev godt modtaget, og næsten alle aviser og blade var venligt stemt over for den. At planen ikke blev realiseret skyldtes hverken manglende interesse eller forargelse over Flinchs ikke helt ublu økonomiske udbytte, men magistratens afslag på at give Flinch eneret på projektet.⁷⁷

Kommunalt udvalg 1871

Flinchs projekt blev altså ikke til noget i 1847, men debatten omkring forholdene i Peder Madsens Gang fortsatte, og i 1871 blev Københavns kommune nødt til at gøre noget ved forholdene.

Den 4. september 1871 tiltrådte Borgerrepræsentationen et forslag om at nedsætte et fællesudvalg (magistrat og borgerrepræsentation) på otte medlemmer, der havde til formål, »at tage under overvejelse hvad der kunne gøres til forbedring af de sanitære forhold i Peder Madsens Gang«. Udvalget kom bl. a. til at bestå af borgmester Ehlers, distriktslæge F. F. Ulrik, tømmermester Kayser og etatsråd Meldahl.⁷⁸

Riises tilbud 1871-72

Kort efter nedsættelse af udvalget modtog kommunen et tilbud fra malermester A. J. C. Riise om, at han ville tilvejebringe en 20 alen (12,5 m) bred gang i Peder Madsens Gang. Tilbuddet blev sendt til udvalget, der skulle tage det med i sine overvejelser.⁷⁹

Udvalget kom i sin betænkning af 8. november 1871 frem til, at Peder Madsens Gang skulle udvides til 20 alens bredde (12,5 m). Et flertal foreslog, at gaden skulle gå fra Grønnegade til Svaneapotekets gård (apoteket lå ud til Østergade), mens et mindretal foreslog, at gaden skulle føres helt igennem til Østergade. Magistraten støttede flertallet, men inden sagen kom for i borgerrepræsentationen, var det nævnte tilbud fra Riise indkommet. For at støtte Riises plan meddelte grosserer D. B. Adler og brødrene M. H. og J. H. Bing m. fl. magistra-

ten, at de allerede havde erhvervet nogle ejendomme i Peder Madsens Gang.

Udvalget indledte forhandlinger med malermester Riise, og i begyndelsen af april 1872 så det ud til, at projektet ville blive gennemført. Riise og udvalget var blevet enige om, at der skulle anlægges en 20 alen bred gade, og at kommunen skulle betale brolægningen samt gas- og vandledningerne. Kommunen skulle yde et lån på 150.000 rdl., der skulle forrentes med tre procent og amortiseres med en procent om året. Sikkerhed skulle gives i de nye bygninger og grunde i Peder Madsens Gang efter 360.000 rdl., der var tegnet imod selvskyldnerkaution af Adler, brødrene Bing og Riise selv. Der skulle ligeledes rejses et partiallån på 35.000 rdl.

Den 18. april 1872 meddelte Riise imidlertid udvalget, at først deltagerne i partiallånet og derefter Adler og brødrene Bing havde trukket deres tilsagn tilbage. Deres begrundelse for at trække sig ud af projektet var, at beregningerne over omkostningerne var for usikre, og at der ikke var dækning for lånene.

Riise var derfor nødt til at opgive det oprindelige tilbud. Han var dog ikke slået helt ud og tilbød at fortsætte med projektet, hvis kommunen ville anbringe de manglende penge uopsigeligt, indtil de blev amortiseret og til højst $4\frac{1}{2}$ procent p. a., samt, hvis det blev nødvendigt, at forhøje de 150.000 rdl. med yderligere 30.000–40.000 rdl., hvis forrentning og amortisation først skulle begynde, når amortisationen af de 150.000 rdl. var tilendebragt.

Udvalget var meget interesseret i at komme i gang med projektet og spurgte Riise, om de angivne kautionister ville vedstå deres kaution, hvis kommunalbestyrelsen gik ind på de nye betingelser. Den 30. april 1872 meddelte Riise dog, at kautionisterne havde trukket sig tilbage, og at han opgav projektet.

Helt opgivet projektet havde Riise dog ikke endnu, og den 1. august 1872 fremkom han med endnu et tilbud til kommunen. Tilbuddet mindede meget om det forrige, dog skulle partiallånet forhøjes til 195.000 med fire procent i rente og en procent amortisation, foruden 50.000 rdl. for præsterede arbejder, der skulle forrentes med seks procent og amortiseres med to procent. Udvalget havde på dette tidspunkt mistet tilliden til Riise og med den begrundelse at sikkerheden som Riise kunne stille for de 190.000 rdl. var yderst ringe og at for-

rentningen og amortisationen var for dårlig, kunne de ikke gå ind på Riises plan.⁸⁰

Riises tre forsøg var altså alle forgæves, men han var ikke den eneste, der flere gange prøvede at få ledelsen af ombygningen af Peder Madsens Gang.

Flinchs andet projekt 1872

A. C. Flinch fremkom med sin første plan i 1846, og hovedtrækkene fra denne plan gik igen i 1872, hvor han indbød til aktietegning i et selskab, der skulle ombygge Peder Madsens Gang. Indbydelsen blev omdelt med Berlingske Tidende den 4. maj 1872. Indbydelsen gav en meget detaljeret og omfattende beskrivelse af forrentning og amortisation af aktiekapital og kommunelån – en nøje gennemgang af de 29 år, det skulle tage at amortisere både aktiekapitalen og lånet.

Efter Flinchs mening ville det blive nødvendigt at rejse i alt 1.150.000 rdl. 1.000.000 rdl. i aktiekapital og 150.000 rdl. som lån hos kommunen. Aktiekapitalen skulle forrentes med fem procent p. a. og amortiseres over de 29 år, som beregningerne viste. Kommunelånet skulle forrentes med fire procent og afdrages over 25 år. Når de 29 år var gået, ville selskabet have 23 gældfri ejendomme til en samlet værdi af ca. 1.553.000 rdl. og en kontant beholdning på ca. 92.000 rdl. Ejendommene og kontanterne skulle så fordeles blandt samtlige aktionærer ved lodtrækning. Nogle aktionærer ville således få et overordentligt stort udbytte af deres aktier. Det var en ret usædvanlig fremgangsmåde, men sikkert Flinchs måde at skabe interesse omkring projektet på.

I de 23 ejendomme skulle der indrettes butikker både i stueetagen og på 1. sal. Hvordan byggeriet skulle udformes, forelå der intet om, men den årlige indtægt skulle være:

45 butikker i stueetagen	31.500 rdl.
33 butikker/lejligheder på 1. sal	23.100 rdl.
33 lejligheder på 2. sal	13.200 rdl.
33 lejligheder på 3. sal	9.900 rdl.
33 lejligheder på kvisten	6.600 rdl.
Kælderbutikker	12.000 rdl.

Værksteder og lejligheder i bagbygning	20.000 rdl.
I alt	116.300 rdl.

Udgifterne til byggeriet blev budgetteret sådan:

Indkøb af det nødvendige areal	600.000 rdl.
Opførelse af nye bygninger	359.280 rdl.
Fem pct. i to år til aktionærerne	100.000 rdl.
Fire pct. i to år til kommunelånet	12.000 rdl.
I alt	1.071.280 rdl.

Aktiekapitalen og kommunelånet på i alt 1.150.000 rdl. skulle altså være nok til at dække udgifterne i de to år, byggeriet var beregnet at vare.⁸¹

Det storslåede projekt blev dog heller ikke realiseret, for før den stiftende generalforsamling var holdt, døde Flinch den 16. august 1872, og hele foretagendet faldt til jorden.

Weinbergs tilbud 1872

Allerede mens udvalget forhandlede med Riise, havde muremester Weinberg i januar 1872 indgivet et tilbud om at anlægge en ny gade i stedet for Peder Madsens Gang. Da forhandlingerne med Riise brød sammen sidst i april 1872, henvendte udvalget sig til Weinberg og spurgte, om han stadigvæk var interesseret i projektet. Det var han, og selv om Riise kom med endnu et tilbud, blev det med muremester Weinberg, Københavns kommune sluttede en overenskomst.

Hovedtrækkene i denne overenskomst gik ud på, at Weinberg forpligtede sig til at købe Peder Madsens Gang og det omkringliggende areal og at anlægge en 20 alen bred gade i stedet for med sammenhængende bebyggelse. Kommunalbestyrelsen fik vetoret ved forandringer i planen, og det hele skulle være færdigt inden den 1. januar 1878.

En del af arealet skulle Weinberg have af kommunen, og hvis det ikke lykkedes ham at købe det resterende på rimelige betingelser, skulle kommunen træde til og benytte sin ret til at ekspropriere det nødvendige areal, mod at Weinberg holdt kommunen skadesløs.

Kommunen skulle betale for og udføre brolægningen af den nye gade samt forsyne den med underjordisk kloak og vand- og gasinstallationer med tilhørende lygter. Kommunen skulle også give et tilskud på 125.000 rdl. til planens udførelse, når arbejdet var godt i gang.

Overenskomsten blev vedtaget i Borgerrepræsentationen med 22 stemmer mod 9 den 30. september 1872, og Weinberg fik seks uger til at stille den fornødne garanti for, at han kunne overholde sin del af overenskomsten.⁸²

Det blev dog ikke ham, der kom til at stå for projektet, for inden de seks uger, som han havde fået til at stille den fornødne sikkerhed, var gået, modtog magistraten en skrivelse fra muremester Weinberg og aktieselskabet »Det københavnske Byggeselskab«. Heri blev kommunalbestyrelsen anmodet om, at Det københavnske Byggeselskab måtte overtage samtlige Weinbergs rettigheder og forpligtelser i overenskomsten med kommunen. Borgerrepræsentationen vedtog den 25. november 1872 at give sit samtykke, og det var nu op til Det københavnske Byggeselskab at omdanne Peder Madsens Gang til en respektabel gade.⁸³

Selskabets grundlæggelse

»Fra flere sider blev jeg opfordret til at sætte mig i spidsen for ombygningen af Peder Madsens Gang, Pistolstrædet og de omliggende grunde, hvor febersygdomme altid fandt rigelig næring.

I lang tid vægrede jeg mig ved at efterkomme disse opfordringer, indtil jeg en dag løst henkastede, at hvis det kunne lykkes at få en af mine modstandere, f. eks. Bille til at være direktør for selskabet, ville jeg være med til dannelsen af et sådant«.

Dette er Tietgens egen beskrivelse af byggeselskabets grundlæggelse i hans erindringer.⁸⁴ Bille havde tidligere på året 1872 afhændet »Dagbladet«, så ud over sit politiske arbejde var han ikke bundet af noget fuldtidsarbejde. Han indvilligede i at blive direktør for et selskab, der bl. a. skulle påtage sig at omdanne Peder Madsens Gang. Forholdene dér var også blevet grundigt behandlet i »Dagbladet« gennem en år-række.

Meget tyder på, at det var Bille og Tietgen, der var de to stærkeste kræfter bag dannelsen af Det københavnske Byggeselskab. I hvert

fald kom både Liebe og Meldahl først ind i billedet på et forholdsvis sent tidspunkt i planlægningsfasen.⁸⁵

Den 2. november 1872 blev Det københavnske Byggeselskab dannet. Stifterne var foruden Tietgen: etatsråd L. P. Holmblad, brygger I. C. Jacobsen, højesteretsadvokat C. Liebe og lensbaron T. Reedtz-Thott. Etatsråd F. Meldahl blev bygningskyndig rådgiver (teknisk konsulent) og cand. jur. C. St. A. Bille direktør.⁸⁶

Selskabet formulerede sit formål som »at erhverve byggegrunde, derpå at opføre bygninger, afhænde eller udleje disse samt udføre andre dermed beslægtede anlæg og foretagender, som bestyrelsen måtte vedtage«.⁸⁷

Til pressen blev foreningens formål nævnt som »at overtage større byggeentrepriser her i staden«, og foruden at bebygge Peder Madsens Gang og tilstødende grunde at bygge et nyt, større kvarter på fæstningsterrænet, efterhånden som det blev frigjort. Det nye kvarter skulle bygges efter forbillede fra andre hovedstæder, og derved ville man hindre, at der opstod et Nørrebros villakvarter.⁸⁸

Tietgen berettede selv, at selskabets formål var at forhindre, at fæstningsterrænet blev bebygget på samme måde som Blågårdskvarteret og Gammelholm. Selskabet ville søge at erhverve byggegrunde på fæstningsterrænet og ved sit eksempel søge at virke »heldbringende« på den øvrige bebyggelse. Det var ikke meningen at spekulere i byggegrunde, heller ikke at stifte et aktieselskab for hurtigt at afhænde aktierne med fordel, men at opføre bygninger for straks at afhænde dem. Der skulle dog bygges, så man kunne være tjent med at beholde bygningerne. Fordi det var gået galt for byggeselskaber i Wien og Berlin, var det ikke ensbetydende med, at det ville gå galt i København.

Tietgen berettede videre, at da der blev tale om en omdannelse af Peder Madsens Gang, trådte selskabet til, da det indså, at der måtte en kraftig hånd til at tage sig af denne sag.⁸⁹

Aktiekapital og aktionærer

Byggeselskabets aktiekapital blev fastsat til 5.000.000 rdl., men kun 1.000.000 rdl. blev udstedt ved selskabets start. Hver aktie lød på 1.000 rdl.⁹⁰

Tegningen af den første million fandt sted uden nogen offentlig indbydelse, og beløbet fordeltes på i alt 41 aktionærer.⁹¹ Der var ingen problemer med at få tegnet aktier for denne første million rdl. Det er ikke underligt, for 1872 var året, hvor det så ud, som om alt ville lykkes, bare Tietgen stod bag.

Langt den overvejende del af aktionærene i byggeselskabet var da også personer, der havde en tæt tilknytning til Tietgens øvrige selskaber. Af de større aktionærer kan nævnes:

H. Puggaard og Co. (R. Puggaard)	De danske Sukkerfabrikker, B & W og Tuborg
P. N. Dam	Privatbanken
Chr. Broberg & Søn (C. A. Broberg)	Foreningen af 1865, DFDS, Store Nordiske, Svitzer og Privatbanken
P. W. Heymann	Tuborg og Foreningen af 1865
Ed. J. Hvidt	De danske Sukkerfabrikker og Foreningen af 1865
M. G. Melchior	Privatbanken
A. P. Suhr & Søn (O. B. Suhr)	Foreningen af 1865, Privatbanken, DFDS og Store Nordiske
C. Weinberg	overdrager kontrakten
Martin Levy	Store Nordiske

Bille og Meldahl havde moderate aktieposter, mens de virkelige store aktionærer i selskabet var de øvrige fem bestyrelsesmedlemmer:

C. F. Tietgen	
T. Reedtz-Thott	De danske Sukkerfabrikker, Faxe Kalk og Store Nordiske
I. C. Jacobsen	DFDS og Foreningen af 1865
C. C. V. Liebe	Privatbanken

L. P. Holmblad

DFDS, Store Nordiske, B & W, Svitzer, De danske Sukkerfabrikker og Privatbanken

Af andre større aktionærer kan nævnes: Moltke, Hvidtfeldt og Fyens Diskontokasse.⁹² Fyens Diskontokasse havde allerede fra 1859 et tæt forhold til Privatbanken,⁹³ og kassens direktør Bierfreund var medstifter af det første større Tietgen-selskab: DFDS.⁹⁴

Tietgen lod ikke Privatbanken gå direkte ind i stiftelsen af selskabet, men at bankens forbindelser gjorde det, var ham ikke uvelkomment. Hvis det ikke var for en forholdsvis tæt personforbindelse, er det svært at få øje på grunden til Fyens Diskontokasses interesse i Københavns forskønnelse.

Nybyggeri er som bekendt meget kapitalkrævende, og allerede i foråret 1873 blev det besluttet at udstede for endnu 1.000.000 rdl. aktier i byggeselskabet. Ejerne af de først udstedte aktier havde efter selskabets love (§ 4) ret til at få den næste portion aktier tilbudt til pari, og det skete i april 1873.⁹⁵ Men allerede på dette tidspunkt var interessen for byggeselskabets aktier faldet, og hele den nye million blev ikke tegnet.

Aktietegningen blev sluttet, da man i alt var oppe på 1.500.000 rdl. = 3.000.000 kr.,⁹⁶ men dette beløb blev dog aldrig fuldt ud indbetalt. Aktiekapitalen i Det københavnske Byggeselskab var i de første år:⁹⁷

1873	-	1.385.000	kr.
1874	-	1.385.000	kr.
1875	-	2.650.200	kr.
1876	-	2.753.200	kr.
1877	-	2.760.200	kr.
1878	-	2.564.000	kr.
1879	-	2.000.000	kr.

Flere gange i selskabets første år gik der på grund af selskabets dårlige resultater rygter om, at selv selskabets bestyrelsesmedlemmer var i gang med at afhænde deres aktieposter. Det blev dog altid kategorisk benægtet.⁹⁸

Selskabets bestyrelsesmedlemmer og en snæver kreds omkring den

sad, som allerede nævnt, på langt den største aktiepost. Men man var meget påpasselig med at opkøbe de få større portioner aktier, der blev udbudt til salg, for ikke at skade selskabet, hvis de blev solgt til en for lav kurs. For eksempel mindede Bille, i et brev den 12. maj 1875, Tietgen om at sørge for, at »en lille post byggeaktier – 30.000 kr. – ikke bliver solgt til en for selskabet diskrediterende kurs«. ⁹⁹ En anonym henvendelse til byggeselskabet om, at man kunne købe en 1000 rdl. aktie til kurs 65 udløste et andet bekymret brev fra Bille til Tietgen. ¹⁰⁰

Bestyrelsen

Det københavnske Byggeselskabs første bestyrelse kom til at bestå af stifterne: ¹⁰¹

Etatsråd L. P. Holmblad
Brygger I. C. Jacobsen
Højesteretsadvokat C. Liebe
Lensbaron T. Reedtz-Thott
Etatsråd C. F. Tietgen
Etatsråd F. Meldahl (bygningskyndig konsulent)
Cand. jur. C. St. A. Bille (forretningsførende direktør)

L. P. Holmblad var sammen med O. B. Suhr de personer, der var tættest knyttet til Tietgen og hans selskabsdannelser. Hvis Holmblad ikke var medstifter af et selskab, kom han ind i bestyrelsen på et eller andet tidspunkt – det skete i næsten alle selskaberne – og han blev i bestyrelserne til sin død i 1890. Holmblad blev polyteknisk kandidat i 1837, men det var på stearinlys- og sæbefabrikation, han grundlagde sin formue. Desuden kan det nævnes, at han var medlem af borgerrepræsentationen i perioden 1846–1859.

I 1862 blev Holmblad indvalgt i Privatbankens bankråd, hvor han til sin død var en af Tietgens solide støtter. Han var i 1866 medstifter af Det forenede Dampskibs-Selskab, hvor han trådte ind i bestyrelsen i 1870. Desuden var han medstifter af Burmeister & Wain, af Em. Z. Svitzers Bjergnings-Entreprise, og i 1870 medlem af bestyrelsen for Det Store Nordiske China og Japan Extension Telegraf-Selskab, der i 1872 indgik i Det store Nordiske Telegraf-Selskab. Endvidere blev han

Grundlæggerne samt den første bestyrelse for Det københavnske Byggeselskab. På billedet mangler I. C. Jacobsen. (C. C. Christensen: Hotel d'Angleterre, Kbh. 1925).

medlem af bestyrelsen for De danske Sukkerfabrikker to år efter selskabets oprettelse i 1872. Han var imidlertid også engageret uden for Tietgen-selskaberne. I 1883 blev han næstformand og i 1886 formand for De private Assurandører, og i 1886 blev Holmblad medlem af bestyrelsen i Nye danske Brandforsikringsselskab. Han var desuden en kortere periode medlem af Sø- og Handelsretten.¹⁰²

Højesteretsadvokat C. C. V. Liebe var ikke medlem i Tietgens øvrige selskabsdannelser, men han var med i Privatbankens bankråd. Tietgens forslag om at bringe ham ind i stifterkredsen skal ses på baggrund af, at der var stor respekt om hans navn. Han var kendt for sin politiske og juridiske virksomhed. Han var forsvarer for fire af ministeriet Ørstedes medlemmer under rigsretssagen 1855, og efter at han havde vundet en meget omdebatteret arvesag i 1861, var han landets mest ansete sagfører. Han fik kongehuset, aristokratiet og adskillige store handelshuse som klienter og betydningsfulde offentlige hverv, som da han efter freden i Wien repræsenterede Danmark ved forhandlingen om mellemværender i anledning af tyske skibes opbringelse under krigen.

Liebes juridiske succes lagde fuldt beslag på hans tid og kræfter. Allerede tidligt var der dog bud efter ham fra politisk side. Han tilhørte de nationalliberale, men i 1857 afslog han kongens tilbud om posten som indenrigsminister, og i 1865 sagde han nej, da grev Frijs opfordrede ham til at overtage Justitsministeriet. Liebes navn var i øvrigt fremme ved næsten alle periodens ministerskift. I 1861 blev han valgt til Folketinget og repræsenterede Roskilde-kredsen indtil 1866, hvor han blev kongevalgt medlem af Landstinget. I perioden 1869–1894 var han formand for Landstinget.¹⁰³

En mand med Liebes kvalifikationer og position ville som bestyrelsesmedlem være værdifuld for et hvilket som helst selskab. Han var dog ikke udelukkende »pyntefigur« i Det københavnske Byggeselskab. Foruden at være storaktionær tog Liebe del i bestyrelsens arbejde helt op til midt i 1890'erne.

Lensbaron *Tage Reedtz-Thott* var mest kendt for sit politiske arbejde. Han var udenrigsminister under Estrup fra 1892–94, og da Estrup gik af i 1894, blev han konsejlspræsident, samtidig med at han forblev udenrigsminister. Efter nogle bevægede år med mange konflikter indgav han sin afskedsbegæring den 23. maj 1897.

Reedtz-Thott ejede baroniet Gavnø, og han var en af de første godsejere, der tilskyndede til en sukkerroeproduktion. Han var således med til at grundlægge De danske Sukkerfabrikker i 1872. Desuden var han medstifter af Faxe Kalkbrud i 1883 samt bestyrelsesmedlem i de nævnte selskaber op til 1894, og genoptog en række af sine tillidshverv, da han trådte tilbage i 1897. Fra 1902 til sin død i 1923 var han medlem af sukkerfabrikkernes bestyrelse, fra 1916 som formand. Endvidere var han fra 1898 medlem af Store nordiske Telegraf-Selskabs bestyrelse.¹⁰⁴ Reedtz-Thott var en hel del yngre (født 1839), end de fleste af Tietgens øvrige samarbejdspartnere, og det har nok været hans tro på sukkerroens fremtid i Danmark, der fik Tietgen til at lægge mærke til ham. Af mere personlig betydning for Tietgen blev det dog, at Reedtz-Thott ejede store dele af Stevns, hvor han og Reedtz-Thott oprettede Faxe Kalkbrud.

Direktør og konsulent

Foruden de af generalforsamlingen valgte medlemmer bestod bestyrelsen ved selskabets start af to lønnede funktionærer – den forretningsførende direktør og den bygningskyndige konsulent.¹⁰⁵

Den første forretningsførende direktør blev *C. St. A. Bille*. Det havde Tietgen direkte krævet for at medvirke ved byggeselskabets dannelse.¹⁰⁶

Bille blev cand. jur. i 1853, men jura interesserede ham ikke. Det gjorde journalistik derimod, og efter anonymt at have skrevet i »Dagbladet« et par år, blev han ejer af bladet den 1. januar 1853. Med Bille som redaktør kom »Dagbladet« til at betegne et journalistisk genembrud og fik en speciel plads blandt samtidens blade. Mens »Dagbladet« kun meget begrænset og langsomt arbejdede sig frem som annonceorgan på grund af »Berlingske Tidende« og »Adresseavisen«, var det vigtigt hurtigt at konkurrere med de to nyere blade, som meningsdannende organ med »Fædrelandet«, og som efterretnings- og underholdningsorgan med »Flyveposten«.

Under det ørstedske ministerium var »Dagbladet« genstand for en række retssager for fornærmelser mod regeringen og kongen. For ikke at unddrage sig ansvaret satte Bille fra den 30. maj 1854 sit navn på bladet. Efter ministeriets fald i december 1854 blev retssagerne op-

givet, og »Dagbladet« senere mange injurieprocesser blev anlagt af enkeltmænd. Til de efterfølgende regeringer, hvis mest betydende mænd var nationalliberale, havde »Dagbladet« gennemgående så godt et forhold, at man ofte, trods bladets indsigelser, regnede det for partiets talerør.

Bille var i 1870 både offentligt og underhånden aktiv for, at Danmark skulle blive Frankrigs krigsallierede. Grundlovsændringen i 1866 gav Bille en kølig godkendelse. De følgende års udvikling, da det svækkede nationalliberale parti efterhånden førtes sammen med gods-ejerne, og da borgerstanden, også under indflydelse af nyere populære aviser, blev mindre politisk frisindet, gjorde det nødvendigt for Bille at tage sit parti. Resultatet blev, at han den 29. februar 1872 trådte tilbage som redaktør af »Dagbladet« og solgte ejendomsretten til et konsortium.¹⁰⁷

Fra sommeren 1872 til den 29. august 1876 var Bille tilknyttet Det københavnske Byggeselskab. Da han forlod selskabet som direktør i 1876, ophørte hans forbindelser med det dog ikke. Han var aktiv på generalforsamlingerne, og da Tietgen på grund af sygdom fratrådte som formand for bestyrelsen midt i 1890'erne, blev Bille hans efterfølger.¹⁰⁸

Efter at være fratrådt som direktør for byggeselskabet tog Bille på flere rejser. I 1880 var han gesandt i Washington, men selv om han blev forfremmet, tog han sin afsked igen i 1884. Fra 1886 til sin død i 1898 var han amtmand i Holbæk.

Som redaktør for »Dagbladet« var Bille ofte meget hård i sin kritik af Tietgen og hans arbejde, men det, der gjorde, at Tietgen betegnede ham som en af sine »modstandere«, var nok Billes meget hårde angreb på grundtvigianismen. Bl. a. skrev Bille i 1860: »Grundtvig og hans eftersnakkere har snart intet andet publikum for deres forskruede af-fektation end den laveste bæreme«.¹⁰⁹ Sådanne ord må have ramt Tietgen hårdt.

Selv om Bille var byggeselskabets direktør, blev han nødt til at forelægge alle vigtige sager for Tietgen, før en beslutning blev truffet. Det irriterede Bille, at Tietgen optrådte som formynder,¹¹⁰ og det er tydeligt, at Bille og Tietgen aldrig kom på rigtig god fod med hinanden.

Der var mange og langvarige problemer med Bille og Meldahls kontrakter med selskabet, men her tyder det mere på, at Tietgen var

decideret smålig, end at Bille (og Meldahl) stillede urimelige krav.¹¹¹

Tietgen kommer i sine erindringer indirekte ind på vanskelighederne med Bille, selv om det blev hans stride og opfarende sind, der fik skylden: »En fejl var det, at ikke Svaneapoteket også blev købt, men det var nærmest Bille, der ikke kunne modstå fristelsen til at sige Alfred Benzon ubehageligheder, der forhindrede dette.«¹¹² (Alfred Benzon ejede ejendommen med apoteket på hjørnet af Østergade og Peder Madsens Gang). Bille var måske godt klar over problemet, for i et brev til Tietgen skrev han, at Benzon »er overmåde vanskelig og ubehagelig at forhandle med.«¹¹³

I december 1875 kom det endelige brud mellem Bille og de øvrige bestyrelsesmedlemmer. Selv om der gik endnu otte måneder, før Bille trådte tilbage, var det umuligt at genoprette den skade, der var sket. Bille følte ikke, at han havde de øvrige bestyrelsesmedlemmers tillid, og ad omveje havde han hørt, at de gav ham skylden for, at det gik dårligt for selskabet.¹¹⁴ En anden grund til, at han ønskede at fra-træde, var, at han ikke mente, at selskabet skulle indskrænke sin aktivitet, men fortsætte med at bygge. På dette punkt var Tietgen dog enig med ham. Her har det været de øvrige bestyrelsesmedlemmer og især Meldahl, der satte sig imod.¹¹⁵

Bille meddelte selv Københavns Magistrat i et brev, at han »på grund af en rejse til udlandet« midlertidigt overdrog hvervet som forretningsførende direktør til etatsråd F. Meldahl fra den 1. september 1876.¹¹⁶ Det skulle dog vise sig, at det ikke kun blev midlertidigt, Meldahl blev forretningsførende direktør. Der har sikkert været gjort mange forsøg på at få Bille talt til rette, for først den 16. marts 1878 meddelte Tietgen Københavns Magistrat, at Bille pr. 1. januar 1877 endeligt var trådt tilbage som Det københavnske Byggeselskabs direktør, og at Meldahl havde overtaget posten.¹¹⁷

Bille var direktør for byggeselskabet i den periode, hvor alle byggerierne stod på. Han var en meget aktiv og engageret direktør i modsætning til sin efterfølger, der havde sine egentlige interesser helt andre steder. Meldahl skrev bl. a. til Tietgen, da han blev konstitueret som direktør: »Da jeg nærer nogen frygt for, at hele min stilling til byggeselskabet nu misforstås, så må jeg dog fremhæve, at jeg betragter det som et offer fra min side at inklade mig på denne overgangstid og dette hele direktørforhold. Thi mine kræfter kunne både finde en

bedre og mere indbringende anvendelse« . . . »jeg anser det dog som min pligt at blive ved«. ¹¹⁸ Og Meldahl blev ved. Han var selskabets direktør helt frem til 1905. ¹¹⁹

Selv om byggefasen var slut, og selskabets aktiviteter var indskrænket til udlejning af de eksisterende ejendomme, blev Meldahl aldrig glad for direktørposten i byggeselskabet. Hans politik var gradvis at sælge ejendommene og nedbringe aktiekapitalen – en afvikling af selskabet uden tab for aktionærene.

Han var ikke altid lige optimistisk. Bl. a. skrev han til Tietgen den 20. maj 1879: »Jeg glæder mig over at se mulighed til, at vi i løbet af dette år have alle vore grunde solgte – Gid vi havde solgt en del af ejendommene blot for den pris, de stå os i!« ¹²⁰ Når Meldahl fortsatte i byggeselskabet skyltes det nok, at han og Tietgen på dette tidspunkt var tæt engageret i et andet byggeforetagende, der interesserede begge betydeligt mere – Marmorkirke-byggeriet.

Både Meldahl og Bille var medlemmer af Københavns Borgerrepræsentation, og deres arbejde både i byggeselskabet og på rådhuset blev af flere opfattet som forsøg på begunstiggelse af byggeselskabet. Af den grund bad Bille om, at både han og Meldahl måtte udtræde af det udvalg, som borgerrepræsentationen havde nedsat til revision af bygningsloven. ¹²¹

F. Meldahl var medlem af borgerrepræsentationen i perioden 1866–1892 og havde gennem vennerne C. E. Fenger og A. F. Krieger indflydelse på stadens bygge- og finanssager fra 1860'erne til 80'erne. Han var oprindeligt murer, men begyndte i midten af 1840'erne at studere arkitektur. I 1848 vandt han Kunstakademiets lille sølvmedalje, og i 1853 havde han vundet både den store sølvmedalje samt den lille og den store guldmedalje.

Meldahl var i perioden 1865 til 1902 kgl. bygningsinspektør for Nordsjælland, og dette arbejde begrænsede hans private aktivitet. Marmorkirken var sammen med Frederiksborg Slots genopførelse efter branden i 1859 hans hovedværker. Meldahl var også byplanlægger. Han udarbejdede både planerne for Gammelholms bebyggelse, et arbejde han i øvrigt senere blev voldsomt skældt ud for, og plantegningerne til det tidligere fæstningsterræns anvendelse.

Byggeselskabets aktiviteter

Det københavnske Byggeselskab blev som nævnt dannet den 2. november 1872, og allerede inden månedens udgang var selskabet i fuld aktivitet. Borgerrepræsentationen godkendte den 25. november 1872, at byggeselskabet indtrådte i Peder Madsens Gang-projektet i stedet for murer Weinberg, og allerede den 10. december 1872 henvendte byggeselskabet sig til magistraten for at få godkendt et par ændringer i de oprindelige planer.

Byggeselskabet ønskede linieføringen for den nye gade ændret lidt – den skulle munde ud i Østergade, lidt forskudt for den oprindelige plan, og den ville få et knæk på midten. Desuden ønskede selskabet at blive løst fra den stramme bestemmelse om bebyggelsens art, som fandtes i den oprindelige plan.

Samtidig med ændringsforslagene tilbød byggeselskabet at anlægge en 20 alen bred gade, der skulle gå fra midten af den nye Peder Madsens Gang og ud til Kongens Nytorv. Gaden ville man overdrage til kommunen, mod at denne betalte gadens brolægning, gas- og vandledninger, lygter og spildevandsafløb. Man ønskede også tilladelse til at nedlægge gaden Bag Hovedvagten, hvis man fik købt hovedvagtbygningen.¹²²

Borgerrepræsentationen havde ingen særlige indvendinger mod ændringerne i linieføringen og bebyggelsen. Derimod var alle i borgerrepræsentationen enige om, at byggeselskabet selv måtte betale brolægningen af den nye tværgade, før kommunen ville overtage den. Man var i borgerrepræsentationen bange for, at accepterede man at betale brolægningen her, ville det skabe præcedens i fremtidige tilfælde.¹²³

Det københavnske Byggeselskab arbejdede hurtigt. Allerede tre uger efter dannelsen af selskabet, kunne man i tidsskriftet »Nær og Fjern« den 24. november 1872 se den detaljerede plan, byggeselskabet havde for Peder Madsens Gang-området – altså dagen før borgerrepræsentationen indvilligede i at lade byggeselskabet stå for projektet i stedet for Weinberg – og to uger før selskabet selv meddelte magistraten sine planer.

Næsten fire uger før borgerrepræsentationen godkendte byggeselskabets ændrede bebyggelsesplan, var selskabet gået i gang med at op-

købe de nødvendige ejendomme. Dagspressen kunne den 12. december 1872 meddele, at Det københavnske Byggeselskab havde truffet bindende aftale om købet af Bag Hovedvagten nr. 1 og 3 for i alt 125.000 rdl., ejendommene nr. 6, 8, 10, 12, 14, 20, 22 og 24 i Peder Madsens Gang og nr. 20 og 24 i Grønnegade for i alt 123.000 rdl. Desuden havde selskabet købt Hotel d'Angleterre for 285.000 rdl.¹²⁴

Efter at borgerrepræsentationen havde givet sin tilladelse til det nye, større projekt, købte byggeselskabet i begyndelsen af februar 1873 syv ejendomme i Ny Adelgade for 128.500 rdl.¹²⁵ Resten af de nødvendige ejendomme for at realisere projektet i Peder Madsens Gang og på Østergade havde byggeselskabet købt, da det i juni 1873 lykkedes at blive enige med finansministeriet om at overtage den gamle hovedvagt på Kgs. Nytorv for 35.000 rdl.¹²⁶

Anskaffelsesomkostninger

Byggeselskabet havde i alt købt et 26.108 kvadratalen stort areal. Heraf skulle der bruges 5402 kvadratalen til gader, mens resten skulle bruges som byggegrunde.

Det samlede areal med tilhørende bygninger kostede byggeselskabet i alt 1.082.536 rdl. eller 2.165.072 kr. Materialer fra de nedrevne bygninger regnede man med ville indbringe 156.000 kr., så den samlede udgift blev i alt 2.009.072 kr. Det gav en kvadratmeterpris på lige under 77 kr. Til gader skulle der som nævnt bruges 5402 kvadratalen – dette areal stod selskabet i 415.700 kr. De 250.000 kr. (125.000 rdl.), som kommunen havde givet byggeselskabet i tilskud, dækkede ikke engang prisen på det gadeareal, som skulle tilfalde kommunen, hvad selskabets bestyrelse ikke var udelt begejstret over.

Det københavnske Byggeselskab havde også købt et areal ved det tidligere fæstningsareal inden for søerne ved det nuværende Søtorv. For dette areal, der var på ca. 65.000 kvadratalen, skulle selskabet i alt betale 1.250.000 kr. En kvadratalenpris på godt 19 kr.

Selskabets samlede anskaffelsesudgifter beløb sig til i alt 3.259.072 kr.

Den største enkeltudgift ved købet af ejendommene ved Kgs. Nytorv var købet af Hotel d'Angleterre. Hotellet kostede selskabet 285.000 rdl. = 570.000 kr. Det var meningen at nedrive hotellet næsten helt

og genopføre det, så det kom helt på højde med de bedste i Europa, men købsprisen har nok været højere, end selskabets bestyrelse brød sig om, for købet af hotellet og planerne for det blev godt nok nævnt på den første generalforsamling, men prisen blev ikke oplyst.¹²⁷

Selskabets planer

De to gader, som selskabet anlagde, fik de navne, de stadig bærer: Peder Madsens Gang blev til Ny Østergade og tværgaden fra Peder Madsens Gang til Kgs. Nytorv fik navnet Hovedvagtsgade.

På arealerne ved Kgs. Nytorv skulle der efter selskabets planer foruden hotellet opføres 13 bygninger:

- 7 i Ny Østergade
- 3 i Hovedvagtsgade
- 1 i Ny Adelgade
- 1 på hjørnet Hovedvagtsgade/Ny Adelgade
- 1 på hjørnet Østergade/Ny Østergade

Hotellet med tilhørende forretninger skulle optage hele den sydlige side af Hovedvagtsgade samt Kgs. Nytorv-fronten.

I de 13 bygninger skulle der indrettes:

- 78 lejligheder på 4–8 værelser
- 48 stuebutikker
- 13 kælderbutikker

I hotellet mod Hovedvagtsgade:

- 9 stuebutikker
- 9 kælderbutikker

De ovennævnte bygninger forventede selskabet ville være færdigopført den 1. januar 1876.

Med hensyn til »Nørrebro-foretagendet«, som byggeselskabet kaldte sine aktiviteter ved det gamle fæstningsterræn, var planerne lidt mere uklare. Opførelsen af de tre første ejendomme var blevet overdraget arkitekterne Vilhelm Petersen og Ferdinand Jensen. Der var projektet yderligere 33 ejendomme, der skulle rumme 244 lejligheder på mellem 4 og 13 værelser.

Aktivitet

Efter bestyrelsens mening så begge »foretagender« så lovende ud, at en forrentning på 8–9 procent p.a. ikke ville være urealistisk.¹²⁸ Det var i begyndelsen af 1874. I løbet af sidste halvdel af 1874 kunne de første butikker udlejes, men egentlige indtægter blev først forventet i 1875.

To bygninger var blevet færdige i Ny Østergade og udlejet fra april 1875. De øvrige bygninger blev ikke fremskyndet, da brolægningen, som kommunen skulle betale i Ny Østergade, ikke var påbegyndt. Dog forventede bestyrelsen at kunne holde tidsplanen og få det hele færdigt først i 1876. Det samme var tilfældet for Nørrebro-bygningerne. De to af de tre påbegyndte bygninger var færdige.

Bestyrelsen gav på generalforsamlingen i 1875 udtryk for, at den var blevet bestyret i sin overbevisning om, at selskabet ville kunne komme til at give et rimeligt udbytte på 7–8 % p.a.¹²⁹ Optimismen var stadig stor i begyndelsen af 1875. I løbet af 1875 blev alle ejendommene på nær de to færdige ved Kgs. Nytorv. Det nye Hotel d'Angleterre var taget i brug den 5. maj 1875, og de store forventninger til det holdt stik.

Udlejningen af lejlighederne var gået tilfredsstillende, men butikkerne kneb det mere med. Det skyldtes, at brolægningen af Ny Østergade, som kommunen skulle betale, endnu ikke var færdig. De to sidste bygninger ville blive færdige i løbet af 1876, så planen blev stort set overholdt. Ifølge kontrakten med kommunen skulle hele byggeriet være færdigt den 1. januar 1878, men selskabet havde selv stilet mod den 1. januar 1876. Bestyrelsens syn på Peder Madsens Gang-Projektet var stadig optimistisk især med hensyn til Hotel d'Angleterre.

Derimod var der ved at opstå problemer med Nørrebro-byggerierne. Planen var ikke længere at opføre 36 bygninger, men blot at færdiggøre de 9–10, der var under opførelse. I nogle af de påbegyndte ejendomme ville man indrette fire mindre lejligheder på hver etage mod de tre større, der var planlagt. Formålet var at få en bedre rentabilitet.

I begyndelsen af 1876 sagde bestyrelsen, at selv om der var blevet bygget en del i hovedstaden i de sidste år, så ville selskabets lejligheder på Nørrebro efterhånden blive attraktive, da de var væsentlig større end gennemsnitslejligheden på det tidspunkt. Ligeledes lå selskabets

ejendomme særdeles frit og luftigt. Byggeselskabets bestyrelse udtrykte en behersket optimisme for fremtiden for »Nørrebro-foretagedet« set på lidt længere sigt.¹³⁰

I november 1876 var alle selskabets ejendomme færdige – i alt 23 fordelt med 13 i byen og 10 på Nørrebro.

De 13 i byen lå:

I Ny Østergade: nr. 3, 5, 7 og 9 samt nr. 10, 12 og 14

I Hovedvagtsgade: nr. 4, 6 og 8

I Ny Adelgade: nr. 5

Hjørnebygningen: Hovedvagtsgade 2/Ny Adelgade 1

Hjørnebygningen: Østergade 22/Ny Østergade 1

Hertil kom Hotel d'Angleterre, der lå på Kgs. Nytorv nr. 34 samt på hele den sydlige side af Hovedvagtsgade.

De ti bygninger på Nørrebro lå:¹³¹

Vendersgade: nr. 25A + B, 27, 29, 31 og 33

Nørre Søgade: nr. 7

Øster Søgade: nr. 8

Gothersgade: nr. 160

Søtorvet: nr. 1 + 3 og 2 + 4

I selskabets ejendomme samt i hotellet mod Hovedvagtsgade fandtes:

168 lejligheder

91 butikker

9 lagerrum

3 værksteder

7 stalde

fordelt på følgende måde:

I byen:

71 lejligheder (7)

77 butikker (33)

3 lagerrum (2)

3 værksteder

1 stald

På Nørrebro:

- 97 lejligheder (3)
- 14 butikker (8)
- 6 lagerrum (4)
- 6 stalde (3)

Tallene i parentes angiver, hvad der ikke var udlejet ved årsskiftet 1876/77.

Hele byggeriet havde kostet selskabet 8.367.763 kr., der var fordelt således:¹³²

Hotellet og Peder Madsens Gang	4.820.312 kr.
Nørrebro-projektet	3.424.451 kr.
Endnu ikke fordelte håndværkerudgifter	123.000 kr.

Udbytte og forrentning

Fra starten var det bestemt, at selskabet ikke skulle udbetale udbytte, før bygningerne var færdige, og den egentlige drift, udlejningen, begyndte. Indtil da var det bestemt, at den indbetalte aktiekapital skulle forrentes med fem procent p.a. Starten af selskabets egentlige drift blev sat til den 1. januar 1876. Fra den dato skulle aktionærerne have udbytte i forhold til det virkelige overskud.¹³³

1876 var som nævnt det første egentlige driftsår for Det københavnske Byggeselskab. For at få balance i regnskabet havde det været nødvendigt at sælge en bygning i byen (Hovedvagtsgade 4 for ca. 120.000 kr.) og to grunde på Nørrebro (for 126.000 kr.). Selskabet havde stoppet byggeaktiviteten på Nørrebro med de ti færdige huse, så det var ikke unaturligt at sælge de resterende grunde. Det måtte dog ikke ske med tab. Det gav de to solgte grunde heller ikke, og »når forholdene blev normale, kunne man vente det ubenyttede areal solgt med fordel, i alle tilfælde ville man, når man havde tålmodighed med at sælge, kunne få deres værdi ind«. Optimismen var i 1877 ikke særlig stor længere.

Overskuddet på driften var i 1876 godt 113.000 kr., og efter afskrivninger, etableringsomkostninger, administration m. m. var nettooverskuddet kun på 55.530 kr.

Tietgen foreslog, at der ikke skulle udbetales udbytte for året 1876.

For at få nedbragt administrationsomkostningerne, der for 1876 var på 29.635 kr., blev det besluttet, at selskabet fremover ikke både skulle have en direktør og en teknisk konsulent. Direktør Bille tilbød at træde tilbage, og Meldahl tilbød at overtage direktørposten foruden arbejdet som teknisk konsulent, uden at det ville betyde øgede udgifter for selskabet. På denne måde var det muligt at spare ca. 11.000 kr. om året.¹³⁴ At det udelukkende var for at spare selskabet for de 11.000 kr. lyder ikke særlig sandsynligt. Der lå andre og væsentligere ting bag.

Året 1877 viste sig at blive endnu dårligere end 1876. Selv om det lykkedes at få udlejet flere butikker, så selskabet kun havde ni tomme lejligheder og 23 tomme butikker, blev det egentlige overskud kun 18.824 kr., og et så lille beløb blev ikke udbetalt. Selskabet havde i årets løb solgt 17.000 kvadratalen på Nørrebro uden tab, men ingen bygninger, og dette jordsalg forventedes at give et overskud på 40.000 kr. Det bogførte overskud blev altså 58.824 kr., og en af aktionærerne (Bille) mente, at der burde udbetales udbytte, selv om det kun var ganske lidt. Da de 40.000 kr. imidlertid efter Tietgens mening var »anvisninger på fremtiden«, blev der intet udbytte udbetalt i 1877.¹³⁵

Der blev heller ikke udbytte til aktionærerne i 1878. Selv om overskuddet var på 69.505 kr., foreslog bestyrelsen, at det ikke blev udbetalt. Aktionærerne accepterede dette, da de var mere interesserede i at få nedbragt aktiekapitalen. Ti aktionærer foreslog, at der skulle optages sekundære prioritetslån i ejendommene. Nogle af de penge lånene ville indbringe, skulle bruges til at opkøbe aktier til pari og tilintetgøre dem.

De ti aktionærer repræsenterede en fjerdedel af samtlige aktionærer, mens de seks bestyrelsesmedlemmer ejede omkring 5/6 af aktierne.¹³⁶ Det stillede forslag ville derfor i høj grad komme bestyrelsesmedlemmerne til gode, og det er sikkert med bestyrelsens viden og samtykke eller på dens direkte opfordring, at forslaget blev stillet.

Der havde gennem de foregående år været problemer med at få det fulde beløb indbetalt på nogle af aktierne.

Ved udgangen af 1873 var der indbetalt 1.385.000 kr. på aktiekapitalen. I begyndelsen af 1877 blev det bestemt, at aktiekapitalen skulle fastlåses på 3.000.000 kr., hvoraf der endnu manglede 246.800 kr. i

indbetalinger.¹³⁷ Året efter blev det meddelt de aktionærer, der manglede at indbetale på deres aktier, at bestyrelsen ville bruge sin ret til at erklære aktierne for ugyldige, hvis det resterende beløb ikke blev indbetalt snarest.¹³⁸

De dårlige tider for byggeriet medførte, at de aktionærer, der manglede at indbetale på deres aktier, hellere ville tabe det hidtil indbetalte nu, end senere risikere endnu mere. At der intet udbytte blev udbetalt i selskabets første tre driftsår har også betydet noget. I hvert fald bestemte generalforsamlingen i marts 1879, at aktiekapitalen nu var reguleret til 2.564.000 kr., og at de aktier, der ikke var fuldt indbetalte, var ugyldige. Det hidtil indbetalte beløb på disse aktier – 174.600 kr. – tilfaldt reservefonden.¹³⁹

Dermed var aktiekapitalen endnu ikke endeligt reguleret. Det blev den i 1879, hvor den efter optagelse af 2. prioritetslånet med følgende opkøb og tilintetgørelse af aktier, blev nedbragt til 2.000.000 kr.¹⁴⁰

1879 blev det første positive år for aktionæerne. Nettooverskuddet blev på 68.011 kr., og med den reducerede aktiekapital mente bestyrelsen, at der var basis for at udbetale 3 % i udbytte. De resterende grunde på Nørrebro var blevet solgt med en fortjeneste på 60.278 kr. Dette beløb samt overskuddet fra de tre foregående år blev overført til reservefonden, som nu så ganske pæn ud:

Overskud for 1876	55.530 kr.
Overskud for 1877	58.824 kr.
Overskud for 1878	69.505 kr.
Overskud for Nørrebrogrunde	60.278 kr.
Konfiskerede indbetalinger på aktier	<u>174.600 kr.</u>
Reservefond i alt	418.737 kr.

Året 1880 var en anelse bedre for selskabet, og med et overskud på 74.965 kr. var der basis for 3½ % i udbytte.¹⁴¹

Det københavnske Byggeselskab havde overvundet etableringsvanskelighederne samt krisen i 70'erne. I resten af selskabets levetid blev der udbetalt udbytte hvert år. Udbyttet varierede i 1880'erne og 90'erne mellem 3½ og 4½ %, mens det var konstant 4 % efter 1890. I selskabets sidste leveår 1918 blev der dog udbetalt 5 % i udbytte.

Årligt udbytte i byggeselskabet:¹⁴²

1873	- 5 %	(forrentning)
1874	- 5 %	(forrentning)
1875	- 5 %	(forrentning)
1876	- 0 %	
1877	- 0 %	
1878	- 0 %	
1879	- 3 %	
1880	- 3½ %	
1881	- 4 %	
1882	- 4 %	
1883	- 4 %	
1884	- 4½ %	
1885	- 4½ %	
1886	- 4½ %	
1887	- 4¼ %	
1888	- 4 %	
1889	- 4½ %	
1890	- 4 %	
	•	
	•	
	•	
1917	- 4 %	
1918	- 5 %	

Selskabets afvikling

Selskabet indlod sig ikke på nye aktiviteter efter at hotellet og de 23 første bygninger stod færdige. Selskabets politik var gennem det årlige overskud samt gradvis salg af ejendommene efterhånden at skaffe penge til at indløse aktiekapitalen.

Hotel d'Angleterre var langt det største aktiv, byggeselskabet havde. Det var lykkedes selskabet i 1875 at forpagte hotellet til Alexandre Vincent - »Københavns fineste, fornemste og dygtigste restauratør«. ¹⁴³ I årlig leje skulle han betale ikke mindre end 120.000 kr. I 1898 blev hotellet solgt til brygger Carl Jacobsen, der var søn af byggeselskabets medstifter I. C. Jacobsen. Han betalte 2.250.000 kr. for det. ¹⁴⁴

De fleste af selskabets øvrige ejendomme var efterhånden også blevet afhændet, så byggeselskabet i 1907 kun havde fem ejendomme tilbage. Det var Ny Østergade nr. 12, Hovedvagtsgade nr. 2, 6 og 8 og Gothersgade nr. 158.¹⁴⁵ Selskabets aktiekapital var på dette tidspunkt nedbragt til 1.053.800 kr.

Tidligere er nævnt, at selskabet ikke indlod sig på nye aktiviteter, efter at de første 23 bygninger og hotellet stod færdige. Det er dog ikke helt korrekt. Under ombygningen af Hotel d'Angleterre sidst i 1870'erne blev der opført et lille vaskeri, der skulle sørge for hotellets linned og restaurantens duge m. m. Vaskeriet blev dog ikke opført i tilknytning til hotellet, men på Øresundsvej.¹⁴⁶

Som det fremgår af listen over selskabets ejendomme i 1907, ejede selskabet på det tidspunkt ejendommen Gothersgade 158. Selskabet købte ejendommen sidst i 1880'erne af tømrermester Lund. Han havde selv opført ejendommen sidst i 1870'erne på en af de grunde, byggeselskabet først havde solgt fra.¹⁴⁷

I 1913 blev nr. 12 i Ny Østergade solgt for 95.000 kr., og aktiekapitalen nedbragt til 718.500 kr. Tre år senere, i 1916, blev yderligere tre ejendomme solgt. Hovedvagtsgade nr. 2 og 6 og Gothersgade nr. 158 indbragte i alt 850.000 kr. Aktiekapitalen var nu på 479.000 kr.

Den sidste ejendom blev solgt året efter, og selskabet trådte i frivillig likvidation den 27. marts 1918. De 958 resterende aktier på hver 400 kr. blev afviklet til kurs 107½, og den 1. marts 1919 ophørte Det københavnske Byggeselskab med at eksistere.¹⁴⁸

Konklusion

I Tietgens første byggeselskab, Foreningen af 1865, var aktiekapitalen lav – kun 41.000 rdl., men sammen med det kommunale lån på 54.000 rdl. var det rigeligt til at dække omkostningerne ved byggeriet af »Kayserstaden«.

Foreningens tre bygninger var ens i opbygning og indretning, og udsmykning var der ikke tale om. Der blev bygget billigt, men efter forholdene solidt og godt. Det betød, at foreningen kunne holde en lav husleje, samtidig med at der blev penge til en fem procents forrentning samt gradvis indløsning af aktiekapitalen. Omkostningerne til vedligeholdelse var ganske små – foreningen havde fra dens grundlæg-

gelse bestemt, at bygningerne skulle overgå til kommunen, når aktiekapitalen var indløst. Det vil reelt sige, at kommunen skulle have bygningerne for det lån (54.000 rdl.), som den oprindelig havde ydet foreningen. Det er tvivlsomt, om det havde været en god forretning for kommunen, for bygningerne var på det planlagte overtagestidspunkt 27 år gamle, og der var ikke ofret meget på vedligeholdelse.

Foreningen af 1865 kan ikke siges at være filantropisk – tværtimod viste det sig at være en meget sikker pengeanbringelse for aktionærerne til en absolut hæderlig forrentning.

Det filantropiske skal nok ikke tages for bogstaveligt – det lå mere i »ånden« hos aktionærerne. Man ville vise sig fra den pæne side og gøre noget for de ubemidlede klasser. Det kan dog udelukkes, at der var tale om et kamoufleret spekulationsprojekt – hvis det havde været tilfældet, burde foreningens aktivitetsniveau have været langt højere.

Man skal ikke forklejne foreningen og dens virke. Der var tale om 148 gode, sunde og billige lejligheder, der var fuldt på højde med de egentlige filantropiske foreningers boliger.

Tietgens engagement i foreningen skal nok søges på baggrund af hans tid i borgerrepræsentationen. Tietgen havde været, og hans to medindbydere, Kayser og Ehlers, var medlemmer i slutningen af 1865. At foreningen fik det store kommunale lån – 33 % større end hele foreningens aktiekapital – kan skyldes stifternes nære tilknytning til kommunen.

Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger kan kun bedømmes som en succes – både økonomisk og socialt.

Selv om foreningen var opbygget helt anderledes end de øvrige Tietgen-selskaber – her var der ikke tale om sammenslutninger, ny teknik eller monopoliseringsforsøg – opnåede foreningen det ønskede resultat.

Foreningen var også atypisk på en anden måde. Selv om flere aktionærer havde en tilknytning til Tietgens øvrige selskaber og Privatbanken, var hans to medindbydere og forretningsudvalgs partnere ikke fremover tilknyttet noget Tietgen-selskab, men de støttede dog Tietgens to andre byggeengagementer, når der var ansøgninger fremme i borgerrepræsentationen.

Tietgens andet byggeforetagende, Det københavnske Byggesel-

skab, var knap så atypisk som Foreningen af 1865, men de havde dog flere fælles træk.

Byggeselskabet var ikke en sammenslutning af eksisterende virksomheder, der var heller ikke tale om indkøb og anvendelse af ny teknik eller monopoliseringsforsøg. Derimod var selskabets opbygning mere typisk for Tietgen-selskaberne. Lovene var stort set en kopi af B & W's, og bestyrelsen og aktionærene var stort set gengangere fra andre Tietgen-selskaber. En enkelt vigtig undtagelse var, at direktøren for selskabet, Bille, kom udefra.

I 1872 var Tietgen og Privatbanken på toppen aktivitets- og succes-mæssigt. Flere af de store Tietgen-selskaber blev grundlagt dette år, og i november blev det meddelt, at Det københavnske Byggeselskab var dannet.

Da der ikke var tale om nogen sammenslutning eller omorganisation af allerede eksisterende selskaber, var den eneste mulighed for en stiftergevinst, at der blev udstedt friaktier til stifterne. Det har imidlertid på grund af kildematerialets beskaffenhed ikke været muligt at kontrollere.

Det var ikke svært at få tegnet den første million rdl. i aktiekapital. Den blev tegnet uden offentlig indbydelse og blev fordelt mellem stifterne og i en snæver kreds omkring dem – den sædvanlige Tietgenkreds.

Om den næste million rdl. i aktier blev udbudt offentligt, er det ikke muligt at kontrollere, men det er i hvert fald en kendsgerning, at det var meget svært at få den afsat, og beløbet blev aldrig tegnet – endsige indbetalt – fuldtud.

Hvorvidt Tietgens egen forklaring på selskabets grundlæggelse holder er tvivlsomt. Han var ikke typen, der på grund af et udefineret »pres fra flere sider« engagerede sig i en aktivitetsgenre, der var forholdsvis ukendt for ham.

Ombygningen af Peder Madsens Gang var snarere en aktuel anledning, der skulle legitimere selskabet i offentlighedens øjne, end den egentlige årsag. Noget tyder på, at Bille her blev brugt til det samme – at legitimere selskabet. Det er ikke sikkert, at Tietgen havde regnet med, at Bille ville engagere sig så stærkt og gå så meget op i direktørposten, som tilfældet var.

Den egentlige årsag til selskabets dårlige resultat var kapitalman-

gel. Den skyldtes i første omgang faktorer, som Tietgen ikke selv var herre over. De blev påtvunget ikke alene byggeselskabet og Tietgen, men hele landet udefra som følge af den fransk-tyske krig.

I begyndelsen af 1870'erne var der højkonjunktur, men da den internationale krise ramte Danmark, gik det i første omgang ud over de mere kapitalkrævende foretagender – og byggeri er som bekendt meget kapitalkrævende.

Mangel på (billig) kapital gjorde, at byggeselskabet måtte indskrænke aktiviteten ved Søerne betydeligt. Det var ikke muligt at indskrænke Peder Madsens Gang-projektet, da man her var bundet kontraktligt med kommunen.

Havde det været omvendt, er det sandsynligt, at det var gået bedre for selskabet. Det var lettere at leje ud ved Søerne end ved Kgs. Nytorv. De mange butikker ved Kgs. Nytorv viste sig at være en fejlinvestering, men også de tidligere projekter for Peder Madsens Gang – især Flinchs – var udstyret med talrige butikker.

Byggeselskabets aktiekapital dækkede ikke tilnærmelsesvis byggeomkostningerne, så det var nødvendigt at optage dyre lån for at få finansieret byggeriet. Først efter færdiggørelsen af bygningerne var det muligt at få dem prioriteret. Det er dog bemærkelsesværdigt, at en del af et 2. prioritetslån gik til nedbringelse af aktiekapitalen.

Aktiekapitalen skulle vise sig at blive problematisk for selskabet. Det kneb med at få den endeligt indbetalt, og den måtte reguleres flere gange. Bestyrelsen – minus Bille og Meldahl – sad på langt den største aktiepost, og at de ejede 5/6 af aktiekapitalen, som det blev nævnt på en generalforsamling er ikke urealistisk at antage.

Selskabets dårlige resultat for aktionærerne – intet udbytte i de tre første egentlige driftsår – satte skræmmende spor. Selv om Tietgen og Bille oprindelig var indstillet på at udvide selskabets aktivitet, blev det dog Meldahls politik, der blev fulgt, efter at han var blevet direktør. Selskabet skulle ikke indlade sig på yderligere aktiviteter end de først byggede 23 bygninger og Hotel d'Angleterre, men gennem gradvis salg af ejendommene skaffe kapital til indløsning af aktiekapitalen og en afvikling af selskabet.

Tietgens indflydelse var i de første år meget stor, men arkivalierne bærer tydeligt præg af, at efter Meldahls afviklingspolitik var vedtaget, mistede Tietgen interessen for selskabet. Byggeselskabet må

Klaus Pedersen

betragtes som en fiasko for Tietgen, for selv om selskabet overlevede krisen, er der ingen tvivl om, at der ved selskabets grundlæggelse var store fremtidsplaner for og forventninger til selskabet.

Det skulle vise sig, at Det københavnske Byggeselskab kom til at lide den skæbne, der oprindeligt var tiltænkt Tietgens første byggeengagement, Foreningen af 1865. Foreningen blev planlagt afviklet gradvist, men kom til at bestå, mens byggeselskabet var tiltænkt en aktiv og udbytterig fremtid, der derimod blev til en gradvis afvikling.

HENVISNINGER OG NOTER

TA – Tietgens privatarkiv
MA – Meldahls privatarkiv
BF – Borgerrepræsentationens forhandlinger

1. Det er blevet undersøgt, om der skulle være arkivalier efter Foreningen af 1865 og Det københavnske Byggeselskab, men hverken Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland eller Stadsarkivet har materiale liggende. En henvendelse til Erhvervsarkivet i Århus angående Det københavnske Byggeselskab gav også negativt resultat ligesom en henvendelse til Københavns socialfilantropiske Boligselskab (KSB) angående Foreningen af 1865.
2. E. Cohn: Privatbanken i København ..., s. 80.
3. Samme, s. 81.
4. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst ..., s. 160.
5. E. Cohn: Privatbanken i København ..., s. 82.
6. Jul. Schovelin: Privatbanken ..., s. 17–22.
7. E. Cohn: Privatbanken i København ..., s. 83.
8. Jul. Schovelin: Privatbanken ..., s. 32–35.
9. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst ..., s. 157. Erling Olsen: Økonomisk vækst ..., s. 124.
10. Erling Olsen: Danmarks økonomiske ..., s. 254, 257–58.
11. Samme, s. 55.
12. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst ..., s. 192.
13. Samme, s. 178–79.
14. O. Lange: Finansmænd, stråmænd og mandariner.
15. E. Cohn: Privatbanken i København ..., s. 181–82.
16. Erling Olsen: Danmarks økonomiske ..., s. 128.
17. Samme, s. 127.
18. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 66.
19. E. Hornemann: Danske arbejderboliger, s. 84.
20. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 29.
21. E. Hornemann: Danske arbejderboliger, s. 90.
22. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 69.
23. E. Hornemann: Danske ..., s. 85.
24. Se note 22.
25. E. Hornemann: Danske ..., 86–88.
26. Samme, s. 106.
27. Samme, s. 91.
28. Se note 22.
29. E. Hornemann: Danske ..., s. 91–93.
30. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 71.
31. E. Hornemann: Danske ..., s. 94–96.
32. Samme, s. 97–98.
33. Samme, s. 98.
34. Se note 30.
35. E. Hornemann: Danske ..., s. 98–99, 102.
36. Se note 30.
37. E. Hornemann: Danske ..., s. 101.
38. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 70.
39. E. Hornemann: Danske ..., s. 100–01, 103.
40. Se note 30.

41. E. Hornemann: Danske ..., s. 101.
42. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 72.
43. BF 1892/93, s. 733-34.
44. Samme, s. 734.
45. Samme, s. 735 og 739.
46. Samme.
47. Samme, s. 733.
48. Dansk Biografisk Leksikon 1933-44.
49. Samme.
50. Samme.
51. Samme.
52. BF 1892/93, s. 733-36.
53. K. Millech: Danske arkitekturstrømninger, s. 133.
54. BF 1892/93, s. 725-26.
55. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 38.
56. BF 1892/93, s. 727.
57. Samme, s. 728-29.
58. Samme, s. 729-30.
59. Samme, s. 725-27, 729.
60. Samme, s. 732.
61. Samme, s. 726.
62. Samme, s. 738-39.
63. Samme, s. 725, 739-40.
64. Boligen, november 1965, artikel af Anker Petersen, forretningsfører i Københavns Social-filantropiske Boligselskab (KSB).
65. Magistratens 1. afd., j. sag 513/1868. Københavns stadsarkiv.
66. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 37-38.
67. E. Hornemann: Danske ..., s. 119.
68. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 64-65.
69. Samme, s. 103-35.
70. Samme, s. 47.
71. Dansk Biografisk Leksikon 1933-44.
72. E. Hornemann: Danske ..., s. 96.
73. R. Willerslev: Sådan boede vi, s. 66.
74. E. Hornemann: Danske ..., s. 98.
75. Tietgens Erindringer, s. 111.
76. C. C. Christensen: Hotel d'Angleterre, s. 84.
77. Samme, s. 87-89.
78. BF 1871/72, s. 168.
79. Samme, s. 226.
80. BF 1872/73, s. 378-81.
81. Berlingske Tidende 4. maj 1872, bilag.
82. BF 1872/73, s. 380-83.
83. Samme, s. 612.
84. Se note 75.
85. TA: pk. Det københavnske Byggeselskab. Brev fra Bille til Tietgen 27.10. 1872.
86. Det kongelige Bibliotek: Småtryk - Lovene for Det københavnske Byggeselskab §§ 22 og 24.
87. Samme, § 3.
88. Berlingske Tidende 5. november 1872.
89. Fædrelandet 21. marts 1874, generalforsamlingsreferat.
90. Det kongelige Bibliotek: Småtryk - Lovene for Det københavnske Byggeselskab §§ 4 og 5.
91. TA: Det københavnske Byggeselskab, beretning til aktionærerne 26.4. 1873.
92. TA: Det københavnske Byggeselskab, håndskreven liste.
93. E. Cohn: Privatbanken i København, s. 130-31.
94. Samme, s. 191.
95. Se note 91.
96. Fædrelandet 31. marts 1877, generalforsamlingsreferat.
97. MA: pk. Andre byggesager. Det københavnske Byggeselskab. Liste over den indbetalte aktiekapital. Fædrelandet: Generalforsamlingsreferater 1874-80.
98. Fædrelandet 22. marts 1875, generalforsamlingsreferat. H. Stemann: F. Meldahl ..., s. 207. Brev fra Liebe til Meldahl.
99. TA: pk. Det københavnske Byggesel-

- skab. Brev fra Bille til Tietgen 12.5. 1875.
100. Samme, brev fra Bille til Tietgen 13.9.1873.
101. Stadsarkivet: Anmeldelse til Firma- registret, anonyme selskaber, 19. november 1872, fol. 117, løb. ltr. N.4.
102. Dansk Biografisk Leksikon, 1933-44.
103. Samme.
104. Samme.
105. Det kongelige Bibliotek: Småtryk - Lovene for Det københavnske Byg- geselskab §§ 24 og 25.
106. Se note 75.
107. Dansk Biografisk Leksikon 1979ff.
108. H. Stemann: F. Meldahl . . , s. 210.
109. Se note 107.
110. TA: pk. Det københavnske Bygge- selskab. Breve fra Bille til Tietgen, bl. a. 22.11.1872.
111. Samme, breve november 1872-juni 1873.
112. Tietgens Erindringer, s. 112.
113. TA: pk. Det københavnske Bygge- selskab. Brev fra Bille til Tietgen, udateret.
114. Samme, brev fra Bille til Tietgen 7.12.1875.
115. H. Stemann: F. Meldahl . . , s. 208.
116. Stadsarkivet: Firmaregistret, anony- me selskaber, fol. 117, løb. ltr. N. 4, brev fra Bille til Københavns Magi- strat 29. august 1876.
117. Samme, brev fra Tietgen til Køben- havns Magistrat 16. marts 1878.
118. H. Stemann: F. Meldahl . . , s. 206.
119. Samme, s. 210.
120. Samme, s. 207.
121. BF 1875/76, s. 135-36.
122. BF 1872/73, s. 749-50.
123. Samme, s. 753-54.
124. Fædrelandet, 12. december 1872. Kilde: Dagbladet.
125. Fædrelandet, 17. februar 1873.
126. Samme, 24. juni 1873.
127. Samme, 21. marts 1874.
128. Samme.
129. Samme, 22. marts 1875.
130. Samme, 27. marts 1876.
131. MA: pk. Andre byggesager. Det kø- benhavnske Byggeselskab. Udparcel- leringstegninger over arealerne.
132. Fædrelandet, 31. marts 1877.
133. Samme, 27. marts 1876.
134. Samme, 31. marts 1877.
135. Samme, 30. marts 1878.
136. Samme, 31. marts 1879.
137. Samme, 21. marts 1874 og 31. marts 1877.
138. Samme, 30. marts 1878.
139. Samme, 31. marts 1879.
140. Samme, 30. marts 1880.
141. Det kongelige Bibliotek: Småtryk - Det københavnske Byggeselskab. Årsregnskab for 1880.
142. Samme. Årsregnskaber for perioden 1907-18 samt likvidationsregnskab 1919. MA: pk. Andre byggesager. Det københavnske Byggeselskab. Notat ang. udbyttet i 1880'erne og 1890'erne.
143. C. C. Christensen: Hotel d'Angleter- re, s. 107.
144. H. Stemann: F. Meldahl . . , s. 210.
145. Det kongelige Bibliotek: Småtryk - Det københavnske Byggeselskab. Årsregnskab for 1907.
146. MA: pk. Andre byggesager. Det kø- benhavnske Byggeselskab. Forteg- nelse over selskabets ejendomme på grundrids.
147. Samme og Kraks vejviser 1893-1907.
148. Det kongelige Bibliotek: Småtryk - Det københavnske Byggeselskab. Årsregnskaber 1907-18.
149. TA: pk. Det københavnske Bygge- selskab. Tilrettet kopi af byggefore- ningen af 1865's love.

UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet

- F. Meldahls privatarkiv. Andre byggesager (1 pk.).
- C. F. Tietgens privatarkiv, specielt Sager ang. Det københavnske Byggeselskab 1872-95 (1 pk). Diverse 1857-99 (gældsbeviser, kontrakter o. lign.). Kopibøger ca. 1872-94.

Københavns Stadsarkiv

- Firmaregistret i København, b: anonyme selskaber 1862-86.

TRYKTE KILDER

- Berlingske Tidende 1872ff.
Boligen 1965.
Dansk Biografisk Leksikon (1979-) v. Sv. Cedergreen Bech (red.)
Dansk Biografisk Leksikon (1933-44) v. P. Engelstoft og S. Dahl (red.)
Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1870-93 (Borgerrepræsentationens Forhandlinger).
Love for Det københavnske Byggeselskab (Det kongelige Bibliotek).
Årsregnskaber for Det københavnske Byggeselskab (1880 og 1907-19).
C. C. Christensen: Hotel d'Angleterre i København (1925).
C. A. Clemmensen: A/S Faxe Kalkbrud. Et tilbageblik over selskabets virksomhed gennem 50 år (1934).
E. Cohn: Privatbanken i København gennem 100 år (1957).
Fædrelandet 1872-80.
Før og Nu, suppl. 1, 1924-25.
Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I-II (1976-77).
Hygiejniske Meddelelser og betragtninger 1872, s. 1-34. *F. F. Ulrik*: »Kan Peder Madsens Gang betragtes som et sygdommens focus her i staden?«, 1877, s. 73-123. *E. Hornemann*: »Danske arbejderboliger«.
Illustreret Tidende 1861-94.
Indbydelse til aktietegning i ombygningen af Peder Madsens Gang. (Berlingske Tidende, 4. maj 1872).
Krak: Københavns vejviser 1872-1919.
Ole Lange: Finansmænd, stråmænd og mandariner (1978). *Partnere og rivaler* (1980).
Johs. Lehmann: C. F. Tietgen - hans liv og virke (1929).
J. Marstrand: C. F. Tietgen (1929).
Knud Millech: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950 (1951).
O. C. Molbech (udg.): C. F. Tietgen - Erindringer og Optegnelser (1904).
O. C. Nielsen: Peder Madsens Gang (1935).
Nær og Fjern 1872.
Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1967).
Quartalsberetninger fra Industriforeningen 1856.
Julius Schovelin: Privatbanken i København 1857-1907 (1907). *Tidens Hjul og Tietgen 1857-1897* (1929).
Helga Stemann: F. Meldahl og hans venner 1930, specielt 4. bd.
J. P. Trap: Kongeriget Danmark, 4. udg. (1929-30).
Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880 (1952). *Sådan boede vi* (1979).

Stuktidens vindskibelighed

Sanering for de fattige – boliger for de fine

Af Vibeke Petersen og Inga Christensen

Industrialismens frembryden i Europa i forrige århundrede gjorde produktionen af varer til et mål i sig selv og nødvendiggjorde en større koncentration af mennesker i byerne for at skaffe den tilstrækkelige arbejdskraft. En sådan ekspansion af byerne bragte samfundet ud af balance og resulterede i mange samfundsmæssige problemer, som det den dag i dag kan være svært at løse.

Alene i København forøgedes befolkningen inden for voldene med en trediedel mellem 1801 og 1860 – fra 100.000 til 150.000 indbyggere. De forbedrede erhvervsmuligheder og den økonomiske fremgang førte til en omfattende vandring fra land til by, som skabte kaotiske boligforhold i den allerede tæt befolkede by indenfor voldene.

Af hensyn til byens forsvar var såvel området fra søerne til Jagtvejen som fra søerne til voldene siden 1810 belagt med strenge servitutter. Man tillod kun 1-etages bebyggelse uden grundmur, da bygningerne hurtigt måtte nedrives, hvis byens forsvar nødvendiggjorde det. Det var de sørgelige erfaringer fra englændernes bombardement i 1807, som fik militæret til at kræve den fremskudte demarkationslinie. Der boede kun 7.000 mennesker på dette areal før 1850.

I 1852 ønskede militæret at fremskyde befæstningen yderligere, og annullerede samtidig de strenge servitutter for arealet mellem søerne og Jagtvejen. Det skete uden forbehold, og allerværst – uden nogen form for forudgående planlægning. Resultatet kender vi i dag, hvor kvarteret om Blågårds Plads endnu står som udtryk for den grove udnyttelse, der blev området til del.

Selvom bro-arealerne udbyggedes og befolkningstallet i dette område steg fra 7.000 til 24.000, betød det ikke nogen nævneværdig lettelse inden for voldene. Befolkningstilvæksten var hastigt stigende og kulminerede i årene 1870–90 med en tilvækst på 130.000 indbyggere.

Inden for voldene var boligforholdene katastrofale. Lejlighederne

var overfyldte, 8–9% af befolkningen boede i kælderlejligheder. Der eksisterede ingen lovgivning for grund- og arealudnyttelse og de sanitære forhold var fortvivlende med gårde opfyldt af stalde og latriner, hvis stank blandede sig med osen fra gadens rendestene.

1851 nedsatte justitsministeriet en sundhedskommission, hvor lægerne påpegede sammenhængen mellem kolera og mangel på frisk luft. Dette bekræftedes af koleraepidemien i 1853, hvor 4.700 mennesker døde i løbet af 4 måneder. Lægeforeningens boliger, Brumleby – bygget af arkitekt Bindesbøll – var et første svar på de katastrofale boligforhold. Selvom de kan forekomme os meget spartanske i dag, så var her i hvert fald rigeligt med lys og luft.

På grund af bolig manglen kunne der let dispenseres fra de få bygningsbestemmelser, der fandtes. Byggerestriktionerne tog især sigte på brandfaren i byen – et naturligt hensyn, når man tænker på de brandkatastrofer, som København havde oplevet i 1728, 1795 og sidst i 1807 ved byens bombardement.

1852 nedsattes en kommission, som fremkom med en midlertidig boliglov i 1854. Man var klar over, at det hastede efter at have oplevet koleraepidemien og set resultatet af spekulationsbyggeriet på broerne. Den endelige boliglov af 17.3.1856 blev grundlaget for byens senere byggeri. Denne lov kunne ses som en begrænsning af tidens liberale politik. Den stillede nogle mindstekrav til forbedring af middelklassens og de fattiges boliger, som medførte en forbedret bygningskvalitet, hvorved også brandfaren formindskedes. Vigtig var lovens håndhævelse ved bygningsinspektører. Desværre tillod man stadig en ringe afstand mellem bygningerne, som ofte havde en kaotisk placering med sammenblanding af beboelse og værksted. Kravet om brandmure opretholdtes og resulterede i en ensidig belysning af lejligheden samt mulighed for at klemme et ekstra udhus ind i den allerede overfyldte gård. Trods lapperier på denne boliglov i 1871, 1875 og i 1878 var det først i 1918, at en rimelig boliglov så dagens lys.

I anden halvdel af 1800-tallet iværksattes en vældig byggeaktivitet i København, hvor modstridende synspunkter gjorde sig gældende: boliger til den hastigt voksende befolkning, rekreative områder som parker og ikke mindst æstetiske hensyn til bybilledets monumentalitet – noget som dengang karakteriserede en moderne storby. Dertil kom det økonomiske aspekt, som så fordele i tæt bebyggelse på den ene side og

prestigebyggeri på den anden. Det ideelle var at tjene penge og tage sig ud på samme tid.

I det følgende gennemgås 2 eksempler på dette byggeri i 1870'erne: saneringen i den indre by af Peder Madsens Gang ved Kongens Nytorv og nybygningen af Søtorvet på det i 1872 frigivne fæstningsterræn – begge foretagender finansieret af Det københavnske Byggeselskab med C. F. Tietgen og arkitekt Meldahl i spidsen. Inden for byggeselskabets rammer sammenvævedes politiske og økonomiske interesser med byplanmæssige og arkitektoniske ambitioner – repræsenteret af de to hovedpersoner.

På basis af den samtidige nyhedsformidling og en undersøgelse af andet relevant kildemateriale forsøges det at klarlægge de nærmere omstændigheder ved dette byggeri, som for godt 100 år siden satte sit præg på København, men i dag affærdiges med et skuldertræk.

Peder Madsens Gang – optakt til sanering

Peder Madsens Gang, der stammede fra 1600-tallet, var en meget smal gyde ca. 3 m bred, som stort set lå dér, hvor Ny Østergade ligger i dag. Denne smalle gyde lå omkranset af Grønnegade, Ny Adelgade, Kongens Nytorv og Østergade. Inden for dette område lå Prammandens Gang, der som en lille blindtarm var hæftet på Ny Adelgade. Det samme gjaldt for Pistolstræde, som var et vedhæng til Peder Madsens Gang og som udmundede i et diminutivt torv. Ud mod Kongens Nytorv blev området afsluttet af Hotel d'Angleterre og af Hovedvagten. En lille gade kaldet Bag Hovedvagten gik bagom Hovedvagten og ind i området.

Det karakteristiske ved området var, at det var ude af synsvinkel, når man færdedes på Østergade eller Kongens Nytorv. Fra byens pæne side skulle man igennem en port ved Svaneapoteket i Østergade for at komme til Peder Madsens Gang. Det samme gjorde sig gældende for Prammandens Gang, hvor det var en port i Ny Adelgade, der gav adgang til gyden. Disse lukkede gyder, hvor armoden blev skjult i mørket, var ikke noget enestående for København. Blandt andet kunne man i Frankfurt, Rom og Hamborg se lignende gyder.¹

Med indgangen til 1870'erne var overbefolkning, sygdom og fattigdom i Peder Madsens Gang-området faktorer, der til stadighed truede

Peder Madsens Gang. (Foto i Københavns Bymuseum).

med at sætte alvorlige skønhedspletter på byens ansigt, både fysisk med epidemier og moralsk med den om-sig-gribende prostitution. Distriktslæge F. Ulrik, som var læge for beboerne, beskyldte ejerne for grov udnyttelse af de fattige.² Både han og professor dr. E. Hornemann anbefalede, at der blev gjort noget for at bedre vilkårene for de mennesker, som boede dér.

I 1871 startede aviserne Fædrelandet og Dagbladet – begge repræsenterende det pengestærke borgerskab – en debat, hvor de agiterede for at få fjernet denne slum.

Dagbladet og Fædrelandet kom med forslag til, hvordan området skulle saneres. Dagbladet foreslog, at Peder Madsens Gang blev nedrevet og mente, at kommunen skulle ekspropriere og tilbyde husejerne nye byggegrunde i de nye voldkvarterer. Samtidig var Dagbladets forslag til beboerne i Peder Madsens Gang, at de flyttede til »Arbejderbyen på Østerfælled (i dag kaldet Brumleby) eller til de nye Voldkvarterer«.³

Fædrelandet tvivlede på, om loven gav mulighed for ekspropriation, »Men vi kunne ikke fortænke Kommunalbestyrelsen i, om den betænker sig paa at optage Systemet à la Haussmann, der er blevet Paris saa dyrt«. Fædrelandet refererede til Baron Haussmann, der var præfekt i departementet Seine og som eksproprierede en stor del af Paris, da han sammen med Napoleon den III skabte byens nye byplanlægning i midten af 1800-tallet. Fædrelandet mente dog, at det mest hensigtsmæssige og behageligste ville være, hvis hele området blev udlagt som offentlig have for at skabe lys og luft. Samtidig betragtede Fædrelandet kommunen som alt for langsom og sparsommelig, derfor opfordrede avisen formuende personer til at vise deres velgerning, dog med henvisning til at foretagendet nok også ville give bonus.⁴

Opfordringen blev fulgt og i september 1871 kunne man i Fædrelandet konstatere at et interessentskab havde foretaget de første private køb. Foranlediget heraf nedsatte kommunen et fællesudvalg af folk fra magistraten og borgerrepræsentationen. Udvalgets medlemmer blev bl. a. M. H. Bing, der var med i interessentskabet, distriktslægen F. Ulrik, arkitekt F. Meldahl, der sad i borgerrepræsentationen, og H. H. Kayser, der var formand for borgerrepræsentationen.⁵

Både Fædrelandet og Dagbladet støttede det »frie initiativ« og be-

tragtede det som en nødvendighed, at private, formuende personer overtog kommunens forpligtelser. Herved kom der gang i sagerne og private opnåede indflydelse. Sammensætningen i fællesudvalget afspejlede da også denne tankegang. Ydermere understregede Dagbladet, at det betragtede borgerrepræsentationen som den initiativrige part i kommunen. »Den ærede Overpræsident Kammerherre Rosenørn, er tilvisse ligesaa lidt som Nogen af hans Forgængere nogen Haussmann, men en Haussmann i det smaa er det, vi trænge til her i Kjøbenhavn«. ⁶

I september 1871 var Dagbladet fremkommet med et nyt forslag til saneringen, der angik hele Peder Madsens Gang-området. Dagbladet mente, at det ikke var nok at ekspropriere selve Peder Madsens Gang. »Men efter vort Skjøn bør man end ikke blive staaende derved; man bør føre Expropriationen videre. De færreste Kjøbenhavnere ane rimeligvis, at der imellem Østergade og Grønnegade paa den ene Side, Peder Madsens Gang og Ny Adelgade paa den anden Side ligger en meget stor havestrækning, der for Størstedelen hører til Hotel d'Angleterre. Igjennem denne Have kunde der med Fordeel anlægges en ny Gade, som vilde give den forandrede Peder Madsens Gang forøget Betydning. Vilde man expropriere Hjørnstedet paa Hjørnet af Ny Adelgade og Kongens Nytorv, nedlægge Prammandens Gang, der er en Peder Madsens Gang en miniature, og søge Hovedvagten fjernet fra Kongens Nytorv, hvor den er alt Andet end til Pynt, og vilde man saa, samtidig med at man bevarede Peder Madsens Gangs Fortsættelse til Grønnegade som Udgangspunkt for mulige senere større Gjenbrydninger ad Volden til, give den en Svingning eller et Knæk til højre over Hotel d'Angleterres Have til Kongens Nytorv, der hvor Ny Adelgade nu begynder, saa vilde man faae en Handelsgade, hvis Grunde vilde have en Værdi af ligesaa mange Tusinder, som de koste Hundreder nu, og den gamle Tanke, at omdanne Peder Madsens Gang til en »Passage«, vilde være realiseret, kun efter en meget større Maalestok og med større Chance for at betale sig«. ⁷

Dagbladet refererede til de første tanker om en saneringsplan for Peder Madsens Gang. Disse tanker går tilbage til 1838, hvor bl. a. den nystiftede Industriforening spillede en væsentlig rolle. Den dengang mærkbare økonomiske fremgang for handels- og erhvervslivet skabte en voldsom aktivitet og bevirkede, at Københavns omdannelse til

storby blev grundlagt i de år. Man fik visioner og drømme og orienterede sig om, hvad der skete i de andre europæiske store byer. Tidens løsen var passager/basarer. I Paris kunne man allerede i 1820'erne se sådanne passager. Det var glasoverdækkede, marmorbeklædte gange med elegante butikker, hvor man solgte luksusvarer.⁸ Industriforeningens argument for en basar i København var hensynet til den nationale industri. Basaren var først tænkt placeret dér hvor Bredgade munder ud i Esplanaden, men dette blev ikke til noget, da flere mente, at det var for afsides. Industriforeningen satsede så på Peder Madsens Gang-området, hvorom der i forvejen var debat. I 1846 udfærdigede arkitekterne G. F. Hetsch, J. D. Herholdt og H. C. Stilling arkitekturprojekter til en basar omkring dette sted. En elegant glasarkade skulle erstatte Peder Madsen Gangens slum. Det store internationale vingesus skulle lægge sig over armoden, som havde den aldrig eksisteret. Hetsch's passage skulle gå fra Østergade og munde ud i hjørnet af Grønnegade/Ny Adelgade. En centralhal var placeret i midten af passagen.

Stillings passage var en glasoverdækket 4-etagers butiksarkade, som gik fra Østergade og som i et knæk, hvor en centralhal var placeret, drejede ud i Ny Adelgade. Herholdts projekt drejede sig ikke om Peder Madsens Gang-området, men om Kristen Bernikowsgade/Østergade/Pilestræde og Antonigade.⁹ Ingen af disse stortanlagte prestige-projekter blev til noget, og Peder Madsens Gang-området forblev slum.

Ideen i Hetsch's, Stillings og Herholdts projekter faldt helt i tråd med Dagbladets forslag fra september 1871. Dette forslag blev ikke umiddelbart taget op, idet der allerede i november 1871 kom helt konkrete planer frem med malermester Riises tilbud til kommunens fællesudvalg. Riises plan gik ud på at forandre Peder Madsens Gang til en 20 alen bred gade og bebygge den. »Dette skal ske ved Benyttelse af de to af et Interessentskab købte Ejendomme paa Østergade samt de af samme købte Huse paa den vestlige Side af Strædet, om hvis Overdragelse Entreprenuren har erhvervet Tilsagn af Ejerne. Ejendommene paa den østlige Side skulle exproprieres, og Entreprenuren har erhvervet Tilsagn om en Del af Hotel d'Angleterres Have, ifald den behøves til Gadens Udvidelse«. ¹⁰

Medens forhandlingerne mellem Riise og fællesudvalget stod på, havde udvalget i januar 1872 modtaget et andet tilbud fra murerme-

ster Wienberg, hvis projekt blev vedtaget i september 1872.¹¹ Dette medførte, at Riise sendte et brev til Fædrelandet, som var stilet til formanden for borgerrepræsentationen H. H. Kayser. Riise beklagede sig over, at Wienberg var blevet foretrukket frem for ham, da Wienbergs projekt stort set var identisk med hans eget, »og at Afvigelsen mod Grønnegade ikke er større, end at den med Lethed kunde have været ændret, naar Udvalget, efter Modtagelsen af min sidste Skrivelse, havde bæret mig med en Konference«.¹²

At sagen ikke var så enkel, at der var meget større projekter igang i kulisserne end Riise med sin bedste vilje ville kunne fatte, begyndte at gå op for offentligheden, da Fædrelandet den 5. november 1872 meddelte, at en »Byggeforening« var dannet af forskellige formuende mænd, hvis hensigt det var at bebygge Peder Madsens Gang. Byggeforeningen var »Det Kjøbenhavnske Byggeselskab«. Med dette foretagendes indtrædelse på arenaen kom der for alvor gang i saneringen.

»Det Kjøbenhavnske Byggeselskab« – saneringen

Den 2. november 1872 stiftede C. F. Tietgen »Det Kjøbenhavnske Byggeselskab«, som han selv blev formand for. C. St. A. Bille, der samme år var fratrådt stillingen som redaktør på Dagbladet blev direktør for foretaget. Arkitekt F. Meldahl blev tilknyttet byggeselskabet som bygningskyndig og kunstnerisk konsulent.¹³ Dannelsen af byggeselskabet var sket ud fra ønsket om mere direkte at være med til at styre bebyggelses-udviklingen. Byggeselskabet ville forebygge, at bebyggelsen af København skete på samme måde som tidligere i Blågårdskvarteret og på Gammelholm. Senere udtalte Tietgen, at »Da der blev tale om Omdannelsen af Peder Madsens Gang, traadte Selskabet til, da det indsaa, at der maatte en kraftig Haand til at tage denne Sag for«.¹⁴

Andre steder i Europa kunne man se lignende byggeselskaber skyde op og få afgørende betydning for 1800-tallets nye bybebyggelse. Blandt andet i Paris, hvor et privat byggeselskab »Compagnie immobilière de Paris« opkøbte flere områder, for derefter at rejse nye bebyggelser. Blandt andet opførte dette byggeselskab bygninger ved Rue de Rivoli, ved Avenue des Champs Elysées, rundt om det nye operahus ved Rue Lafayette, Hotel du Louvre og det berømte Grand Hotel.¹⁵ Også i Wien og Berlin eksisterede byggeselskaber, som kom

til at præge den nye bebyggelse i byerne. »Det Kjøbenhavnske Byggeselskabs« kendskab til disse udenlandske byggeselskaber fremgik af et brev fra Bille til Tietgen, hvor Bille bad Tietgen om at skaffe ham oplysninger om eksisterende byggeselskaber i Berlin. Det var bl. a. statutter, planer og tegninger Bille ville have, navnlig fra et byggeselskab, der hed »Central Bau Verein«. Det samme bad Bille en hr. Falke om, vedrørende Wien.¹⁶

I januar 1873 blev byggeselskabets egentlige plan med området offentliggjort i Fædrelandet. Byggeselskabet ønskede en 20 alen bred gade fra midten af Peder Madsens Gang og ud til Kongens Nytorv. Dette krævede, at Hovedvagten blev fjernet.¹⁷ Planen viste sig at være identisk med Dagbladets forslag fra september 1871. Forslaget havde som tidligere nævnt rod i Hetsch's, Herholdts og Stillings arkitekturprojekter fra 1846. Billes og Meldahls deltagelse i byggeselskabet tydeliggjorde Dagbladets rolle i saneringen af Peder Madsens Gangområdet, da Bille på det tidspunkt var redaktør på avisen. Dagbladets efterlysning af en Haussmann i dansk format var højst sandsynlig møntet på Meldahl. Det var hans tanker vedrørende byplanlægnings æstetik, der kom til udtryk i Dagbladets forslag.

Kardinalpunktet i Byggeselskabets plan var Hovedvagten, som man ønskede fjernet for at kunne få den nye gade til at mødes med Ny Adelgade i Kongens Nytorv. Dette indebar, at byggeselskabet købte bygningen. Allerede i starten af november 1872 havde Meldahl da også undersøgt mulighederne for at købe Hovedvagten, der var et regeringsanliggende. Meldahl konstaterede, at »Der er altsaa al Rimelighed for at Sagen om Salget kommer for Rigsdagen og sker det, da vil Folkethinget *vistnok* sige *nei*. Hvad gjør vi saa?« Meldahls forslag til Tietgen var »Kan man faae Haffner og Krieger til at handle ligesaa freidigt her som i Refshale-sagen. . . . men der maae og bør handles paae lignende Maade *og itide*«. ¹⁸ Samme dag som Meldahl skrev til Tietgen var Bille ligeledes ude i ærinde angående Hovedvagten. I sit brev til Tietgen fortalte han, at han havde talt med justitsminister C. E. Fenger, og at denne mente, »at Krigsministeren *ikke* behøver Rigsdagens Samtykke til Afhændelsen af Hovedvagtbygningen, naar denne sker saaledes, at de nye Vagtlokaler indrettes uden Udgift for Statskassen«. Bille påpegede over for Tietgen, at »Fenger kunde anmodes om at tale til Krieger og vinde denne for Opfattelsen. De maa

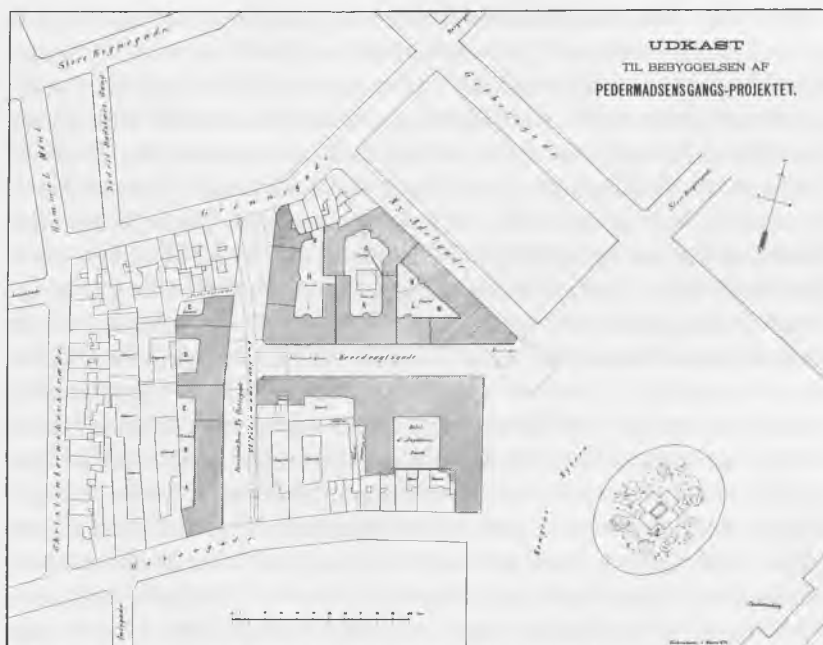
kunne faae Bugt med Krigsministeriet, hvor jeg forresten skal søge at virke underhaanden«. ¹⁹ Dette lykkedes for Bille. I et brev til Tietgen den 12.11.1872 meddelte Bille, at han havde skaffet sig »Allierede« i ministeriet, der vurderede Hovedvagtens til »15 à 20.000 Rdl. for en god Pris«. Malermester Riise, hvis projekt angående Peder Madsens Gang-området ikke blev til noget, dukkede igen op omkring Hovedvagtsagen. Bille orienterede Tietgen i samme brev om, at »Riise efter Haffners Sigende har budt 40.000 Rdl.«, og derfor foreslog Bille Tietgen følgende: »Kan De ikke faae Fenger til at tale med Krieger og formaae Denne til atter at virke paa Haffner, som er grusom angst for at gaee udenom Rigsdagen . . .«. ²⁰ Den 21.11.1872 oplyste Bille Tietgen om, at »Jeg talte igaar med Krigsministeren om Hovedvagtens. Han lovede mig at skaffe definitiv Beslutning, om Reg. troer at kunne sælge uden Rigsdagens Samtykke eller ikke. Skal Fenger virke paa Krieger, er Øjeblikket altsaa nu kommet«. ²¹ Sagen omkring Hovedvagtens lykkedes for Byggeselskabet, som købte bygningen for 35.000 rdl. i juni 1873. ²² Muligheden for den tværgående gade fra Peder Madsens Gang til Kongens Nytorv var nu tilstede. I januar 1873 havde byggeselskabet, med offentliggørelsen af dets plan i Fædrelandet, tilbudt kommunen den nye gade mod at få frie hænder til at bebygge grundene, »saaledes som det finder det mest tjenligt, dog under Overholdelse af Byggeloven, men uden at være bundet af den tidligere Plan« (Wienbergs plan). ²³

I et brev til byggeselskabets bestyrelsesmedlemmer december 1873 opsummerede Bille, hvor langt byggeselskabet var kommet i sine planer. Alle ejendomskøb var nu ordnet. De sidste lejere ville fraflytte oktober 1874. Kommunens tidsfrist overfor byggeselskabet var, at den udvidede Peder Madsens Gang skulle være færdig bebygget 1. januar 1878, men byggeselskabet mente, at dette kunne lade sig gøre allerede til 1. januar 1876. ²⁴

Ny Østergade og Hovedvagtsgade

Meldahls rolle som byggeselskabets konsulent kom til at sætte sine tydelige spor fra 1874, hvor planer og facader blev udfærdiget.

Byggeselskabets udkast til den nye bebyggelse viste overskuelighed og homogenitet i grundplanernes udformning. Projektet var delt op i 3

Udkast til bebyggelsen af Peder Madsens Gang 1874. (Stadsarkivet).

blokke: Den 1. blok var Hotel d'Angleterre, hvis gamle bygning var udvidet i højre side så hotellets forside nu gik fra Hovedvagtsgade til Østergade. Bagtil lod man hotellet fortsætte ned langs Hovedvagtsgade til Ny Østergade. Den 2. blok var bygningskomplekset: Ny Østergade/Hovedvagtsgade/Ny Adelgade, der, bortset fra afsnittet Grønnegade, fremtrådte som en lukket enhed, idet de enkelte bygninger var bygget sammen. Gårdarealet var opdelt i 3 afsnit, ved at nogle af bygningerne på bagsiden løb ud i en U-form og stødte op til bygningen overfor. Den 3. blok var bygningerne langs Ny Østergade overfor de førnævnte blokke.

Det første byggeselskab gik igang med var ombygningen og udvidelsen af Hotel d'Angleterre i begyndelsen af 1873. Som arkitekter på foretagendet var Georg E. Møller og V. Dahlerup.²⁵ I hotelprojektet kolliderede byggeselskabets ambitioner med bygningskommissionen. Bille måtte i et brev til bygningskommissionen den 19.4.1873 uddybe

den påtænkte ombygning og udvidelse af hotellet, hvor en glasdækket gård var essensen af det nye i planerne. Bygningskommissionens indvending var, at en glasdækket gård blev regnet for bebygget areal. Den krævede derfor et ubebygget areal som gårdsplads for at skabe lys og luft. Bille argumenterede udfra, at det var et hotel og ikke en almindelig beboelsesejendom, at det jo var i byggeselskabets egen interesse at sørge for så god en ventilation som mulig, da den glasdækkede gård skulle tjene som opholds- og promenadested for hotellets gæster, og at der »Overalt i Verden, fortrinsvis i de store Stæder opføres nu Hoteller med saadanne lukkede Glasgaarde, og selv Byggelove, der ere strengere end vor . . . have ikke forhindret deres Anlæg. Exempelvis skal jeg her kun henvise til Grand Hotel du Louvre og Grand Hotel i Paris, Grand Hotel i Wien, Grand Hotel Ungaria i Pesth og endnu flere. Et Hotel, som manglede denne glasdækkede Gaard, vilde ikke kunne gjøre Krav paa at kaldes af første Rang, og et saadant er det, det Kjøbenhavnske Byggeselskab ønsker at bringe til Veje her i Kjøbenhavn«. ²⁶ Byggeselskabet fik dispensation fra byggeloven og den glasdækkede gård var en realitet. Hotellet stod færdig i slutningen af 1873. Og et af borgerskabets mål – et hotel, der kunne gøre krav på et internationalt niveau – var nået. Dette skyldtes mer end nogen anden Meldahl, der som bygningskyndig og kunstnerisk konsulent havde haft overopsynet med hotellets udformning. Noget som selvfølgelig lå i Meldahls job for byggeselskabet, men så absolut ikke indebar, at hotellets mondanitet, dets ydre og indre udformning var så international i sin stil. Det var tidens (Meldahls) krav til et moderne hotel, hvis formsprog måtte appellere til enhver international turist, der vidste hvad god smag var.

Udover hotellet var byggeselskabets intentioner at opføre mondanne beboelsesejendomme med butikker fornedet i det gamle Peder Madsens Gang-område. Det var helt i tidens smag og en værdig nabo til Østergade. Et mønster, der kunne ses bl. a. i Paris, Wien og Berlin, hvor disse mondanne beboelsesejendomme, som regel i 6 eller 7 etager, rejste sig langs de nye brede gader. Stueetagen var indrettet til fashionable butikker med meget store vinduer, som næsten gennembrød bygningens fundament – en glasarkade, der blot ikke var overdækket.

Tegningerne til Ny Østergade/Hovedvagtsgade/Ny Adelgade (blok

2) viste et bygningskompleks i 5 etager undtagen i Ny Adelgade, der var i 4 etager.²⁷ Tegningerne blev indsendt til bygningskommissionen den 20.11.1873 af arkitekt L. Fenger. I et medfølgende brev redegjorde L. Fenger for hensigten med planens udformning. »For imidlertid at kunne give det store Bygningscomplex den Anseelse og Afveksling, som Beliggenheden ud til Stadens offentlige Plads kræver, søges følgende Begunstigelser«. Tanken med komplekset var, at det skulle fremstå som et hele. Det var derfor nødvendigt for byggeselskabet, at bygningerne fik fælles brandmur. At bygningshøjden for samtlige bygninger blev beregnet som én og blev målt fra midten i Hovedvagtsgade. At taghøjden blev gennemløbende, at pilastre og halvsøjler fik et fremspring ud over gadelinien på 6 tommer, og at der blev opført tårnagtige hjørnepartier og kviste med fladt tag. »Som Anbefaling derfor kan anføres, at man vistnok efter Hovedvagtens Forsvinden vil i Publicums Interesse ønske et Uhr tilbage paa det Nuværende Sted«.

L. Fengers argumentation for at få dispensation til byggeselskabet var »At Byggeselskabet paa den anden Side i Betragtning af de høje Priser, som det har betalt for Grundene og den betydelige Risiko, det har paataget sig ved at overtage Udvidelsen af Peder Madsens Gang maa sørge at gjøre sig . . . saa indbringende som muligt, vil man uden Tvivl finde rimeligt«. Den 18.3.1874 fik byggeselskabet dispensation af bygningskommissionen til at opføre bygningskomplekset som foreslået af L. Fenger, med undtagelse af Ny Adelgade nr. 3 og 5, hvis midtparti ragede op over taget og derfor ikke blev indrømmet. Midtpartierne de andre steder er »2 endepartier«, der går op til taghøjden.²⁸

Opførelsen af bygningerne langs Ny Østergades vestlige side (blok 3) begyndte i 1873. Arkitekter på dette projekt var Ove Petersen og V. Dahlerup. Bygningerne blev opført i 2 afdelinger. De første var nr. 5, 7 og 9, der blev opført som et sammenhængende kompleks i 4 etager med fælles midtparti. Nr. 1 og 3 blev ligeledes opført som et sammenhængende kompleks i 5 etager. Hvem der har været arkitekt på Ny Østergade 1 og 3 står uafklaret. Byggeselskabet havde ligeledes søgt og fået dispensation til disse bygningers opførelse i den ønskede stil.

Bygningernes facader blev dog indbyrdes forskellige. Det mest storslåede blev L. Fengers bygningskompleks – Ny Østergade/Hovedvagtsgade/Ny Adelgade. Monumentaliteten i planen blev forstærket

af facaden, hvor de vandrette linier var skabt af de gennemløbende gesimsbånd, som flere steder blev understreget af støbejernsbalkoner foruden vinduernes snorlige rækker med trekantede og rundbuede frontoner over 1. etages vinduer. De lodrette linier fremkom ved foruden hjørnepartierne at have en symmetrisk opdeling af facaden i midtpartier, der skabte afveksling. Pilastre og halvsøjler understregede i disse partier de lodrette linier. Dekorative medaljon-vinduer og karyatider var anbragt som ekstra dekoration øverst på hjørnepartierne. Et skulpturelt relief var placeret enten over eller under hvert vindue i guirlande eller blomstermotiv foruden i midtpartiernes øverste fronton.

Hotel d'Angleterres fortsættelse nedad Hovedvagtsgade fik betydning for bygningskompleksets sammenhængende facadekarakter.

Ny Østergade 5, 7 og 9 af V. Dahlerup og Ove Petersen blev betydelig enklere i facadens udsmykning. Der blev kun eet midtparti i de 3 sammenhængende bygninger, og det blev placeret lige over for Hovedvagtsgades udmunding i Ny Østergade som et »point de vue« fra

Ny Østergade set fra Østergade. Til højre L. Fengers bygningskompleks, til venstre Ny Østergade nr. 1 og 3. (Illustreret Tidende 23. januar 1876).

Kongens Nytorv. Ingen halvsøjler og karyatider blev brugt som dekorative elementer.

Facaden i Ny Østergade 1 og 3 fik faktisk sit midtparti i det runde hjørneparti, hvor halvsøjler og karyatider blev dekorative elementer. Et gavlfelt prydet med én figur på hver side blev placeret øverst oppe og understregede hjørnepartiets midte. Hjørnepartiernes telttage og støbejernsbalkonerne fik franske renæssance-træk.

Både i L. Fengers bygningskompleks og i Ny Østergades hjørneparti blev de dekorative elementer overdrevne. Et fænomen, der hørte til 1800-tallets anden halvdel.

For Meldahl var det ikke uden betydning, hvem der blev medarkitekter på dette første for byggeselskabet ambitiøse projekt. I 1869 havde Meldahl luftet en idé om et samarbejde mellem L. Fenger, V. Dahlerup, V. Petersen, Holm, Herholdt og Meldahl selv, for dermed at få mulighed for at præge byens arkitektur.²⁹ I den aktuelle sag var det kun L. Fenger og V. Dahlerup, der indgik i samarbejdet. Meldahls forhold til arkitekterne var forskelligt. Hans forhold til L. Fenger var uden tvivl det næreste. Deres samarbejde stammede helt tilbage fra midten af 1850'erne, hvor L. Fenger var konduktør hos Meldahl. I et brev til L. Fenger fra Meldahl i Paris i 1857 kom både Meldahls begejstring over byen til udtryk, hans selvbevidsthed og hans forhold til L. Fenger. » . . . Kjære Fenger, Paris er en forunderlig By, der rører sig en saa uhyre Evne, Villie og det i Forbindelse med Midler, at man gjør Vidundere. Jeg føler, at jeg ikke er Dansk, men meget let, naar mit Helbred tillod mig det, kunde blive Fransk med Liv og Sjæl. Jeg har en Idee om, at jeg kunde componere en passende Keiserborg op til en værdig Fuldendelse af Louvre og Tuilerierne, istedet for de uformede Masser, der nu staa. – Jeg skulde knuse det, man nu har bygget. Det troer jeg – og De veed, at der ligger overordentlig megen Dygtighed og Begavelse i Troen . . . «.³⁰

Meldahl ønskede relief i facaderne, så der blev skabt en lys- og skyggevirkning. En udvikling af gesimsformerne, mansardetager og karnapper. »Paa Hjørnerne af Huskarreerne danne de en smuk pointeret Afslutning«.³¹

Dette bestyrker også formodningen om, at bygningskomplekset – Ny Østergade/Hovedvagtsgade/Ny Adelgade – var et produkt af et meget nært samarbejde mellem Meldahl og L. Fenger. Hvorimod V.

Dahlerup og Ove Petersen i Ny Østergade selvstændigt havde udformet deres projekt, ganske vist i sidste ende med Meldahls billigelse.

I 1876 stod alle de opførte bygninger færdige. Hermed var det areal, som byggeselskabet erhvervede sig, påny blevet bebygget, men i en ganske anden stil end det gamle. Byggeselskabet erhvervede 29 ejendomme, og ud af disse kom 12 sammenhængende ejendomme med 16 numre/opgange. De enkelte bygninger var større og det samme var lejlighederne på 4, 5, 6 og 7 værelser foruden pigeværelse.

En anden social klasse var flyttet ind efter fattigdommen. De nye beboere harmonerede betydelig bedre med borgerskabets forestillinger om, hvad der var sundt og moralsk bedst for dets øjne. Det uanstændige kvarter var blevet anstændigt. Samtidig kunne de nye beboere jo også gøre brug af de mange elegante butikker, der krævede, at folk havde en vis standard især i pekuniær henseende.

Voldterrænets frigivelse til beboelse

Trods stor byggeaktivitet på arealet mellem søerne og Jagtvejen ved annullering af demarkationsservitutterne i 1852 steg grundpriserne støt både her og inden for voldene. Herved blev militæret opmærksom på en mulig fortjeneste i forbindelse med sløjfningen af det egentlige voldterræn inden for søerne, hvorfor man nedsatte Sløjfningskommissionen af 8.9.1859. Denne skulle også udarbejde en byplan for området, da man ville undgå den grove arealudnyttelse, som tidligere var blevet broområdet til del. Efter et par måneder fremkom kommissionen med en betænkning, hvor man foreslog ekspropriering af de private grunde på fæstningsterrænet til fordel for en samlet byggemodning. Bebyggelsen skulle tage behørig hensyn til både lys og luft. Man regnede med en udbygning af arealet i løbet af 30 til 40 år. Forslaget forkastedes dog af Rigsdagen i 1860.³²

Arkitekt Meldahl viste sagen interesse i 1864, men afvistes af Krigsministeriet. Allerede året efter fik Kunstakademiet med Meldahl imidlertid mulighed for at udtale sig om en ny betænkning fra Sløjfningskommissionen af 22. april. Kunstakademiet udtalte, at kommissionen ikke tog tilstrækkelige sanitære og skønhedsmæssige hensyn, ligesom den havde negligeret fremtidige fordringer i form af et større grønt område. Her burde være plads til alle samfundsklasser, og udparcel-

Meldahls forslag til Københavns udvidelse. (Illustreret Tidende 14. januar 1866).

leringen skulle umuliggøre mellem- og bagbygninger. Forbindelsesvejene skulle være gode og brede, og selve vold- og stadsgravsarealerne skulle udlægges til parkområde. Langs søerne skulle være en bred boulevard og ridesti. Man måtte sørge for plads til fremtidige offentlige bygninger, markedspladser, botanisk have etc. Det var meget vigtigt med en samlet plan for udparcelleringen af hele området. Kunstakademiet ville udarbejde en egentlig plan for fæstningsterænet.³³ At arkitekt Meldahl var særdeles aktiv ved udarbejdelsen af Kunstakademiets udtalelse, bekræftedes ved offentliggørelsen af hans »Plan til Kjøbenhavns Udvidelse« i *Illustreret Tidende* den 14. januar 1866, hvor planen er dateret 8. 11. 1865 – kun 6 dage efter Kunstakademiets erklæring. Her var tale om en skitse med klar angivelse af brede boulevarder, et bredt parkbælte og et boligareal, som skulle dække behovet de næste 50 år. Det lykkedes samme år Meldahl at blive medlem af Borgerrepræsentationen, og således få større indflydelse på kommunalpolitikken.³⁴

Meldahl byggede videre på tidligere forslag fra bl. a. professor Wilkens, der sammen med kaptajn Købke publicerede en byplan med motivering i 1854. Wilkens fremhævede, at tal for befolkningstæthed

måtte ses på baggrund af, hvad der fandtes af frie arealer såsom gårdsplads, gader, parkområder etc. Han nævnede, at der i København var 22 boligkaserer med indtil 18 mennesker pakket sammen på 100 kvadratalen, hvad der resulterede i stor dødelighed. Wilkens fremførte: »- eller mon det skulde være af Lyst til Selskabelighed at flere Familier have pakket sig sammen i eet Værelse, adskilte ved Kridtstreger, som de maae banke Børnene til ikke at overskride? Nej, det er først naar hver Qvadratalen er blevet en Gjenstand af Værdi, at en saadan Sammenstuvning af Mennesker som af Qvæg . . . kan trives . . . som en rigelig lønnende Industri«. Wilkens fremhævede, at voldtærrænet skulle skaffe byggegrunde og salget finansiere en ny fremskudt befæstning.³⁵ Wilkens plan viser et smalt grønt bælte omkring den gamle bykerne. Kastellet er inddraget i et skakbræt af gader, hvor der tages passende hensyn til grundenes dybde. Et 500 alen bredt bælte mellem den gamle og ny bydel var for bekosteligt, ligesom han noget ulogisk anså det for »sanitært uhensigtsmæssigt«.

I 1857 var C. Seidelin fremkommet med et forslag, som havde mange lighedspunkter med et samtidigt konkurrenceforslag til Wiens befæstningsnedlæggelse med store pladser og boulevarder. Også Seidelin nedlagde kastellet, men ønskede desuden en promenade langs søerne, som gav rig mulighed for en fri luftpassage – af vigtighed for sundheden og forskønnelsen. Voldtærrænet skulle i løbet af 45 år skaffe plads til 90.000 mennesker. Efter Seidelins beregninger ejede staten over halvdelen af det beboelige areal, kommunen og private resten.³⁶

På mange måder lignede Meldahls plan i Illustreret Tidende Seidelins bl. a. på de brede boulevarder. Meldahls søgade fulgte dog det naturlige terræn med knækket ved Østersøgade, og han førte Østerbrogade lige igennem ved blot at skære et hjørne af Kastellet, som ellers bevaredes. Han udtalte: »Enhver plan, der duer noget, ser ud, når den forelægges, somom ethvert barn kunne have lavet den«. ³⁷ Meldahls brede parkbælte ses ikke hos Seidelin, men det ses i kommunens plan fra 1866, som må være udarbejdet før Meldahls. Kommunen svarede her på forslaget fra Sløjfningskommissionen og fremførte, at selv om det brede parkbælte betød byggegrunde for 15.000 mennesker, mente man ikke arealet ville være udbygget de næste 100 år. Kommunen ville gerne overtage hele fæstningsterrænet, da man havde mulig-

hed for ekspropriering og derfor havde udarbejdet en samlet plan. Staten indvilligede i dette mod et vederlag på 360.000 rdl., som skulle afdrages over 10 år. Efter at dispositionsplanen var stadfæstet af kongen overtog kommunen 10.6.1870 hele arealet samt økonomiske forpligtelser, der fik konsekvenser for byplanen. De store linier bevarede i kommunens dispositionsplan fra 1872 som angivet af Meldahl. Staten forlangte 300.000 kvadratalen udlagt til parkområde, men kommunen gennemførte det dobbelte. Et gennemgående parkbælte, som foreslået af Meldahl, kunne politisk ikke realiseres, ligesom bestræbelserne for en samlet byplan måtte opgives. Beboelsesområder udparcellede så fortjenesten blev størst mulig – dog uden at gå imod boligloven af 1856, som var gældende for området.³⁸ Tidens politiske klima – liberalismen – tillod ikke indgreb i den private ejendomsret. Private grundejere af arealer på fæstningsterrænet blev pålagt en afgift for afløsning af demarkationsservituten,³⁹ men ekspropriering kom ikke på tale. Der blev i stedet gennemført en successiv afhændelse af fæstningsterrænet, hvor kommunens som før statens fortjeneste kom i første række. Det ensartede præg kvarteret omkring Søtorvet fik, skyldtes for en stor del, at bebyggelsen i alt væsentligt skete 1874–81 – altså en kort, men hektisk byggeperiode.

I november 1872 nedsatte kommunen et fællesudvalg, som skulle varetage den egentlige afvikling af fæstningsterrænet. Bille havde i borgerrepræsentationen anmodet om en hurtig afgørelse i sagen, ligesom Meldahl havde spurgt forsamlingen, hvilket areal man ville koncentrere sig om først. Området omkring det kommende Søtorv blev det første som skulle gøres klar til udstykning.⁴⁰ Afgørelsen faldt kort tid efter oprettelsen af Det københavnske Byggeselskab den 2. november 1872.

Søtorvets opførelse under indflydelse af bygge-loven 1856

Det københavnske Byggeselskab opførte Søtorvkomplekset i perioden juli 1873 til oktober 1876 med arkitekt Meldahl som bygningskyndig konsulent og arkitekterne Vilh. Petersen og Ferd. Jensen som daglige ledere af byggeriet. De fire beboelsesejendomme blev anlagt symmetrisk omkring Frederiksborggades udmunding i torvet. Det drejede sig om store, rummelige lejligheder i 4 til dels 5 etager, som indram-

mede torvet med deres gråpudsede facader, der var stærkt dekorerede og kronet med kupler og spir – repræsentanter for tidens herskabelige lejlighedsbyggeri på det frigivne fæstningsterræn.

Som konsulent for byggeselskabet skulle Meldahl bl. a. forestå byggeledelsen og udarbejde planer og beregninger for nye foretagender. Derfor må man formode, at tegning samt plan i *Illustreret Tidende* 2.8.1874 må være hans værk, hvorimod projektets udførelse var overladt de to andre arkitekter. Vilh. Petersen var kun 3 år yngre end Meldahl, som livet igennem satte stor pris på hans hjælp og støtte. I 1860'erne var Vilh. Petersen på studierejse rundt i Europa. I Firenze modtog han æresmedalje for et udkast til domkirkens facade og må under sit ophold der have erhvervet sig en stor kunsthistorisk viden om denne smukke renæssanceby. I Paris så han Operaen og Hittorffs »Gare du Nord« under bygning og udtalte: »Storartede Byggeforetagender, som med Tiden vil gøre Paris til Europas skønneste By«. Altså kendte han denne by under forvandling og havde således forudsætninger for at forstå Meldahls tanker og visioner.⁴¹ Man må derfor antage, at den kunstneriske udformning af projektet må tillægges ham, hvorimod Ferd. Jensen var mere teknisk end kunstnerisk medarbejder, da han fungerede som lærer ved Kramps tekniske skole. Hvor Vilh. Petersen i en årrække var bygningsinspektør og senere titulær professor, så beskæftigede Ferd. Jensen sig mere med det praktiske boligbyggeri – foruden i København også nogle år i Hamborg.

Som ansvarlig for Sørtorvkomplekset ansøgte Det københavnske Byggeselskab ved Vilh. Petersen og Ferd. Jensen den 22. juli 1873 om dispensation fra boligloven af 1856. Ansøgningen var stilet til Bygningskommissionen, som havde ansvaret for, at loven blev hævet.

Af korrespondancen mellem disse to instanser viser der sig nogle tendenser, som er karakteristiske for tiden:

Byggeselskabet ansøger om tilladelse til »at forhøje Facademuren over Tagbjelkelaget med 2 Alen Trempelmur«. Den tilladte bygningshøjde var 25 alen, men kunne forøges med 2 alen, hvis tagets rejsning reduceredes. Paragraffen blev benyttet overalt i byen og resulterede i de stærkt fremtrædende kviste, som gav mulighed for en ekstra etage til beboelse. Iflg. Byggeselskabets ansøgning havde Sørtorvet kun »tildels« 5 etager. Beboelsen i kvistetagen var hovedsagelig under de for-

Søtorvet efter tegning i Illustreret Tidende 2. august 1874.

højede tagpartier. Således honorerede Søtorvsbyggeriet rigeligt kravet om minimum 4 alen per etage. En næsten samtidig omtale fremhævede, at det skyldtes de billige byggegrunde. I hvert fald gav det Søtorvet en distance til det omgivende byggeri, som udnyttede boligloven til det yderste med en fuld etage mere end Søtorvet.

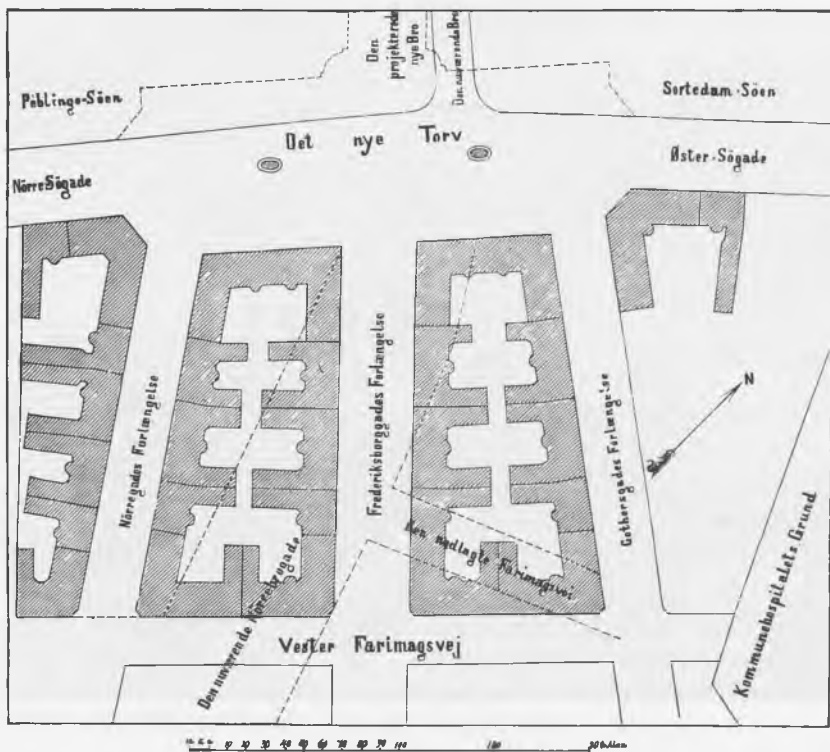
Tagets midtparti ønskes forhøjet med $7\frac{1}{4}$ alen og derover at »anbringe et 10 Alen højt Tag«. Ligeledes ansøges om en forhøjelse af taget på $7\frac{1}{4}$ alen til hjørnetårne, som skal forsynes med spir, hvis højde ikke nærmere angives. Man henviste blot til tegning. Det må være disse udsmykninger, man hentyder til i ansøgningens sidste afsnit: »... en saadan Bebyggelse paa et Terrain, der ved sin Beliggenhed og Størrelse saa fortrinlig egner sig til Gjennemførelsen af et arkitektonisk Hele, der kan blive en Prydelse for Adgangen til en Hovedstad

som Kjøbenhavn«. Altså skønhedskrav ligger til grund for disse nok så store dispensationsansøgninger.

Man ansøger om at forhøje trappehusene. Således fik man indgang til kvistetagen og gav gårdsiden disse for tiden så karakteristiske trappe-tårne. Boligloven krævede adgang til 2 trapper.

Man beder om fritagelse for at bryde hushjørnerne mod torvet – en bestemmelse, som siden 1795 havde sat sit præg på byen. For byggeselskabet var det igen det dekorative – helheden i komplekset – som var i forgrunden. Denne helhed krævede, at Søtorvets to centrale bygninger udgjorde een side af en 6-kantet plads, hvor de to flankerende bygningers afskårne hjørner dannede to sider, mens de flankerende bygningers fremskudte position udgjorde endnu to.

Ansøgningen fra byggeselskabet blev modtaget den 22.7.1873 i ma-

Udkast til bebyggelsen af Søtorvet. Bygningen længst til venstre mod Nørre Søgade har matr. nr. 108 og 109 i Nørrevold kvarter. Derefter følger matr. nr. 128 og 141 ud mod Søtorvet og blokken til højre er matr. nr. 142 og 143. (Illustreret Tidende 2. august 1874).

gistratens 4. afd., som den 26. juli skrev til byggeselskabet, at bygningen ikke måtte påbegyndes førend derværende hovedspildevandsløb var flyttet, og gadenettet skredet tilstrækkeligt frem. Det var sanitære forholdsregler, som den ny boliglov gav mulighed for at håndhæve.⁴²

Også bygningsinspektøren modtog denne ansøgning, hvorefter sagen sendtes til justitsministeriet med stadsbygmesterens påtegning: »... alene af Skønhedshensyn findes det ønskeligt om Ministeriet ville indrømme de attraaede Dispensationer«. Korrespondanceprotokol-⁴³ len oplyser om Bygningskommissionens betænkeligheder. Skorstenene fik ikke den lovbefalede højde over tagryggen, hvis man gav den ønskede dispensation. Man var bange for at skabe præcedens ved at

anbefale denne sag, som kun kunne forsvares ud fra skønhedsmæssige krav. Stadsbygmesteren mente dog som mindretal, at Søtorvets arkitektoniske skønhed helt berettigede disse dispensationer. Han imødegik brandfaren ved at stille krav om tykkere mure samt brandsikkert materiale, ligesom han forlangte flere detaljetegninger af spir og tage. Dette andragende sendtes til Justitsministeriet den 4. september. Den 30. s. m. ses under j. nr. 880, at dispensation blev indrømmet betinget. Tidens liberale tendenser viste sig i denne stadige mulighed for dispensation. Også set med nutidens øjne drejede det sig om store afvigelser fra gældende lov p. gr. af nogle skønhedskrav, som i dag godt 100 år efter virker aldeles forældede.

Selvom boligloven af 1856 betød forbedringer af både sanitær og sundhedsmæssig art, viste der sig også fatale mangler. 1867 fastsattes gadebredden på fæstningsterrænet til 25 alen, gårdsarealet skulle være $\frac{1}{3}$ af hele grundens areal, og man indførte skærpede regler for røg og damp. Dog kunne bag- og sidehuse uden videre have samme højde som forhuset med resultater som Nørre Søgade 37 fra 1872, som gav anledning til en ændring af boligloven i 1875. (I dag er denne bebyggelse nedrevet). På denne baggrund må Meldahls udlægning af arealet bag Søtorvet ligeledes 1872 med sammenhængende gårde, som helt undgik baghuse, bedømmes som særdeles fremsynet.

Loven af 1889 må ses som det endelige resultat af boligloven af 1856. Man stillede større krav til beboelsesrum, trapper og gader, som udelukkede bag- og sidehuse. Altså en fuld udnyttelse af arealet mod gaden, som gav den karakteristiske redekambebyggelse med trappehusene på gårdsiden som f. eks. Ny Rosenborg. Bestemmelser om brandmure bibeholdtes i loven af 1889 og er et karakteristisk udtryk for en boliglov, som dybest set legaliserede de trange forhold inden for voldene. Man skal helt op på den anden side af 1900-tallet før man oplever en mere åben bebyggelse som f. eks. i Brønshøj.

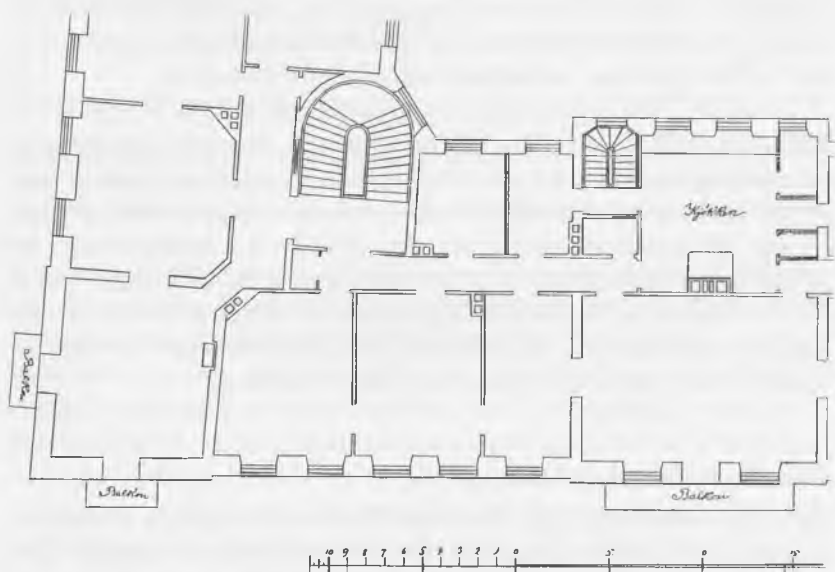
Søtorvet – plads og facade

28.8.1874 offentliggjorde Illustreret Tidende en tegning af Søtorvs-komplekset – set fra søerne med de festligt dekorerede facader og to springende fontæner på torvet foran. I forgrunden ses den projekterede bro, som munder ud i et 6-kantet torv – afgrænset af en balu-

strade, som runder let, før den fortsætter langs søerne og således markerer søsiden af det fremtidige torv. Bladet skriver: »... eet sammenhængende Hele og bragt til at udgjøre et symmetrisk, kunstnerisk behandlet Parti, saa smuk en Hoved-Adgang til den indre By. « Næsten pompøst fremtræder Sørtorvet med sine kupler og spir og facadernes dekorative indramning af pladsen, hvor den strenge symmetri giver hele panoramaet et anstrøg af teaterkulisse. Man har svært ved at forestille sig, at det er ganske almindelige borgere, som beboer disse statelige palæer.

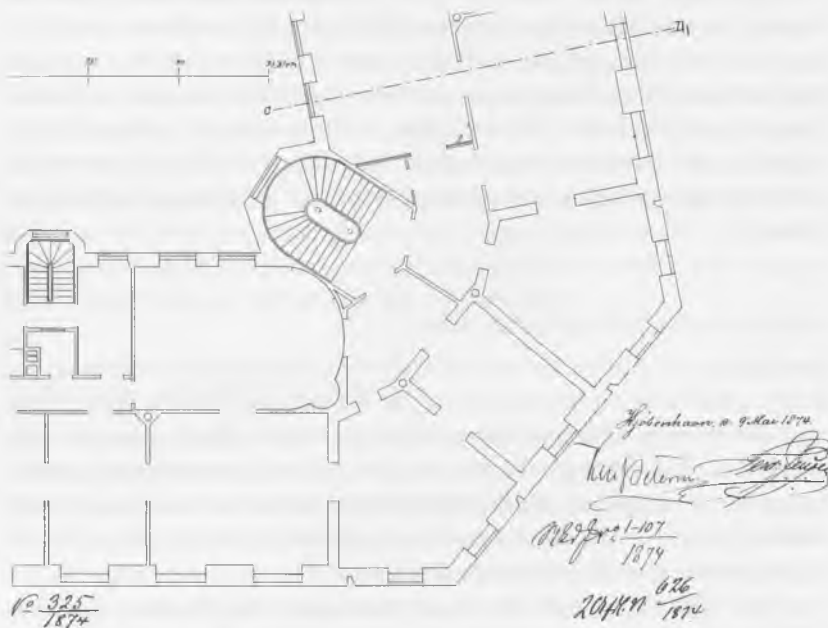
Placeringen ved torvet ses tydeligt på plantegningen, hvor man ligeledes opfatter det radiale gadeanlæg, som munder ud i pladsen og samles i den projekterede bro. Dybden i anlægget tegner sig som den 6-kantede plads, den i virkeligheden er. En virkning som fuldstændig er forsvundet i dag, hvor den larmende trafik langs søgaderne giver hele anlægget en lige afskæring med den nuværende rundkørsel som en særdeles mat afglans af det oprindelige anlæg. Bronzestatuerne Nilen og Tiberen taber fuldstændig deres virkning – presset ud til søsiden med bunkers fra 2. verdenskrig som baggrund.

Etageplan for matr. nr. 128 i Nørrevold kvarter, 1876. (Københavns kommunes bygge- og boligdirektorat).

På tegningen i Illustreret Tidende fremtræder de 4 beboelsesejendomme særdeles dekorative ved stueetagens rustificerede cementpuds på soklen – gennembrudt af store butiksruder og symmetrisk anbragte indgangspartier. Korintiske pilastre sammenholder 1. og 2. etage, som foroven afsluttes af en kraftig kordongesims. Joniske pilastre adskiller 4. etages vinduer, og facaden afsluttes af en stærkt profileret taggesims. Vertikalt deles facaden af en bred midtrisalit og smallere enderisalitter, som næppe springer frem foran facaden, men alligevel virker dominerende, da de gennembrøder taglinien med deres konvekse og konkave afslutninger kronet af et støbejernsgitter. Balkonerne over 2. sals vinduer forøger denne virkning.

De to flankerende bygninger har samme grundlæggende facade-skema, men er trukket noget frem mod søerne og danner med deres afskårne bygningshjørner 2 af pladsens 6 sider. Disse hjørner er markeret med 4 spir, som forøger bygningens vertikale virkning.

Etageplan for matr. nr. 142-43 i Nørrevold kvarter, 1876. (Københavns kommunes bygge- og boligdirektorat).

På etageplanen matr. nr. 128 NV ses tydeligt, hvor langt risalitterne egentlig rager frem. I realiteten meget lidt med balkonerne som de egentlige »fremspring«. Samtidig bliver man klar over, hvorfor facaden har lighed med en teaterdekoration. Alle dekorative elementer er påsat denne facade i form af støbte formelementer, hvor facaden bag er næsten plan og derfor virker statisk.

Tagenes grå skifer og zink på tårne og spir ligger farvemæssigt tæt op ad cementpudsen, hvorved bygningens helhedspræg understreges. Taglinien er særdeles artikuleret, da kupler og spir med knejsende vejrhauer giver en velgørende afveksling som kontrast til facadens fastlåste bevægelse. Den bevægede taglinie sprænger samtidig bygningens kubiske virkning og understreger det dekorative. En arv fra senklassicismen ses i vinduernes aftagende størrelse oppefter, som giver facaden en vis lethed, men ulogisk anvendt her, da facade-skemaet understreger 1. og 2. etage som beletager og altså af samme fornemhed.

Kigger man hen ad facaden, virker vinduerne som blændinger bestemt til at udfylde rummet mellem pilastrene. Et træk som man kender fra den tyske arkitekt Schinkel, som anvender vinduesåbninger som taktfaste blændinger i en ensartet rytme. Således kan man forlænge facadeskemaet i det uendelige. – Dette element, der er fortsat inden for det moderne etagebyggeri, er også anvendt på Søtorvets 2 facader langs søerne, som er af uens længde for at tilpasse sig grundens størrelse.

Lejlighedernes plan og beliggenhed

Facaden mod Søtorvet giver stærkt udtryk for bygningsblokkenes symmetri, men dette modsvares ikke af de enkelte lejligheders plan. Hvis man akcepterer, at facaden er »påklistet« både i egentlig og overført betydning, har det ingen mening at tale om uoverensstemmelse mellem plan og facade, da dette må blive den logiske konsekvens af »påklistringen«. Det vil være mere meningsfuldt at se på virkningen af bygningernes grundform på etageplanen.

Matr. 142NV: Lejligheden mod Østersøgade får 2 mindre stuer i »tårnet«. Opholdsstuerne ligger på række ud til gaden med indbyrdes adgang samt døre til forbindelsesgang, hvorfor møbleringen set med

nutidens øjne ville være temmelig håbløs. Det samme er tilfældet med lejligheden mod Gothersgade, hvorimod matr. 143NV mod Østersøgade giver mulighed for den konventionelle løsning med 2 kabinetter omkring en 3-fags stue – oval spisestue klemmt inde i hjørnet – en lang, mørk gang langs brandmuren – indirekte belyst fra soveværelserne. En symmetri, som man gav afkald på, hvis det var mere praktisk.

Dette ses også klart i den centrale lejlighed matr. 128NV, hvor man skal skaffe plads til både spisestue og dagligstue ud til torvet. Verdenshjørnerne er uden betydning i forhold til en monumental placering langs torvet. At lægge inferiorerum mod gården forekommer indlysende, når man betænker, hvad denne skal indeholde iflg. ejendoms-vurderingen: »I Gaarden, som er brolagt, er en grundmuret eenetages Staldbygning til 3 Heste og Vognremise . . . et Latrinhuus i 3 afdelinger af Træ med Zinktag, et Pissoir af Træ, en frostfri Vandopstander, en Gødningsgrube og en Cloakledning – mod Naboejendommen et Plankeværk«. Lejlighederne havde et lille kloset, men kun til brug for herskabet, må man formode.

Stuernes indretning lod sig ikke væsentligt genere af de mange døråbninger, da den centrale siddegruppe var trukket midt ud på gulvet under loftslampen omkring bordet med lysedugen. Andre møbler stod langs væggene, dog tit med den polstrede sofa på skrå i hjørnet. Fremfor alt vil vor tid nok hæfte sig ved den overdådighed af nips på hyl-der, borde og etagerer samt viftepalmer, fotografier – anbragt hvor der var den mindste smule plads – en slags »horror vacui«. Egentlig betegnende for en tid, som overtog fortidens stilelementer uden nogen dybere forståelse og derfor sikrede sig lidt af alt.

Stilmæssige forbilleder for Søtorvet

Betoningen af helheden i bygningskomplekset, som synes at underordne sig det fint regulerede gadenet, havde sit forbillede i Paris, hvor den forlængede Rue de Rivoli (1851–55) fik betydning for etagebyggeriet i Europa, efterhånden som man besluttede sig for at sløjfe befæstningsvoldene om byerne. I denne gade florerede det private boligbyggeri med forretninger i stueetagen og brede indgangsporte – et byggeri, som syntes at fortsætte i det uendelige med sit ensartede facade-skema.

Arkitekt Meldahl havde 1857 været på studietur i Paris 7–8 uger, hvor Haussmann var i gang med byens ombygning. Haussmann ønskede en sammenhængende by, som var let at komme rundt i og samtidig gav ordensmagten mulighed for bevarelse af ro og orden i tilfælde af optøjer, ligesom man ønskede at forhøje den sanitære standard. Haussmann gjorde brug af en klassisk byplan, måske tydeligst i de 6 boulevarder, der strålede ud fra Operapladsen, hvor operaen i sig selv er et monument for tiden. Dog syntes boulevarderne i Paris – ofte kantede af træer – at dominere på bekostning af bygningerne. Dette var noget Meldahl fremhævede i 1865, da Akademiet kommenterede et forslag om Københavns udvidelse.⁴⁴

Denne *culte de l'axe* var en arv fra renæssancen og dens byanlæg, som inspireredes af Vitruv – måske tydeligst udtrykt i Piazza del Popolo i Rom, hvor gadenettet siden middelalderen startede ved byporten og senere videreførtes i lange, lige gader – uden hensyn til terrænet, som udtryk for den pavelige magt. Piazzaen blev således en forplads til Rom med sammenløb af 3 betydelige gader i torvet, hvor Rainaldis tvillingekirker markerede den festlige og pompøse indgang til byen. Denne »gåsefod« genfinder man i Frederiksborggades, Vendersgades og Gothersgades sammenløb i Søtorvet, som ligeledes skulle danne optakt til byen. Ansøgningen til Bygningskommissionen anførte: »... at de særlige, stedlige Forhold her frembyder saa overordentlig heldige Betingelser for en saadan Bebyggelse paa et Terrain, der ved sin Beliggenhed og Størrelse saa fortrinlig egner sig til Gjenneførelsen af et arkitektonisk Hele, der kan blive en Prydelse for Adgangen til en Hovedstad som Kjøbenhavn.« Monte Pincio ved Piazza del Popolo erstattedes ved Søtorvet af søernes naturlige indpassning i helhedsindtrykket med pladsen som det samlende midtpunkt. Hvis blot planen i Illustreret Tidende var blevet overholdt med de sammenhængende gårde, var løsningen acceptabel set med datidens øjne. Men byggeselskabet kontrollerede kun deres egne grundstykker. Senere bygherrer udnyttede boligloven til det yderste, som det ses i dag f. eks. i Nansensgade med blot en 2-fags stue mod gaden og det øvrige areal som side- og bagbygning.

Hvis man betragter Søtorvets pastiche af en facade seriøst, ligger den egentlige inspirationskilde i Italien, som f. eks. Palladios Palazzo Valmarana i Vicenza fra 1566. Foruden samme grundlæggende fac-

deskema lægger man begge steder vægt på facadeflugtens indpasning i gadebilledet. Den afgørende forskel ligger i Palladios naturligt bevægede facade på grund af risalitter og dekorationer, hvor Søtorvets facade er uden bevægelse, og derfor kompenserer med sine kupler og spir, som giver udtryk for den bevægelse som rettelig tilhører facaden. Samtidig sprænges bygningsblokkens massivitet, som er tydelig hos Palladio, og stilmæssigt føres man op til forrige århundrede.

Man må formode, at arkitekt Meldahl under sin studietur til Paris i 1857 også så den franske arkitekt Viscontis forbindelsesbygning mellem Louvre og Tuilliererne, hvor arkitekt Lefuel tilføjede en ekstra etage og forsynede denne og den tilstødende ældre facade med festlige dekorationer. Særlig ende- og midtrisalitter fremtrådte meget plastiske og kronedes af konvekse og ligesidede kupler, som gav glimrende udtryk for II empires noget prangende smag. Denne smag faldt godt i tråd med stil og tankesæt i det øvrige Europa på denne tid. Umiddelbart genfinder man disse træk i Søtorvets facade, men med tab af Ny Louvres indtryk af noget festligt og bevæget. Medvirkende til det ringe resultat var anvendelsen af tarvelige materialer: cementstuk i stedet for marmor og sandsten, zink til afdækning og indkapsling af kviste i stedet for kobber, tynde jernplader formet til konsoller og maledede. På afstand synes man at genkende barokkens »egalité« og »regularité«, som man kender fra Frederiksstaden – dog, som udtryk for tidens trang til individualitet, uden vinduesflugt og ligeløbende taglinie. Nutidens foragt for denne forlorne stil kommer til udtryk i den smagløse skiltning – særlig grelt ved »Søtorvsmagasinet«, hvorimod ejendommen overfor i Frederiksborggade siden 1883 har nydt godt af »at der ikke må foretages nogen væsentlig forandring ved Bygningens Ydre« ifølge servitutterne.

Søtorvets arkitektur udtrykker en form for romantik, som har rødder i menneskets hang til det prangende med en begejstring for fortidens stilelementer uden nogen dybere forståelse. Arkitekternes større viden om fortiden og dens arkitektur fik dem til at føle deres egen tids mangel på stil.

Det var først funktionalismen med sine nye materialer – jernbeton og stål – som fik arkitekten til at indse, at enhver tidsalder måtte reagere ud fra sin egen tids krav, tradition, klima og materialer.

Arkitekt Meldahl og »Stuk«-arkitekturen

Meldahls skønhedsideal eller æstetik var det overordnede aspekt, hvorved den sociale nød og elendighed blev skubbet til side. Illusionen var, at med skønhed lod alt sig ordne. Som arkitekt fremhævede han facadeudsmykningen, så bygningens kvalitet blev lig med, hvor meget liv der kunne skabes her. Således blev en total-opfattelse af arkitekturen som masse og funktion ignoreret i begejstringen over at kunne skabe kontraster med lys- og skyggevirkning i facadens former. En sådan malerisk/plastisk rytme svarede til Meldahls opfattelse af det europæiske skønhedsideal, som lå i tiden.

Meldahls ideal var uden tvivl Haussmann, som skabte en ny æstetisk dimension i Paris med sin byplanlægning. Hvad Haussmann var for Paris, ville Meldahl være for København. Hans intentioner som arkitekt skulle ses i snæver sammenhæng med hans engagement i Københavns byplanlægning. Bygningernes facader skulle fungere som en forlængelse og understregning af de nye lige og brede gader. Ligesom forbillederne i Paris og Wien skulle storheden i bygning og gade fremstå med en samlet monumentalitet.

Herhjemme fremtrådte Meldahl i perioden 1870–90 som talsmand for en europæisk eklekticisme, der fik øgenavnet »stuk«, og anvendtes ved opførelsen af Ny Østergade/Hovedvagtsgade og Søtorvskomplekset. Meldahl og hans arkitekter kaldtes i dansk arkitektursammenhæng for »europæerne«, fordi de lod sig bevæge af tidens europæiske stilretninger, hvor man med forkærlighed dyrkede den italienske og franske renæssance med pudsede facader og dekorative udsmykninger, som i sin overdrevne stil udartede sig til groteske vrangbilleder af de oprindelige arkitekturidealer. Det var dekorationen som fremfor noget skabte arkitekturen, og ikke spørgsmålet om nye strukturelle principper.⁴⁵

Denne holdning adskilte europæerne afgørende fra andre betydende arkitekter i 1800-tallets Danmark. G. F. Hetsch stod som repræsentant for senklassicismen og J. D. Herholdt som repræsentant for historicismen med betoning af det nationale i anvendelsen af murstenen. Begge disse arkitekter lagde som Meldahl stor vægt på dekorationen, da denne skulle forene kunst med håndværk, men i modsætning til Meldahl påpegede de, at dekorationen ikke kunne fungere uden i

samspil med konstruktionen, hvis man skulle tale om arkitektur. Der blev således ingen samlet enighed om de basale arkitektoniske principper, hvorfor tidens »stil« blev synonym med facadeudsmykning, og stilen løsrev sig fra den tidligere opfattelse af arkitekturen som en totalitet.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Ill. Tid. 3.3.1873, artikel af Edgar Collin. København Jul 1963.
2. Fædrelandet 30.8.1871.
3. Dagbladet 6.7.1871.
4. Fædrelandet 14.7.1871.
5. *ibid.*, 12.9.1871.
6. Dagbladet 20.9.1871.
7. *ibid.*, 20.9.1871.
8. Walter Benjamin: Paris, det 19. århundredes hovedstad. Artikel i Vindrosen nr. 5, 1970.
9. Hetsch's og Herholdts projekter er på Kunstakademiet. Stillings projekt er i Københavns kommunes byggesagsarkiv, Købmager kvarter, matr. nr. 369. Den egentlige basar gik i en vinkel fra Østergade ud til Pilestræde med en centralhal i knækket. Ned langs selve Kristen Bernikowsgade, cirka parallelt med basaren, lå butikker, der havde indgang fra gaden. Man kunne gå igennem disse butikker og komme ud i basaren. Industriforeningen skulle selv have 1. sal ud mod Kristen Bernikowsgade. Projektet var i 3 etager. Det må vel betragtes som en underfundighed, at man i 1970'erne indrettede en city-arkade på nøjagtig samme sted, som Herholdt i sin tid planlagde.
10. Hele projektet beløb sig til 710.000 rdl., kommunen ydede et lån på 150.000 rdl. Fædrelandet, 6.2.1872.
11. *ibid.*, 13.9.1872.
12. *ibid.*, 20.9.1872.
13. Rigsarkivet: Tietgens arkiv. Love for »Det københavnske Byggeselskab«.
14. Fædrelandet, 20.3.1874. Byggeselskabets generalforsamling.
15. David H. Pinkney: Napoleon III and the Rebuilding of Paris, Princeton, New Jersey 1970, p. 90 og 91. Oprindeligt hed byggeselskabet »Compagnie des Immeubles et de l'Hotel de la Rue de Rivoli«. Det var stiftet af brdr. Pereire, to parisiske bankdirektører.
16. Rigsarkivet: Tietgens arkiv. Brev fra Bille til Tietgen, november 1872.
17. Fædrelandet, 9.1.1873.
18. Rigsarkivet: Tietgens arkiv. Brev fra Meldahl til Tietgen, 5.11.1872. Understregningerne er Meldahls. Haffner var embedsmand og Krieger krigsminister.
19. *ibid.*, brev fra Bille til Tietgen, 5.11.1872.
20. *ibid.*, brev fra Bille til Tietgen, 12.11.1872.
21. *ibid.*, brev fra Bille til Tietgen, 21.11.1872.
22. Fædrelandet, 24.6.1873. Hovedvægten blev købt i 1873, men blev først 1874 flyttet til Kastellet.
23. Den nye gade skulle kommunen selv forsyne med brolægning, gas- og vandindlæg samt renovation. Kommunen accepterede tilbudet, men pålagde byggeselskabet at brolægge gaden før kommunens overtagelse. Fædrelandet, 9.1.1873.
24. Rigsarkivet: Tietgens arkiv. Billes brev til bestyrelsesmedlemmerne, 5.12.1873.
25. Ill. Tid., 23.2.1873. Muremester Wienberg var entreprenør på hele foretagendet, som måtte være en del af aftalen omkring Wienbergs overdragelse af sit projekt til byggeselskabet. Det var nok ikke nogen ren tilfældighed, at Georg E. W. Møller var

- medarkitekt på Hotel d'Angleterre. Han var svigersøn til Wienberg.
26. Københavns kommunes byggesagsarkiv: Købmager kvarter, matr. 369. Brev til Bygningskommissionen fra Bille den 19. 4. 1873. Arkitekt Georg E. W. Møller havde været i Paris i marts måned for at se på ventilationsforholdene i Grand Hotel du Louvre og Grand Hotel, bygget af samme parisiske byggeselskab, som tidligere nævnt. På opfordring fra Bille skrev Georg E. W. Møller et brev stilet til Bille den 25. 6. 1873, som skulle forelægges bygningskommissionen. Jvf. matr. 369, Købmager kvarter.
  27. Hvis stueetagen blev taget med, drejede det sig om 5 og 6 etages huse.
  28. Københavns kommunes byggesagsarkiv: Købmager kvarter, matr. 360.
  29. Helga Stemann: F. Meldahl og hans venner, bd. 3, p. 192. Brev til L. Fenger fra Meldahl den 16. 8. 1869.
  30. *ibid.*, bd. 2. Brev fra Meldahl til L. Fenger, 24. 9. 1857.
  31. *ibid.*, bd. 4, p. 41.
  32. Kbh. under borgerstyre. Fæstningsterrænet, p. 6–7.
  33. F. Meldahl og P. Johansen: Det kongelige Akademi 1700–1904. Kbh. 1904, p. 505.
  34. Helga Stemann: F. Meldahl og hans venner. Kbh. 1930, bd. 4, p. 19.
  35. J. Wilkens: Forslag til udvidelse af København indtil Ferskvandssøerne, 1854.
  36. Conrad Seidelin: Projecteret Plan over Udvidelsen af Kjøbenhavn indtil Ferskvandssøerne, Kbh. 1858.
  37. Helga Stemann: F. Meldahl og hans venner. Kbh. 1930, bd. 4, p. 12.
  38. Plan afbildet i Kbh. under borgerstyre. Fæstningsterrænet, p. 14.
  39. B. R. F. 1874/75, p. 1314 og 1337.
  40. B. R. F. 1872/73, p. 175 og 533 ff.
  41. Sigurd Schultz: Danske i Paris II, 1938, p. 228 og 229.
  42. Brolægnings- og vejvæsenet, j. nr. 446/1873. Københavns Stadsarkiv.
  43. Bygningskommissionens kopi- og korrespondanceprotokol nr. 17 (1873), indførsel nr. 678, 4. sept. 1873. Københavns Stadsarkiv.
  44. F. Meldahl og P. Johansen: Det kongelige Akademi 1700–1904. Kbh. 1904, bilag XV. Udvalgsforslag ang. Kjøbenhavns Udvidelse 1865.
  45. Til denne retning hørte bl.a. Vilh. Klein, Albert Jensen, Ludv. Clausen, E. Blichfeldt, Stillmann, Th. Zeltner og Joh. Schrøder.

UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet

- C. F. Tietgens privatarkiv nr. 6441, pk. nr. 14, »Det Københavnske Byggeselskab«.
F. Meldahls privatarkiv nr. 5963, E. 6. c.,
»Det Københavnske Byggeselskab«.

Landsarkivet for Sjælland m. v.

- Landsover- samt Hof- og Stadsrettens arkiv. Tinglysningskontor 2a. Realregister for Nørrevold kvarter 1A, matr. nr. 1-210.

Københavns Stadsarkiv

- Syns- og taksationsforretninger, a ejendomme.
Bygningskommissionens arkiv: Referatprotokol, litra R 1873, 404-1384. Kopi-korrespondanceprotokol nr. 17, 1873.

- Magistratens 4. afd.s arkiv: Brolægnings- og vejvæsenjournal 446/1873.
Magistratens 1. afd.s arkiv: Handelsregistret. Anonyme selskaber.

Københavns kommunes bygge- og boligdirektorat

- Byggesagsarkivet: Købmager kvarter. Ny Østergade. Nr. 1 og 3, matr. nr. 373 og 372. Nr. 5, matr. nr. 371. Nr. 7, matr. nr. 359. Nr. 9, matr. nr. 358. Nr. 8, matr. nr. 362. Nr. 12, matr. nr. 360. Hovedvagtsgade. Nr. 4, matr. nr. 367. Nr. 6, matr. nr. 363. Nr. 8, matr. nr. 362. Ny Adelgade. Nr. 3, matr. nr. 365. Hotel d'Angleterre, matr. nr. 369. Nørrevold kvarter. Sotorvs-komplekset, matr. nr. 86, 108, 109, 128, 141, 142, 143.

TRYKTE KILDER

- Sv. Cedergreen Bech: Københavns historie, Kbh. 1967.
Walter Benjamin: Paris, det 19. årh.s hovedstad. Vindrosen nr. 5, 1970.
Per Boje: Det industrielle miljø 1840-1940, Kbh. 1976.
Borgerrepræsentationens forhandlinger (fork. BRF) 1868-78.
P. A. Brandt o. a.: Arkitekturens praksis, Kbh. 1974.

- Peter Bredsdorff: Huset i byen. Akademisk arkitektforenings byggeudstilling 1945.
Peter Collins: Changing Ideals in Modern Architecture, London, 1965.
Dagbladet 1871-75.
Dansk biografisk leksikon, 1933-44.
John Erichsen: Et andet København, Kbh. 1978.
Kay Fisker: Boligbyggeri. Forelæsningsrække 1942-43.

- Fædrelandet 1871–75.
- S. Giedion: *Space, Time and Architecture*, Camb. Mass. 1967.
- Heinrich Hansen: *Byggekommissionens historie*, Kbh. 1976.
- S. Hartmann/V. Villadsen: *Byens huse – byens plan*, Kbh. 1979.
- H. R. Hitchcock: *The Pelican History of Art. Architecture 19. & 20. centuries*, England 1978.
- Illustreret Tidende 1866–76 (fork. III. Tid.).
- R. Josephson: *Hur Rom byggdes*, Stkh. 1968.
- København 1840–1940, Kbh. 1941.
- København fra bispetid til borgertid, byplanmæssig udvikling til 1840, Kbh. 1947.
- København før og nu, bd. 4. *Voldkvarterernes bebyggelse*, 1948.
- København under borgerstyre og de indlemmede distrikter, korrekturark ca. 1950, udg. i 16 eksemplarer 1975 af Stadsingeniørens direktorat.
- København Jul – 1963.
- Vilh. Lorenzen: *Arkitekten F. Meldahl og København. Forskønnelsen 1938 s. 46 og 47.*
- Vilh. Lorenzen: *Drømmen om den ideale by*, Kbh. 1947.
- F. Meldahl og P. Johansen: *Det kongelige Akademi 1700–1904*, Kbh. 1904.
- K. Millech: *Danske arkitekturstrømninger 1850–1950*, Kbh. 1951.
- Nær og fjern, 1872 og 1875.
- Thomas Paulsson: *Stadsplanering under 18- og 1900-tallet*, Stekh. 1970.
- David H. Pinkey: *Napoleon III & the Rebuilding of Paris*, Princeton, New Jersey 1972.
- S. Eiler Rasmussen: *Byer og bygninger*, Kbh. 1949.
- Samlinger af bestemmelser vedr. Københavns kommune 1864–67.
- Birgit Schou: *Byboligen – en oversigt belyst ved københavnske eksempler*, Årh. 1977.
- Conrad Seidelins plan 1858.
- Jørgen Sestoft: *Arbejdets bygninger. Danmarks arkitektur*, Kbh. 1979.
- Helga Stemmann: *F. Meldahl og hans venner*, bd. 1–6, Kbh. 1926–32.
- J. Wilkens forslag til udvidelse af København 1854.
- Vore bedsteforældres tid. Nationalmuseet 1974.
- Weilbachs Kunstnerleksikon, 1947–52.
- F. C. Wulz: *Stadt in Veränderung*, Stekh. 1977.
- Joh. Zehngraß: *Borgerlig bygningskunst set med landets økonomiske udvikling som baggrund. Arkitektforeningens Tidsskrift I*, 1908.

Kilder til Københavns bygningshistorie

INDLEDNING

Denne kildeoversigt blev oprindeligt udarbejdet til værket *The Capitals of Europe*, som den 7. internationale arkivkongres i Moskva 1972 vedtog at udgive, og som udkom 1980. Oversigten, der er udarbejdet af Sigurd Jensen, Thomas Riis og Poul Strømstad, bragtes på fransk. Det til grund liggende danske manuskript er blevet omredigeret af Helle Linde og Egil Skall og offentliggøres her som et hjælpemiddel for danske forskere til indføring i det gamle Københavns bygningshistorie.

Ved det gamle København forstås det København, der begrænsedes af det i 1850'erne nedlagte voldsystem, medens der er set bort fra bebyggelsen på voldterrænet, brokvartererne og områderne Sundby, Brønshøj og Valby, der 1900–02 sammenlagdes med København. Der er kun taget hensyn til tiden frem til 1. verdenskrig. Vejledningen henviser i oversigtsform til utrykt kildemateriale fra de i denne forbindelse mest betydningsfulde arkiver, museer, biblioteker og institutioner. Den omfatter hovedsagelig materiale vedrørende bygningers opførelse, ejerforhold, beskatning, forsikring og bygningssyn, samt beskrivelser og afbildninger. Dog må man være opmærksom på, at der i nogle kunstmuseer kan findes billeder med københavnske motiver, der ikke er nævnt her, især må peges på Øregård Museum. Vejledningen afsluttes med en litteraturfortegnelse, der medtager værker af generel karakter, men normalt ikke artikler el. lign. om enkelte huse.

Byggeperioder

Tiden indtil ca. 1600. Middelalder- og renæssancebyen, der var underkastet mange omskiftelser, kendes hovedsagelig fra arkivalier, mens kun ganske få bygninger og bygningsdele er bevaret. Det gælder ruinerne under Christiansborg, ruinerne af Jarmers tårn, Helligåndshuset mellem Amagertorv og Valkendorfsvej, Konsistoriehuset i Universitetets gård og rester af kong Hans' vingård, Vingårdsstræde 6. Byens grænser gik fra den daværende kystlinie langs det, der i dag er

Holmens Kanal, Kgs. Nytorv, inden for Gothersgade, langs Åbenrå, Rosenborggade, Nørre- og Vestervoldgade og ind mod Christiansborg omtrent langs Løngangsstræde til Gl. Strand. Uden for kystlinien lå flere holme, de største Slotsholmen og Bremerholm.

København under Christian IV (1588–1648). Byen udvidedes mod øst med det område, der kaldes Nykøbenhavn, og byen Christianshavn, der senere blev en del af København, anlagdes. Voldsystemet udvidedes tilsvarende. I Nykøbenhavn planlagdes nye kvarterer, hvor bl. a. Nyboder blev bygget. Omkring Chr. IV's arsenalanlæg med havnebasinet (nu Det kgl. Biblioteks have) byggedes Proviantgården og Tøjhuset. På kongens initiativ byggedes også en række monumentalbygninger, som helt eller delvis er bevaret: Rosenborg, Rundetårn, Børsen, Regensen i Store Kannikestræde og Holmens kirke. Desuden er bevaret en del borgerhuse, især på Christianshavn, endvidere Mathias Hansens gård fra 1616 på Amagertorv og Magstræde 17–19.

Tiden 1648–1728. I denne periode blev voldene omkring København forstærket. Reguleringen af Vestervold i 1660'erne skabte ved opfyldning mellem den nye vold og Slotsholmen det nye Frederiksholmkvarter. 1681 påbegyndtes indretningen af flådens leje på den anden side sejlløbet ud for toldboden. Hertil flyttedes flåden, der hidtil havde haft trange kår ved Slotsholmen. Fra 1685 anlagdes til beskyttelse af flåden og havneområdet en halvmåneformet forlængelse af Christianshavns vold mod nord. På det lave vand mellem flådens leje og den nye voldlinie skete der en opfyldning, hvorved Nyholm opstod. På Christianshavn, der blev indlemmet i København 1674, udvidedes byområdet også ved opfyldning.

Mellem Nykøbenhavn og den gamle bydel anlagdes Kongens Nytorv bl. a. med de endnu bevarede palæer Charlottenborg og Thotts palæ, og en del af Store Kongensgade og Bredgade bebyggedes. I den indre by opstod Gråbrødretorv, da Corfitz Ulfeldts gård blev nedrevet.

Mange af tidens store bygningsværker er bevaret, således Ministerialbygningen («Den røde bygning»), Staldmestergården, Geheimerarkivbygningen (Rigsarkivet), Elers kollegium, Moltkes palæ (Håndværkerforeningen), Landkadetakademiet (Landsretsbygningen), Garnisons kirke, Vor Frelzers kirke og en del pakhuse ud mod vandet. Borgerhuse fra perioden kan ses på Christianshavn, i Rigensgade og enkelte andre steder.

Tiden mellem brandene 1728 og 1795. Ved den store bybrand i dagene 20.–23. oktober 1728 blev størstedelen af det gamle København inden for de middelalderlige volde helt eller delvis ødelagt, hvorimod Nykøbenhavn blev skånet. Skånet blev også en stor del af Vester kvarter, samt bebyggelsen mellem Amagertorv og havnen – inklusive hele Slotsholmen og Bremerholm. Ved branden ødelagdes også mange monumentale bygninger. Ved genopbygningen bestræbte man sig på at skabe en by præget af brede, lige gader og regulære grundmurede bygninger, men et i første omgang udstedt krav om at alle bygninger skulle opføres i grundmur måtte dog opgives. Bindingsværkshuse blev atter tilladt, selv som gadehuse. »Ildebrandshuse« opført efter branden 1728 kan ses f. eks. på Gråbrødretorv 1–9, i Åbenrå 2–30 og Landemærket 43–57.

Under genopbygningen efter branden besluttede kongen at nedrive Københavns slot. I stedet opførtes det første Christiansborg, der brændte 1794. Kun ridebaneanlægget er bevaret.

I 1749 skænkede kongen den østlige del af Nykøbenhavn med Amalienborg have og den såkaldte mønstringsplads til bebyggelse, og i årene derefter blev området, Frederiksstaden, udbygget efter Nicolai Eigtveds plan.

Tiden mellem branden 1795 og byggeloven af 1856. Branden i 1795 ødelagde en stor del af Øster kvarter, bredte sig tværs over den sydlige del af den gamle by til Vestervold og en del af Nørrevold. Frederiksholm og den nordlige del af byen fra Vingårdsstræde – Amagertorv – Dyrkøb – Nørregade – Larslejstræde blev skånet.

Ligesom efter 1728-branden søgte man at gennemføre gadereguleringer. Smalle gader blev udvidet til 16 alens bredde, en del mindre stræder forsvandt, men det der ændrede bybilledet mest, var beslutningen om ikke at bebygge terrænet mellem St. Færgestræde og Højbrostræde, hvorved Højbroplads opstod. Rådhuset, der brændte både i 1728 og 1795, blev ikke genopført på sin hidtidige plads mellem Gammeltorv og Nytorv, der blev til eet stort torv. Til erstatning for det mistede byggeareal blev Rosenborg Have beskåret, så Kronprinsessegade kunne anlægges.

Nye byggeregler, der skulle mindske brandfare, blev indført, men man blev som i perioden efter 1728 nødt til at slække på kravene. For at lette trafikken i de snævre gader blev det bestemt, at hjørnebygning-

ger skulle have skrå hjørner. I tiden omkring branden 1795 domerede de hvidkalkede huse. Tidligere havde stærke farver været fremherskende.

Englændernes bombardement 1807, der var rettet mod de tætbebyggede kvarterer omkring Frue Kirke, ødelagde foruden denne mange huse deromkring, navnlig nord for kirken. På tomterne efter bombardementet genopbyggedes bl. a. kirken med C. F. Hansen som arkitekt, og universitetsbygningerne ved siden af kirken, og Hauser plads anlagdes. C. F. Hansen var også arkitekt for det andet Christiansborg, hvoraf kirken endnu er bevaret, og for råd- og domhuset på Nytorv. Af andre større bygninger fra denne periode kan nævnes Thorvaldsens Museum, synagogen i Krystalgade og Bådsmadsstrædes kaserne.

På grund af den tiltagende pladsmangel blev boligbebyggelsen højere, men der skete ikke større udvidelser af byens bebyggede areal. *Tiden 1856 – 1. verdenskrig.* I midten af århundredet blev byen udvidet betydeligt. København ophørte med at være fæstning, byggestrøktionerne for arealet mellem søerne og Falkoner allé–Jagtvejen blev ophævet 1852, og portene i voldene blev nedrevet. I første omgang betød dette ikke en lettelse for den efterhånden katastrofale befolkningstæthed i København, fordi byggeriet i forstæderne, der trak folk til byen, ikke kunne holde trit med tilflytningen. Overalt fortsatte man med at forhøje husene, overbygge tidligere gårdspladser og indrette pakhuse, skure og stalde til beboelse.

Koleraepidemien 1853 gav stødet til regulering af byggelovgivningen, og en ny, fuldstændig byggelov trådte i kraft 1. maj 1856. Den søgte først at skaffe bedre plads på fortovene. De skulle overalt være mindst 2 alen (1,25 m) brede, og karnapper og udbuede vinduer måtte ikke mere anbringes. Kælderhalse og udvendige trapper måtte kun springe indtil 18 tommer (0,47 m) frem foran huslinjen. Porte og døre måtte ikke åbnes udad. Ingen bygning måtte males med hvid, ublandet farve. Alle udvendige mure skulle være grundmur, og brandgavle skulle adskille de enkelte huse. Tagrender af træ blev forbudt, og svalegange og træaltaner skulle efterhånden fjernes. Hjørnehuse skulle have afbrudte hjørner af mindst 4 alens bredde eller afrundede hjørner. Ingen bygning, som for fremtiden blev opført, måtte have større højde end $1\frac{1}{4}$ gadebredde. Nye gader skulle anlægges med en bredde

på mindst 20 alen. Den hertil svarende største højde for bygningerne på 25 alen skulle tillige gælde for bredere gader og pladser. Der var adskillige flere bestemmelser, der tilsigtede at mindske brandfaren og forbedre boligforholdene. Der indførtes en kommunal bygningskommission til at våge over lovens efterlevelse. De senere ændringer til bygningsloven og den nye bygningslov af 1889 var ikke skelsættende i byplanmæssig henseende, og lovgivningens betingelser for byggeriets standard var uændrede i hele perioden.

Inden for de gamle volde skete en vis udvidelse af bebyggelsesarealet, idet flådens aktiviteter i 1858 definitivt flyttede fra Gammelholm til Nyholm. Gammelholm og den botaniske have bag Charlottenborg blev derefter frigivet til bebyggelse. Flere planer for området så henimod midten af århundredet dagens lys, men Ferdinand Meldahls plan, der løste opgaven ud fra et snævert økonomisk synspunkt, blev valgt. Holmens Kanal, der var strømløs og derfor let blev uhumsk, og Mastegraven blev nu tilkastet. Der blev udlagt brede gader, men grundene blev stærkt udnyttet med side- og baghuse.

En del af kvarteret ved Kongens Nytorv blev saneret i 1870'erne, og Hovedvagtsgade og Ny Østergade blev anlagt bag Hotel d'Angleterre. Samtidig byggedes det nuværende Kongelige Teater og Magasins bygning mod Kongens Nytorv.

Af større bygninger kan endvidere nævnes Nationalbanken (nederet), Marmorkirken, det nuværende Christiansborg, Det kgl. Bibliotek, der byggedes ved den tilkastede Tøjhushavn, hovedbrandstationen, Videnskabernes Selskabs bygning, Glyptoteket og Københavns nuværende rådhus.

KILDEOVERSIGT

Indhold: Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland m. v., Københavns stadsarkiv, Erhvervsarkivet, Det kgl. Bibliotek, Kunstakademiets Bibliotek, Nationalmuseets 2. og 3. afdeling, Københavns Bymuseum, Statens Museum for Kunst, Tøjhusmuseet, Kunstindustrimuseet, Københavns kommunes bygge- og boligdirektorats byggesagsarkiv, Københavns Havnevæsen, Geodætisk Institut, Forsvarets Bygnings-tjeneste.

Rigsarkivet, Rigsdagsgården, 1218 Kbh. K.

Ministeriers og institutioners sager vedr. deres egne bygninger er ikke medtaget.

Tiden indtil 1660

Sager vedr. bygninger kan bl. a. findes i Danske Kancellis arkiv, kongernes private arkiver, især Chr. IV's arkiv, samlingen Københavnske gårde og huse 1573–1731 i pergamentsamlingen og Universitetets arkiv. Regnskaber findes kun spredt før 1559, men fra 1559 oplyses bygningsarbejder især af rentemesterregnskaberne og lensregnskaberne.

Reg.: Danske Kancelli. Vejledende arkivregistraturer I, 1943. – Københavns universitets arkiv 1479–ca. 1910. Vejledende arkivregistraturer XXI, 1978. – Civile regnskaber før 1660, folioreg. 108 A og B. – Iøvrigt seddelreg.

Litt.: Kancelliets brevbøger 1551–1645, Kbh. 1885–1968. Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve, ed. C. F. Bricka og J. A. Fridericia med suppl., 1878–91 og 1947.

1660–1848 (1850)

Rentekammeret varetog i væsentlig grad sager vedr. bygningsvæsenet. Indtil 1782 må især benyttes skatkammerets sager 1660–79, sekretariatets og de københavnske renteskriverkontorers sager samt samlingspakker om enkelte offentlige bygninger. 1771–82 var byggeadministrationen henlagt til Overbygningsdirektionen og Bygningsdirektio-

nen (se ndf). 1782 henlagdes den til Rtk.s Bygningskontor (ophævet 1826) og Bygningsadministration.

Reg.: Rentekammeret I. Vejledende arkivregistraturer XII, 1964.

Bygningskommissioner. Overbygningsdirektionen 1771–73 og Bygningsdirektionen 1773–82 administrerede byggesager 1771–82 under Rtk.s tilsyn. En række bygningskommissioner behandlede hver deres specielle formål, f. eks. Kommissionen af 1731 til genopførelse af offentlige bygninger efter Københavns brand 1728, Slotsbygningskommissionen 1738–45, Kommissionen for genopførelse af Christiansborg slot og Københavns råd- og domhus 1803–46.

Reg.: Rentekammeret I. Vejledende arkivregistraturer XII, 1964, s. 233–37. – Slotsbygningskommissionen af 1738 i folioreg. nr. 105 over Partikulærkammerets arkiv.

Finansstyrelsens arkiver. I Finanskollegiet 1771–1816, Finansdeputationen 1816–48, Assignationskontoret 1660–1848 findes materiale vedr. udgifter ved bygningsarbejder. Det kongelige Partikulærkammerets regnskaber omfatter også bygningsregnskaber. Særskilte regnskaber findes for de kongelige slotte og haver blandt rækken af reviderede regnskaber.

Reg.: Finans- og postarkiverne. Vejledende arkivregistraturer III, 1900. – Partikulærkammeret, folioreg. nr. 105. – Seddelreg. over regnskaberne.

Landetatens og søetatens arkiv. I Krigskancelliets og Admiralitetets arkiver findes ikke blot oplysninger om militære bygninger, men også om civile, idet de kongelige bygmestre ofte var officerer.

Reg.: Landetaten, seddelreg. nr. 57 og folioreg. nr. 91. – Søetaten, seddelreg. nr. 73.

I Kommercekollegiets arkiv 1735– findes arkivalier vedr. Københavns industrialisering, herunder opførelse af fabriksbygninger etc. Også i kompagniernes arkiver kan findes bygningssager.

Reg.: Folioreg. over Kommercekollegiet 1735–1816. – Dupl. reg. over Industri- og fabrikkontoret 1816–48, 1982.

Tiden efter 1848 (1850)

Indenrigsministeriet. Sager vedr. kgl. slotte og haver 1850ff. Alle sager vedr. hver bygning eller have er samlet på et nummer, der anføres i det flg. Undertiden er vedlagt sager ældre end 1850. Rigsarkivet: 2.

Christiansborg: 6–8. Havremagasinet: 9. Rosenborg: 10. Amalienborg: 11–15. Det gule Palæ: 16. Proviantgården: 17. Ministerialbygningen: 18. Toldbodbygningen: 30. Det kgl. Bibliotek: 35. Råd- og domhuset: 37. Vedhaven: 38. Den gamle rigsdagsbygning: 41. Børsen: 43. Kalveboderne: 46. Rosenborg Have: 50–51. Haveanlægget på Slotsholmen: 56. Amaliegade 23 og 25: 65. Kongens Nytorv 3 og 5: 66. Garnisons sygehus: 70. Materialgården: 74. Det kgl. høgmagasin: 75. Kasernen ved Frederiksholms Kanal: 88.

Privatarkiver, bl. a. Arkitekterne C. F. Hansen og G. F. Hetschs privatarkiver.

Reg.: I Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet. Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie nr. 3, 1972, findes henvisninger til specialregistraturer.

Samlinger af kort og tegninger

Samlingerne er meget store og kun delvis registreret. De ligger hovedsagelig i den orden, hvori de er modtaget fra ministerier og institutioner. En generel samling »*Rentekammersamlingen*« er delvis topografisk ordnet og nummereret. Heri findes bl. a.: Vandledninger især fra 18.–19. årh.: 200–201. Christianshavn ca. 1732–46: 203 c. Slotsholmen og Christianshavn 1747: 203 d. Frederikskirken 18. og 19. årh.: 341–43. Sukkerhuset på Christianshavn, Proviantgården, bygninger for den grønlandske og islandske handel m. m. især fra 19. årh.: 339–40. Københavns slot og Christiansborg 18.–20. årh.: 347. København ca. 1658, tegnet 1859 af Both: 372 c. København tegnet af A. C. Krebs, rev. af G. N. Angelo 1806: 375. København stukket af A. Jørgensen ca. 1830: 375 a. Københavns vandforsyning, Kabells forslag 1845: 376. København i fugleperspektiv ca. 1855: 376 a. Kancellibygningen og Geheimarkivet ca. 1715: 629. Den kgl. Fødselsstiftelse og den Bügelske Gård, Frederiksholms Kanal 16, 18. og 19. årh.: 635.

Reg.: Seddelreg. Kortsamlingen I–II med stednavneregister. Nogle specialsamlinger og afleveringer fra ministerier m. v. er optaget i denne registratur, andre ikke.

Statens civile bygningsadministrations tegninger 1738–ca. 1917. Christian VI's Christiansborg med anlæg 1738–ca. 1800. C. F. Hansens Christiansborg 1803–1904, råd- og arresthus 1803, Christiansborg slotskirke 1810 og Vor Frue kirke 1810–11. De Rosenbergske mapper

med tegninger af kgl. bygninger ca. 1832–50 omfattende Amalienborg, Børsen, Kancellibygningen, Charlottenborg, Chirurgisk Akademi, Ridebaneanlægget ved Christiansborg, Christiansborg slots vaskehus, Slotsholmsgade 6, Frederiksholms arresthus, Geheimearkivet, Det kgl. korntørringsmagasin på Larsens Plads, Den kgl. Mønt, Nyhavn, Holsteins Palæ, Den kgl. skræddersal ved Børsen, Staldmestergården, Det kgl. Teater, Den kgl. vogngård ved Christiansborg, Lerches gård, Det gule Palæ, Rosenborg, Salt-Compagniets pakhus i Strandgade.

Reg.: Statens civile bygningsadministration ved Knud Millech. Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie nr. 12, 1976.

Finansministeriets aflevering omfatter bl. a. planer vedr. Toldboden og Gammelholm.

Reg.: Seddelreg.

Krigsministeriets aflevering omfatter bl. a. div. kort over København 1680–1750 og 1833, Københavns slot og Christiansborg 1733–40, Slotskirken 1727, Charlottenborg og Amalienborg etc. 1714–29.

Reg.: Folioreg. 92 over planer, kort og tegninger fra før 1763.

Marinens kort- og tegningssamling. Amalienborg ca. 1790–98. Assistenthuset 1765. Opfostringshuset og Søkvæsthuset på Christianshavn 18. årh. Christiansholm 1731–60. Fortifikationen 1713–84. Frederiksholm 1753–1840 (mange tegn.). Gammelholm 1687–1837 (mange tegn.). Materialgården 18. årh. Nyboder 1770–1847 (mange tegn.). Nybrogades fiskeboder 1805. Opmudringsvæsnets magasin 1819. Proviantgården 1760–ca. 1800. Stokhuset 1780'erne. Toldbodvagten 1759–1832. Vestindisk Handelskompagni, Amaliegade 19. årh.

Reg.: Folioreg. 137–39 med alf. stikordsregister.

Aflevering fra Søværnets bygningstjeneste indeholder hovedsagelig nyere tegninger. Dog bl. a. ældre tegninger vedr. Gammelholm, Nyholm, Frederiksholm, Holmens kirke, Christianshavn, Garnisons sygehus, Søkadetakademiet, Søkvæsthuset, Dokken m. fl.

Reg.: Seddelreg.

Undervisningsministeriets aflevering. Professorboliger i Kannikestræde 1910, Det kgl. Teater 1857 og 1905–08. Universitetsbiblioteket 1906. Charlottenborg 1851 og 1903–04. Universitet 1860. Chirurgisk Akademi 1860. Kongens Have 1893.

Reg.: Seddelreg.

Det kgl. Biblioteks aflevering. Havnen, Rosenborg Have m. v.

Reg.: Topografisk seddelreg.

De danske Statsbaners arkiv omfatter bl. a. tegninger til anlæg af københavnske stationer i 1860'erne ff, Københavns hovedbanegård 1854 ff og normaltegninger til anlæg og inventar.

Reg.: Foreløbige arkivregistraturer serie 4, nr. 1-4, 1962.

Tegninger i borgmester H. C. V. Møllers arkiv vedr. havnen.

Tegninger af usikker proveniens. 8 facadetegninger af københavnske borgerhuse, aftenet 1913-18, men bygningerne er af ældre dato.

Kort og tegninger uden for kortsamlingen, dvs. kort og tegninger fra midten af 17. årh. og fremefter, som forbliver i de sager, hvori de er fundet. Materialet består i overvejende grad af tegninger af offentlige bygninger, af havnen med bl. a. kompagniernes bygninger, dokken, tømmerpladserne m. v. og af enkelte kvarterer, bl. a. Nyboder, Gammelholm, Nyholm, Nyhavn m. v.

Reg.: Seddelreg., bl. a. alf. ordnet.

Forsvarets arkiv (tidl. Hærens arkiv) opbevarer kort over de københavnske fæstningsværker 1700 ff.

Reg.: Et eks. af kunstakademiets centralregistrant over arkitekturtegninger findes på Rigsarkivet.

Litt.: Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse indtil ca. 1848. En oversigt I-II, 1982. Henry Bruun: Betænkning om RAs såkaldte kortsamlings registrering, konservering og fotografering, Primula nr. 18, 1970 (dupl.). Henny Glarbo: Oversigt over kilder til dansk kunsthistorie i Rigsarkivet, Kbh. 1939.

Landsarkivet for Sjælland m. v., Jagtvejen 10, 2200 Kbh. N.

Tinglæsningsarkivalier: Skødeprotokoller 1681 ff, obligations- og panteprotokoller 1687 ff med fornavneregistre 1687-1771, ekstraktprotokoller 1645-56 og 1667 ff (protokoller over tinglæsninger, der ikke er adkomster) med fornavneregistre 1645-1728, realregistre («tingbøger») 1759 ff, forskellige kopibøger over tinglæsninger bl. a. lejekontraktprotokoller 1796 ff med navneregistre. Navneregistre 1771 ff over panter, auktioner m. m. Christianshavns bytings panteekstraktprotokoller 1653-85 med fornavneregister 1654-74.

Kilder til Københavns bygningshistorie

Reg.: Københavnske politi- og domsmyndigheder III Tinglæsningsarkivalier, Foreløbig arkivreg. Kbh. 1975 (dupl.).

Københavns brandforsikrings arkiv. Taksationer med detaljerede beskrivelser af ejendommene ca. 1731–1921, ordnet efter de nuværende matr. nr. Taksationer før 1750 er dog ofte summariske. Taksationer foretoges oftest hvert 10. år og efter om- og tilbygninger.

Dokumenter vedr. genopbygningen efter branden 1795 og bombardementet 1807.

Kongelige bygningsinspektorsarkiver. Sager vedr. statens bygninger ca. 1856 ff.

Reg.: Kgl. bygningsinspektorsarkiver 1856–ca. 1956. Foreløbig arkivregistratur Kbh. 1974 (dupl.).

Samlingen af kort og tegninger. Størstedelen er kort og tegninger fra før år 1900, der er udtaget af embedsarkiver, bl. a.: Tegninger vedr. Marmorkirken 1899, St. Petri tyske kirke 1787–1895, Brødrene Petersens jomfrukloster 1762–63 og enkelte beboelseshuse 1777 fra kirkeinspektionsarkiverne. Enkelte beboelseshuse 1888 ff fra Skiftekommissionens arkiv. Hof- og stadsrettens bygning ca. 1889, Ørstedsparkens gitter med pavilloner ca. 1878, Landsarkivet for Sjælland ca. 1891 fra bygningsinspektorsarkiverne. Berggreens trykte karréplaner 1886–88 fra Københavns brandforsikrings arkiv.

Tegninger til Det classenske fideikommis ejendomme fra det 19. årh. Chr. Kabells tegninger til Kbh.s vandforsyning 1843.

Reg.: Oversigt over landsarkivets samling af kort og tegninger indtil ca. 1900. Foreløbige arkivregistraturer Kbh. 1973 (dupl.). – Seddelreg. på kort med påklæbet foto –1900. – Summarisk seddelreg. 1900–.

Litt.: Landsarkivet for Sjælland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt 2. udg., Kbh. 1977.

Københavns stadsarkiv, Københavns rådhus, 1599 Kbh. V.

Journalsager fra 19. og 20. årh. kan indeholde arkivalier, der er betydeligt ældre end angivet.

Institutioners og faglige forvaltningers sager vedr. deres egne bygninger er normalt ikke nævnt.

Arkivalier før 1728

Størstedelen af Københavns arkiv brændte 1728. Af bevarede arkivalier kan nævnes privilegier og adkomster vedr. havnen 1454 ff, vejerhuset 1281 ff, kirkerne 1554 ff, diverse dokumenter (skødesamlingen) 1492 ff, magistratens vedtægtsbog 1505 ff, Valkendorfs bøger 1582, samt Resens samlinger med optegnelser om byens udseende, offentlige bygninger, Christianshavn m. m. 1681–83.

Reg.: Fortegnelse over de udi Kiøbenhavns Raadstue Archiv bevarede gamle og vigtigste Documenter, Kbh. 1786, med senere håndskrevne tilføjelser. Fortegnelse over rådstuens sager, 1870 (folioreg.). Seddelkartotek.

Magistraten til ca. 1858

Om den administrative opdeling i sekretariater se Københavns Stadsarkiv. Oversigt og vejledning, 1974, s. 27–30.

Da man har benyttet rentekammersystemet ved journalisering kan der også i arkiverne efter 1858 findes arkivalier vedr. denne periode. *Bygningssager i sekretariatsarkiverne*, bl. a. overformyndersager vedr. ejendomme, hvori var anbragt kapitaler, i 3. sekretariats arkiv 1818–57 (også ud over denne periode).

Noteringer 1781 ff i Magistratens resolutionsprotokoller af de af stadsbygmesteren indsendte tegninger til bygningsdirektionen (Rigsarkivet), 1781–1801 i rådstueskriverens kontor, 1801–05 i 2. hovedfag og fra 1805 i 2. sekretariat. Et seddelregister hertil ordnet efter matrikelnumre er under udarbejdelse i Stadsarkivet.

Af *Magistratens sagligt ordnede sager* kan nævnes: Sager vedr. branden 1728 og 1795 samt bombardementet 1807 og de derefter foretagne genopbygninger. Sager vedr. de mindre brande 1776 og 1778. Syns- og taksationsforretninger af ejendomme 1712–1920 med vurderinger til prioritetsefterretning, ordnet efter matrikelnumre 1806.

Reg.: Folioereg. og seddelreg.

Oppebørsler og regnskabsvæsen til ca. 1862. Grundtakster, grundtakstmatrikler og matrikelregistre 1653, 1661, 1668, 1677, 1687, 1689, 1755 og 1806 med ændringer til 1921 (sidstnævnte er de nu gældende matr. numre). Skattemandtaller 1694 ff.

Stadskonduktørens protokoller vedr. bygningsafgiften, bl. a. opmå-

lingsprotokoller 1802–58 over afgiftspligtige bygninger med tegninger af hver grund i målestok 1:240 og angivelse af bygningernes art og mål, etageantal m. m. Regnskaber 1802 ff. over bygningsafgift med af- og tilgangslister, der kan give oplysning om opførelses- og nedrivningstidspunkter samt bygningsændringer. Opmålingsbøger fra den generale opmåling 1755 med grundplan over hver ejendom i målestok 1:240. Kopier af stadskonduktørembedets målebrev 1702–1860 (originalerne ved embedet). Kopi af stadskonduktør Kraks opmålinger 1860–66 på 77 planer (originalerne ved embedet), der dannede grundlag for Berggreens karréplaner, trykt 1886–88.

Kæmneren administrerede til 1861 stadens faste ejendomme, men kun enkelte sager findes i kæmnerarkivet.

Reg.: Folioregistraturer. Seddelreg. over kæmnerarkivet.

Magistraten fra ca. 1858

Om den administrative opdeling se Kommunalkalenderen 1931 ff. *Sager vedr. de af kommunen ejede ejendomme.* Magistratens 2. afd.s sekretariatsarkiv, herunder bl. a. sager vedr. økonomiforvalteren, økonomikontoret, ejendomsdirektoratet og rådhusforvalteren.

Økonomiforvalterens arkiv 1861–79, Stadens økonomikontors arkiv 1879–1918, herunder ombygningssager 1909–20, og rådhusforvalterens arkiv 1900 ff, herunder rådhuset med omliggende administrationsbygninger.

4. afd.s arkiv med bl. a. sager vedr. gasværker og vandvæsen – 1917.

Sager vedr. ejendomme og byggeri i kommunen. Magistratens 4. afd.s sekretariatsarkiv (fra 1978 også kaldet Københavns kommunes bygge- og boligdirektorat), herunder bl. a. sager vedr. bygningsvæsnets, stadsingeniøren, stadsarkitekten, brandvæsnets og matrikuleringen.

Fra byggesagsafdelingens (tidl. bygningskommissionens) arkiv er afleveret byggesager vedr. nedrevne bygninger ordnet efter matrikelnumre, samt film af bygningsattestprotokoller 1858–1946 (originalerne ved embedet), der giver oplysninger om det byggeri, der er foretaget på de enkelte matrikelnumre.

Fra stadskonduktøren, stadsingeniøren og stadsarkitekten er afleveret korrespondance 1858 ff.

Reg.: Afleveringsfortegnelser.

Særskilte institutionsarkiver

Brandassurancekassen 1731–84. Brandkommissionens arkiv 1805–70, som indeholder byggesager vedr. brandfarlige indretninger (bryggerier, bagerier, brændevinsbrænderier m. v. De tilhørende tegninger er arkiveret i kort- og tegningssamlingen under VI J). Brandmajoren og stadsbygmesteren behandlede ansøgninger om tilladelse til byggeri (kopibøger 1834–56). I tilfælde af brand optoges rapporter, der indførtes i brandkommissionens resolutionsprotokoller, fra 1869 i ildsvådeprotokoller. Vandkompagniernes arkiver 1642–1812, Overbrand- og vandkommissionens arkiv 1714–1805 og Vandkommissionens arkiver 1805–58.

I sporvejsarkiverne findes arkivalier vedr. Frederiksberg sporveje og elektricitets A/S's bygninger 1899–1914 og De københavnske sporveje 1898–1912. Endvidere bemærkes Almindelig hospitals arkiv, Opfostringshusets arkiv, kirkernes arkiver, Kommunehospitalets opførelse, Vartov arkiv samt enkelte andre stiftelsesarkiver.

Reg.: Folio- og seddelregistraturer.

Privatarkiver og manuskriptsamlinger

Privatarkiver, bl. a. Københavns Telefonkiosker A/S af 1896 og Selskabet til Oprettelse af Kaffe- og Spisehuse i København 1883–99.

Reg.: Folio- og seddelreg.

Samlinger til Københavns historie og topografi: Samlingen Københavnske ejendomme indeholdende skøder o.l. Carl Bruuns og H. U. Ramsings samlinger.

Reg.: Folio- og seddelreg.

Negativsamling med ca. 25.000 optagelser fra bestillingsarbejder udført af Stadsarkivets fotograf 1940–75, bl. a. for andre kommunale institutioner. Heri optagelser af københavnske bygninger og interiører.

Reg.: Journal og alf. seddelregister.

Kort og tegninger

Stadsarkivet har et meget stort antal kort og tegninger, som er ordnet efter en ældre plan, kortene hovedsagelig topografisk, tegningerne hovedsageligt sagligt, samt i enkelte tilfælde efter den afleverende institution.

Kort og kortværker over hele byen eller dele af den: I. Heri også kopier af kort i andre samlinger samt rekonstruktioner. Ældste håndtegnede kort er fra ca. 1692, iøvrigt kan fremhæves kort fra 1728 over den afbrændte del af byen, gadereguleringskort 1730, Sibrands opmålinger fra 1744 (et kort fra hvert kvarter), Geddes kvarterkort fra 1757, negativer af Geddes eleverede kort 1760–61 (originalen deponeret i bymuseet), Rawerts ufuldstændige opmålinger af byen efter branden 1795, de såkaldte »brandkort«, og rekonstruktioner af byens grunde 1689, 1807 og 1860. På de to sidstnævnte, der er udført på grundlag af målebrev og opmålingsprotokoller til bygningsafgift, er indtegnet bygninger.

Stadskonduktørens direktorats opmålinger i flere målestokke fra før 1. verdenskrig til i dag, i begyndelsen udgivet trykt – senere som negativfilm. *Kort og tegninger vedr. byens vandforsyning:* V.A. Disse kort giver ofte, ud over oplysningerne om vandledninger etc., gode oplysninger om byens bebyggelse. Særlig vigtige er Franciscus v. Hammershaimbs kort 1691–92 og en række kort fra ca. 1820–ca. 1832, udført af stadskonduktørens kontor.

Kort og tegninger vedr. offentlige bygninger: VI. Offentlige bygninger i almindelighed ca. 1720 ff: A. Herunder bl. a. Charlottenborg ca. 1720 ff (kopi), Guldhuset, kaserner ca. 1770 ff, Kongelige Teater ca. 1800, forskellige offentlige bygninger 19. årh., Børsen 1867 ff, butikker 19. årh. Rådhus ca. 1750 ff: B. Gas-, vand- og elværker ca. 1850 ff: C. Hospitaler 1738 ff: D. Stiftelser ca. 1740 ff: E. Skoler ca. 1740 ff: F. Kirker og kirkegårde ca. 1700 ff, især vedr. Frelsers Kirke, Hellegånds Kirke, Nikolaj Kirke, Pauls Kirke, Trinitatis Kirke samt en række kirkegårde og kirkepladser: G. Fængsler og arresthuse ca. 1860 ff: I. Brandvæsen 1764 ff, bl. a. projekt til brandstation i Nikolaj kirketårn ca. 1800: J. Badeanstalter, specielt projekt 1875: K. Slotte. Amalienborg 1694–ca. 1730, Københavns slot og Christiansborg ca. 1690–1904, Charlottenborg ca. 1700, Rosenborg 1649, 1784–86: L. Private bygninger og beboelsesejendomme 1687 ff: M. Broer 18. og 19. årh., bl. a. Snorrebroen, Langebro, Knippelsbro, broen ved Nørreport og Højbro: N. Havnen ca. 1650 ff: O. Sporveje (ikke ordnet): P. Jernbaner 1862 ff: Q. Gader og veje 1765 ff: S. Torve og pladser 1818 ff: T. Parker 1875 ff (ikke ordnet): U. Sanering: V. Sportsanlæg 1905 ff: Æ.

Fra Stadsarkitektens direktorat overføres for tiden ca. 40.000 tegninger til stadsarkivet.

Reg.: Vilh. Lorenzens seddelreg. over københavnske kort i danske og udenlandske samlinger. Stadsarkivets seddelreg., hvortil hører negativer af de registrerede kort og en del af tegningerne.

Litt.: Københavns Stadsarkiv, oversigt og vejledning, 1974, bl. a. med henvisninger til registraturer og litteratur. Årsberetninger i Historiske Meddelelser om København 1972 ff. og i Københavns Kommunal-kalender 1931 ff. Egil Skall: Slægtsforskeren og Københavns Stadsarkiv, 1980, s. 16–18 (dupl.). Erik Wilmann: Opmålings- og kortlægningsarbejder i Københavns Kommune indtil 1929 i Historiske Meddelelser om København 1979 s. 7–56.

Erhvervsarkivet, Vester allé 12, 8000 Århus C.

Arkivalier fra Kreditkassen for Husejere i København 1796 ff. Især låneansøgninger er af værdi for de københavnske beboelsesejendommers historie.

Det kongelige Bibliotek, Christians Brygge 8, 1219 Kbh. K.

A. Håndskrifter

Samlingshåndskrifter vedr. Kbh.s topografi og arkitektur. 15.–17. årh.: Gl. kgl. saml. 727 – 2°. 16.–18. årh.: Ny kgl. saml. 372^d – 2°. 17.–18. årh.: Ny kgl. saml. 371^c – 2°. 17.–19. årh.: Ny kgl. saml. 372^f – 2°, 372^h – 2°, 1497 – 2°. 18. årh.: Ny kgl. saml. 180^a – 8°, 373 – 2°, 668/9 – 4°, 681 – 4°, 681^b – 4°, Additamenta 153 – 2°, Kall 39 – 2°, 41 – 2°, 42 – 2°, 366 – 4°, Ledreborg 234 – 4°, Rostgaard 31/32 – 4°, Collin 80 – 4°. Div. år: Ny kgl. saml. 180^b – 4°, 2594 – 2°, Thott 1390 – 4°.

Håndskrifter vedr. enkelte lokaliteter. Kbh.s Slot og Christiansborg. 17.–18. årh.: Ny kgl. saml. 386^c – 2°. 18. årh.: Ny kgl. saml. 181^c – 8°, 394^b – 2°, 675^d – 4°, 1182 – 4°, 1299^e (nr. 210) – 2°, Additamenta 362-1a-b – 4°, 362-4 – 4°, Ms.phot. 84 – 2°. 18.–19. årh.: Ny kgl.

saml. 681^f – 4°. 19. årh.: Ny kgl. saml. 386^{cm} – 2°, Additamenta 182^l – 2°. *Rosenborg Slot*. 18. årh.: Ny kgl. saml. 181^c – 8°. *Amalienborg*. 18. årh.: Gl. kgl. saml. 365 – 2°. *Frederikskirken* (Marmorkirken). 18. årh.: Ny kgl. saml. 386^b – 2°. *Vor Frue Kirke*. 18. årh.: Ny kgl. saml. 683 – 4°. *Trinitatis Kirke*. 19. årh.: Ny kgl. saml. 386^{bp} – 2°. *Nicolai Kirke*. 19. årh.: Ny kgl. saml. 386^{bm} – 2°. *Tyske Kirker i København*. Diverse år: *Ledreborg* 382 – 2°. *Råd- og domhuset*. 19. årh.: Ny kgl. saml. 380^m – 2°. *Vajsenhuset*. 18. årh.: Ny kgl. saml. 2703 – 4°. 19. årh.: Ny kgl. saml. 2415 – 4°. *Universitetet*. 18. årh.: Additamenta 165^b – 4°. *Thorvaldsens Museum*. 19. årh.: Ny kgl. saml. 1573 – 2°, Additamenta 178 – 2°. *Sukkerraffinaderiet i St. Larsbjørnsstræde*. Diverse år: Ny kgl. saml. 2407 – 2°. *Borgerhuse*. 18. årh.: Ny kgl. saml. 381^k – 2°, 386 – 2°. 19. årh.: Ny kgl. saml. 386^t – 2°, 691 – 4°, 2716 – 4°. Diverse år: Ny kgl. saml. 474 – 8°, 490 – 8°, 4106 – 4° (nr. 19, 30, 33), 4741 – 4°, Collin 504 – 4°.

Reg.: Emil Gigas: Katalog over Det kgl. Biblioteks Haandskrifter vedr. Norden I–III, 1903–15.

B. Kort og planer

Hele byen: Der findes siden det 17. årh.s begyndelse en del originale kort samt rekonstruerede planer over byen siden middelalderen. Specielt kan nævnes kort over brandene 1728 og 1794–95 og over brande anmeldt 1906–14, over ejendomsskatternes fordeling 1875, over Københavns kommunes ejendomme 1898–99, 1902 og 1914, over sociale institutioner for børn 1905, samt fra 1945–46 en række kort over den eksisterende bebyggelses alder og kvalitet. Der findes kort om belejringerne af og angrebene på København 1658–59, 1700 og 1807, ligesom der fra 18. og 19. årh. haves kort og planer (reelle og projekter) over befæstningen samt rekonstruktionsplaner af ældre tiders befæstning. *Detailkort*. For de fleste kvarterers vedkommende foreligger der gode kort fra det 19. årh. (ca. 1840 og 1886–88), for enkelte allerede fra det 18. årh. Af detailkort i øvrigt findes der kort og projekter vedrørende befæstningerne især fra 18.–19. årh., men enkelte er ældre, samt over Gammelholm, Holmen og Nyboder fra 18.–19. årh. Endvidere findes der kort over Frederiksstaden 18.–19. årh. og plan af Christiansborgs Slot 1784 samt en lang række kort og planer over enkelte gader og enkelte institutioners bygninger.

Reg.: Over kortsamlingen findes en ældre og en nyere seddelregistratur, der supplerer hinanden.

Billedsamlingen

Billeder og fotos af bygninger opbevares som hovedregel i billedsamlingen. En del af de kort, der omfatter hele byen, gengiver dog også bygningers udseende.

Litt.: Ib Rønne Kejlbo: Manuscript Maps in the Frederik den Femtes Atlas, Kbh. 1969, bd. XXXVI-XXXVII.

Kunstakademiets Bibliotek. Samlingen af arkitekturtegninger, Kongens Nytorv 1, 1050 Kbh. K.

Originaltegninger til bygninger opført mellem 1630 og i dag, med hovedvægten lagt på tiden efter 1800.

Opmålinger af ældre beboelseshuse, opført indtil ca. 1850, og af visse offentlige bygninger, inkl. kirker.

Reg.: Centralregistrant for arkitekturtegninger, registrering af historiske arkitekturtegninger i offentlige og private arkiver indtil ca. 1900. Heri mikrooptagelser af tegningerne. Foreløbig 20 bd. Utrykt.

Nationalmuseet. 2. afdeling. Middelaldersamlingen. Frederiksholms Kanal 12, 1220 Kbh. K.

Det antikvarisk-topografiske billed- og beretningsarkiv rummer bl. a. en omfattende samling kort, stik, tegninger og opmålinger af københavnske bygninger, bygningsrester og bykvarterer, ofte med beretninger og dertil hørende beskrivelser fra undersøgelser foretaget af museet. I fotoarkivet findes en stor samling fotografier af enkelte bygningsværker med tilhørende beskrivelser. Samlingen spænder over tiden fra 12. årh. til nutiden.

Nationalmuseet. 3. afdeling. Dansk folkemuseum. Brede, 2800 Lyngby.

Afdelingen har en omfattende samling af *fotografier, opmålinger og beskrivelser* af borgerhuse fra 17. årh. til nutiden, for størstedelen indsamlet ved undersøgelser i Københavns saneringsområder. *Genstandssamlingen* indeholder karakteristiske eksempler på døre, vinduer, paneler, tapeter, malede dekorationer og hele interiører fra beboelseshuse fra 17.-20. årh.

Københavns Bymuseum. Udstilling: Vesterbrogade 59.
Administration og billedarkiv: Absalonsgade 3,
1658 Kbh. V.

Museet, der er oprettet i 1901, skildrer i den permanente udstilling byens udvikling fra middelalderen til ca. 1900. Hovedsamlingen består af *historisk-topografiske billeder* (malerier, akvareller, tegninger og grafik), hvortil kommer *modeller*, bl. a. rekonstruerede bymodeller ca. 1530 og 1660. Endvidere vises *bygningsdele* fra nedrevne københavnske ejendomme, f. eks. gadedøre, indskriftssten og udhængsskilte samt to fag af bindingsværkshus i Holmensgade fra Christian IV's tid.

Udover det udstillede findes på magasin bygningsdele fra forsvundne huse såsom gadedøre, vinduer, paneler, malede dekorationer, tapeter m. v. fra københavnske interiører.

I museets *billedarkiv* opbevares ca. 500.000 enheder – akvareller, tegninger, grafik, opmålinger og fotografier omfattende perioden 1587 til idag. Væsentlige er de mange opmålinger af nedrevne ejendomme, navnlig inden for voldene. Ældre fotografier – det ældste fra 1840 – og andre topografiske blade viser byens skiftende udseende.

Arkitekturtegninger. Teaterprojekt, Kongens Nytorv ca. 1690, Helligåndskirken (detaille) ca. 1729, Sct. Nicolai Kirke (detaille) ca. 1742, Vor Frelsers Kirke (detaille) 1749, Sct. Petri Kirke (detaille) 1750, Vor Frelsers Kirkegård (detaille) 1750/60, Det kongelige Teater ca. 1770, Dokken på Nyholm 1778, Caritas-brønden, Nytorv (restaurering) 1781, Kongens Have (detaille) 1802, Vor Frue Kirke (detaille) 1811–

26, Råd- og domhuset 1803–16, Christiansborg (detaille) 1803–28, Sct. Nicolai Kirke (detaille) 1816–21, Metropolitanskolen 1821, Synagogen, Krystalgade 1830, Kongens Nytorv (detaille) 1836, Borgerhuse 1781, 1793, 1811, 1814, 1821, ca. 1840, ca. 1850.

Kort. Gotfried Hofmanns kort 1680'erne, Köhnkes plan 1813, Geddes eleverede kort fra 1760–61, der tilhører Københavns Stadsarkiv, er deponeret i Københavns Bymuseum.

Statens Museum for Kunst, Sølvgade, 1307 Kbh. K.

I malerisamlingen og kobberstiksamlingen findes malerier, tegninger, stik og andre billedgengivelser af *københavnske topografiske motiver* fra slutningen af 16. årh. til nutiden. Specielt kan nævnes prospekter af byen set fra land- og søsiden i 17. og 18. årh., gengivelser af Christiansborg Slot, adelspalæer og offentlige bygninger fra 18. årh. samt gader og borgerhuse fra 19. årh.

Tøjhusmuseet, Tøjhusgade 3, 1214 Kbh. K.

Kaserner, militære skoler, sygehuse, boliger m.v. Citadellet »Frederikshavn« (Kastellet) 19. årh., kaserner 1790 og 19. årh.: 4 A I 1. Militære værksteder, fabrikker, depoter m.v., »Giethuset« 18. og 19. årh., »Laboratoriet« Christianshavn især fra 19. årh., krudtmagasiner, skydebaner, reberbane, kontorbygninger etc. især fra 19. årh.: 4 A I 2. København 20/11 1773, håndtegnet af J. F. Wecker: 4 I 2. Håndtegnet kort over Københavns fortifikation fra 1. halvdel af 19. årh.: 5 I a. Grundtegnning af Rosenborg slot og have, farvelagt håndtegnning sept. 1784: 5 I b.

Reg.: Håndskrevet fortegnelse.

Kunstindustrimuseet, Bredgade 68, 1260 Kbh. K.

N. H. Jardin: Plans, coupes et élévations de l'église royale de Frederic V, á Copenhague; monument de la piété de ce monarque, 1765: sign.

III, 228. Konkurrencen til Christiansborg slots genopførelse, 1904: sign. I, 1579.

Københavns kommunes bygge- og boligdirektorats byggesagsarkiv, Ottiliavej 1, 2500 Valby

Byggesager 1858 ff vedrørende bestående ejendomme (sager vedr. nedrevne ejendomme i Københavns stadsarkiv). Sagerne er ordnet efter matrikelnumre (ca. 40.000 numre). Sagerne, der også indeholder tegninger, er i et vist omfang tilgængelige for publikum.

Københavns Havnevæsen, Nordre Toldbodgade 7, 1259 Kbh. K.

Arkivet opbevares ca. 1860 ff ved administrationen, mens arkivalier ca. 1690–1860 er afgivet til Rigsarkivet (hertil designation). Arkivet omfatter bl. a. flg.:

Beskrivelser, tegninger og ældre fotos. 1. Havnebroerne (Knippelsbro, Langebro, Højbro, Holmensbro m. fl.). 2. Administrationsbygningen på Ndr. Toldbod ca. 1869 og tidl. bebyggelse på toldboden. 3. Bebyggelse på Larsens plads ca. 1880. 4. Gamle Dok på Christianshavn ca. 1750. 5. Sluseværket i Kalveboderne 1902. 6. Søforterne.

Litt.: »Københavns Havneblad« har 1954–74 bragt en række artikler om emnet, især af Bent Bergsøe.

Geodætisk Institut, Rigsdagsgården 7, 1218 Kbh. K.

En del *trykte kort og projekter* vedr. Kbh. 1659 ff samt enkelte håndtegnede kort ca. 1735 ff. De originale kort er eller vil blive optaget i Det kgl. Biblioteks kortregistrant.

Litt.: P. G. Henriksen: Hærkort i Danmark og nabolande gennem tiderne, Kbh. 1971.

**Forsvarets Bygningstjeneste, Frederiksholms Kanal 30,
1220 Kbh. K.**

Bygningstegninger (antallet af tegninger vedrørende de nævnte bygninger er sat i parentes).

Fæstningsbygninger 1754 (10): I-9-1. Byporte 17.-19. årh. (ca. 25): I-9-2/16. Københavns Slot 1738 (3): I-11-2/4. »Guldhuset«, Rigensgade, datering usikker, (4): I-13-1/2. Vagtbygninger, især 19. årh. (ca. 40): I-15-1/29. Krudtmagasiner m. m. 18.-19. årh. (ca. 25): I-16-1/21. Eksercerhuse og ridehuse m. m. 18.-19. årh. (8): I-17-1/5. »Fæstningens Materialgård« m. m., Frederiksholms Kanal, 19. årh. (23): I-18-1/17. »Gjethuset«, Kongens Nytorv, 19. årh. (33): I-19-1/11. »Det gamle Operahus« (opr. Cadetakademi), Fredericiagade, 18.-19. årh. (64): I-20-1/12. De militære laboratorier, Christianshavn, 18.-19. årh. (ca. 25): I-21-1/23 og I-22-1. »Arsenalet« (Gl. Tøjhus og Proviantgården) 1767-1904 (147): I-23-1/50. Bådsmadsstrædes Kaserne 1834-90 (87): I-24-1/25. Livgardens Kaserne, Østervold, især 19. årh. (23): I-25-1/14. Hestgardens Kaserne, Frederiksholms Kanal, 1791-1880 (38): I-26-1/14. Husarkasernen, St. Kongensgade, 18.-19. årh. (37): I-27-1/21. Sølvgadens Kaserne, Garnisons Hospital, Det militære klædedepot samt »Stokhuset« 1824-1909 (193): I-28-1/59. Kronprinsessegades Kaserne 1802-77 (23): I-29-1/11. Infanterikasernen på Christianshavn 1831-1920 (74): I-32-1/45. Ny Laboratorium, Ammunitionsarsenalet (1846-1923) (58): I-33-1/40. Quæsthusgadens Kaserne 1828-79 (17): I-34-1/12. Guidekasernen, Amaliegade, 1832-53 (8): I-34a-1/7. Møllen i Løvens Bastion 1838 ff (3): I-35-2 og 8. Møllen i Schacks Bastion, datering usikker, (1): I-35-3. Kolonnaden på Amalienborg, datering usikker, (2): I-35-30. Det kongelige Teater (projekt til ombygning), datering usikker, (4): I-35-31. Christiansborg 1794 (2): I-35-32. Voldmesterbolig på Rosenborg Bastion 1859 (1): I-35-59. »Nyt Pakhus« på Toldboden 1791 (2): I-35-74. Nyboder (hærens del) 1873 (1): I-35-78. Strandgadens Kaserne, især 19. årh., (20): I-38-1/9. Kastelet 1743-1885 (ca. 70): II-2-1/35.

LITTERATURFORTEGNELSE

Trykkested angives kun, hvor dette ikke er København.

Bibliografier

- B. Erichsen og Alfr. Krarup: Dansk historisk Bibliografi. I–III. (Indtil 1913). 1917–29.
- Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913–42. I–VI. (Bd. V og VI har Georg Simon som medudgiver). 1966–77.
- Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1943–47. 1956.
- Bente Pedersen: Dansk historisk årsbibliografi 1967. 1972.
- Bente Pedersen: Dansk historisk årsbibliografi 1968. 1973.
- Bente Pedersen: Dansk historisk årsbibliografi 1969. 1974.
- Københavns bibliografi. Litteratur om København til 1950. Ved Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft. I–III. 1957–60.
- Københavns bibliografi. Litteratur om København. Supplement I, 1951–65. Ved Svend Thomsen. 1967.
- Merete Bodelsen og Aage Marcus: Dansk kunsthistorisk Bibliografi. 1935.
- Emil Gigas: Katalog over Det kgl. Biblioteks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark. I–III. 1903–15.
- Kristian Kålund: Katalog over Den Arnamagnæanske Haandskriftsamling. I–III. 1889–94.
- Kunstakademiets Bibliografi over dansk kunst 1971, udg. 1972 ff. Udkommer stadig.

Samleværker og kort

- Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1600–1660. 1930.
- Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1660–1757. 1942.
- Vilh. Lorenzen: Problemer i Københavns Historie 1600–1757 belyst ved samtidige Kort. Hist. Medd. om Kbhvn. 2 IV (1929–30) s. 145–240 og 3 V (1942–43) s. 159–293 og 393–480. Også som særtryk.
- Geddes Kort 1757. Udg. af Københavns Kommunalbestyrelse. 1940. 12 kort over byens kvarterer.

- Carré-Planer af Kjøbenhavn udført af V. F. A. Berggreen. 1886–88. 112 planer og et oversigtskort.
- Før og nu. Historisk topografisk Tidsskrift. Udg. af F. Zachariae. 1.–10. årg. 1915–27.
- København før og nu. Udg. af Svend Aakjær, Mogens Lebech og Otto Norn. I–VI. 1949–50.
- Mogens Lebech: Gamle københavnske Billeder. 1950.
- J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Staden Kjøbenhavn. 1. udg. 1858, 2. udg. 1879, 3. udg. 1906, 4. udg. 1929 og 5. udg. 1959–60.
- Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728. Ved Oluf Nielsen. I–VIII + 2 registre. 1872–87.
- Architekten. 1901–. Udkommer stadig. [1898–1900 = Medd. fra Akademisk Arkitektforening].
- Historiske Meddelelser om København. Udg. af Københavns kommune under redaktion af stadsarkivaren. 1907–. Udkommer stadig.
- Otto Smith: En Oversigt over de topografiske Kort- og Billedsamlinger. Fortid og Nutid VI (1926–27) s. 227–243.
- Erik Wilmann: Opmålings- og kortlægningsarbejder i Københavns Kommune indtil 1929. Hist. Medd. om Kbhvn. 1979, s. 7–56.
- Københavns kommunalkalender. Udg. af Københavns kommune 1931–. Udkommer stadig. Indeholder oplysninger om kommunens aktuelle aktiviteter og om de personer, der forestår disse. Indtil 1974 med historiske indledninger.
- Københavns gamle Bydel. En bydelsundersøgelse foretaget af Byplan-kontoret. Udg. af Stadsingeniørens Direktorat 1945. 46 kort, bl. a. i 1:2000: bebyggelsens alder, kvalitet og anvendelse, bygningernes højde og i 1:5000 bl. a. de store brandområder, bygninger opført før 1795, bygninger opført 1795–1855, 1855–90 og 1890–1918 samt fredede bygninger 1945.
- Danmarks Kirker. Udg. af Nationalmuseet. 1945–. Udk. stadig.
- Weilbachs Kunstnerleksikon. 3. udg. ved Merete Bodelsen og Povl Engelstoft. I–III. 1947–52.
- Danske slotte og herregårde. 2. udg. bd. II. 1964.
- Hvem byggede hvad. Gamle og nye bygninger i Danmark. Bd. I. København. 1968.

Kilder til Københavns bygningshistorie

Egil Skall: Om Københavns Stadsarkivs kortsamling. Hist. Medd. om Kbhv. 1971 s. 101-122.

Danmarks arkitektur. I-VI. Red. af Hakon Lund. 1979-80.

Fredede bygninger. Udg. af Det særlige Bygningssyn. Seneste udg. 1978 med supplement 1981 og 1982.

Monografier

Thøger Bang: Københavns befæstning under Svenskekrigen (1659-60). Hist. Medd. om Kbhvn. 4 VI (1959-60) s. 61-119.

Bevaringsplan Christianshavn. 1961. Med bilag: Harald Langberg: Syn på Christianshavn. (Arkitekten 1960).

L. Both: Kjøbenhavn, historisk-topografisk beskrevet. 1873.

C. Bruun: Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner. I-III. 1887-1901.

Svend Cedergreen-Bech: Københavns historie gennem 800 år. 1967.

Svend Cedergreen-Bech, Erik Kjersgaard og Jan Danielsen (red.): Københavns historie. I-III og V. 1980-81. Under udgivelse.

Carl C. Christensen og Axel Henriques: Strøget. 1931.

Charles Christensen: Gamle bygninger på Slotsholmen. Hist. Medd. om Kbhvn. 4 IV (1954-57) s. 193-224 og 4 VI (1959-60) s. 355-84.

Charles Christensen og Chr. Axel Jensen: Helligaands Kirke og Kloster. Bygningshistoriske Undersøgelser. Hist. Medd. om Kbhvn. 3 I (1934-35) s. 62-82.

Villads Christensen: København 1840-1857. 1912.

Christiansborg Slot. Udg. af Folketingets præsidium. Red. af Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn. I-II. 1975.

Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Christian IX's Palæ på Amalienborg 1750-1906. 1956.

Danske byers udvikling. En registrering udarbejdet af Arkitektskolen i København. 1972.

Robert Egevang: Professorgårdene i Latinerkvarteret. 1975.

Torben Ejlersen: Kronprinsessegade. Et københavnsk gadeanlæg og dets beboere. Hist. Medd. om Kbhvn. 1976, s. 48-98.

Christian Elling: Danske Borgerhuse. 1943.

Christian Elling: Det klassiske København. En byæstetisk studie. 1944.

Christian Elling: København i Fortrolighed. 1961.

- Christian Elling og Kay Fisker: *Monumenta Architecturae Danica*. 1961.
- Christian Elling og Viggo Sten Møller: *Holmens Bygningshistorie 1680–1930*. 1932.
- Hans Henrik Engqvist: *Københavnske Borgerhuse*. 1948.
- Hans Henrik Engqvist: *Kong Hans' Vingaard*. 1951.
- Hans Henrik Engqvist: *En gård i Adelgaden [Nr. 77]*. 1958.
- Hans Henrik Engqvist: *Strandgade 30*. 2. udg. 1973.
- Hans Henrik Engqvist: *Københavnske borgerhuse*. *Hist. Medd. om Kbhvn.* 1978, s. 71–139.
- John Erichsen: *Frederiksstadens Grundlæggelse af en københavnsk bydel 1749–1760*. 1972.
- John Erichsen: *Københavnske motiver 1587–1807*. *Udstillingskatalog fra Københavns Bymuseum* 1974.
- Helge Gamrath: *Et udvidelsesprojekt til København fra begyndelsen af 1600-tallet*. *Hist. Medd. om Kbhvn.* 1965, s. 38–45.
- Helge Gamrath: *Christianshavns grundlæggelse og ældste bybygningmæssige udvikling*. *Hist. Medd. om Kbhvn.* 1968, s. 7–117.
- Bredo L. Grandjean: *Københavnske Palæer*. 1948.
- Jørgen B. Hartmann: *København. Interiører og Prospekter 1800–1860*. 1948.
- Sys Hartmann: *50 palæer og landsteder*. 1976.
- F. Hendriksen: *Kjøbenhavnske Billeder fra det nittende Aarhundrede*. 1924–27.
- Historiske huse i det gamle København. Fortegnelse over bevaringsværdige ældre bygninger i »Bispestaden« og »Ny-København«*. 1972.
- Henrik B. Hoffmeyer: *Genopbygningen af København efter branden i 1728*. *Hist. Medd. om Kbhvn.* 1972, s. 30–94.
- Axel Holm og Kjeld Johansen: *København 1840–1940. Det københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi*. 1941.
- Ole Hyldtoft: *Arbejderboliger og bymiljøer (1840–1940). Mennesket og Maskinen*. 1980, s. 72–97.
- Chr. Axel Jensen: *Københavns anden Vesterport. Fundamenter under Raadhuspladsen*. *Hist. Medd. om Kbhvn.* 3 II (1938) s. 209–228.
- Chr. Axel Jensen og M. Mackeprang: *Nybørs kaldet »de sex søstre«*. *Fra Arkiv og Museum II (1903–05)* s. 136–159.

Kilder til Københavns bygningshistorie

- Kirsten-Elizabeth Jessen: Genopbygningen af København efter branden 1795. 1958.
- N. Jonge: Den kgl. Hoved- og Residentz-Stad Kiøbenhavns Beskrivelse. I (1783) og II (1945).
- Kjeld Kayser og Poul Strømstad: Åbenrå 26. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder. 1971.
- Axel Kjerulf: Latinerkvarteret. Blade af en gammel bydels historie. 1964.
- Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. Udg. af G. L. Grove for Kjøbenhavns Brandforsikring. 1906.
- Herluf Krabbe: Kastelet gennem 300 år. 1964.
- København fra Bispetid til Borgertid. Byplanmæssig Udvikling til 1840. Udg. af Stadsingeniørens Direktorat. 1947.
- København. Kort beskrivelse af byens tilblivelse, fysiske struktur og planlægning. 1973.
- Københavnske boligtyper. Udg. af tidsskriftet Arkitekten. 1936.
- Harald Langberg: Dansk byggesæt omkring 1792. 1942.
- Harald Langberg: Københavns gamle Bydel. 1948.
- Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur. I-II. 1955.
- Harald Langberg: København. Hovedstadens byplanmæssige udvikling. Hvem byggede hvad I (1968) s. 9-18.
- Harald Langberg: Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774. 1974.
- Harald Langberg: Tre huse på Christianshavn. 1976.
- G. F. Lassen: Documenter og Actstykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie. 1855.
- Mogens Lebech: Christianshavn. En konges tanke blev virkelighed. 1955.
- Mogens Lebech: Gamle skibe, gamle huse - en bog fra Christianshavn. 1959.
- Mogens Lebech: Christianshavn på halvvejen. Bebyggelsens udvikling indtil 1756. 1962.
- Mogens Lebech: Københavnske projekter. Det København som aldrig blev. 1973.
- N.-K. Liebgott og R. Egevang: Et bidrag til Gråbrødretorvs bygningshistorie - Gråbrødretorv 13. Hist. Medd. om Kbhvn. 1969, s. 199-220.

- H. D. Lind: Nyboder og dets Beboere, især i ældre Tid. 1882.
Peter Linde: Latinerkvarteret. 1949.
Peter Linde: Nyhavn. 1963.
Peter Linde: Adelgade og Borbergade. 1965.
Steffen Linvald, Ernst Mentze og M. Friis Møller: Danmarks Hovedstad fra Landsby til Storby. 1948.
Steffen Linvald: Fra Christiansborg til Frederiksstaden. En byvandring med landskabsmaleren H. G. F. Holm gennem København i forrige århundrede. 1960.
Steffen Linvald: I portenes skygge. 1965.
Steffen Linvald: Historien om en gade. Pilestrædes historie udgivet i anledning af Københavns 800-års jubilæum. 1966.
Steffen Linvald: Fra Bremerholm til Gammelholm. 1968.
Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst. 1914.
Vilh. Lorenzen: Københavnske Palæer. I-II. 1922-25.
Vilh. Lorenzen: Gamle københavnske Huse. 1927.
Vilh. Lorenzen: Det gamle København som Arkitekturby. 1932.
Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder. 1937.
Vilh. Lorenzen: Vore Byer. Studier i Bybygning. I-V. 1947-58.
Emil Madsen: Københavns Øster Kvarter. Nikolaj Rode. Hist. Medd. om Kbhvn. 1 IV (1913-15) s. 73-139.
Hugo Matthiessen: Københavnske Gader 1728-1795. Kulturhistoriske Studier. 1924.
Knud Millech: Ti Aars Gennemgang og Opmaaling af ældre københavnske Borgerhuse. Hist. Medd. om Kbhvn. 3 III (1939) s. 483-497.
Knud Millech og Kay Fisker: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950. 1951. Også reprotryk 1977.
W. Møllerup: Danmarks gamle Hovedstad I Prospekter fra Middelalderens Slutning til Voldene faldt. 1912.
Oluf Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I-VI. 1877-92.
Oluf Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid. 1884.
Rasmus Nyerup: Kiøbenhavns Beskrivelse. 1800.
C. Nyrop: Kjøbenhavns Tømmerlav. 1887.
C. Nyrop: Kjøbenhavns Murer- og Stenhuggerlav. 1907.
Gunnar Olsen og Kjeld Winding: Københavns Historie. 2. udg. 1954.

Kilder til Københavns bygningshistorie

- Eric Pontoppidan: *Memoria Hafniæ Oder Kurtz-gefaste Beschreibung der Königl. Dänischen Haupt- und Residentz-Stadt Copenhagen, Gerichtet auf den Zustand des Jahres 1724.* Schleswig 1729.
- Eric Pontoppidan: *Copenhagen.* (I *Theatrum Daniæ veteris et modernæ; oder Schau-Bühne des alten jetzigen Dänemarkcs* bd. I s. 27-76). Bremen 1730.
- Eric Pontoppidan: *Origines Hafnienses eller Den Kgl. Residentz-Stad Kiøbenhavn, forestillet i sin oprindelige Tilstand fra de ældste Tider af, indtil dette Seculi Begyndelse.* 1760.
- Eric Pontoppidan: *Den danske Atlas.* Bd. II, 1763.
- H. U. Ramsing: *Bidrag til det gamle Københavns Topografi.* *Hist. Medd. om Kbhvn.* 1 I (1907-08) s. 409-448; 1 II (1909-10) s. 169-218, 489-582; 1 III (1911-12) s. 40-79, 90-98 og 417-522.
- H. U. Ramsing: *Bidrag til københavnske Gaardes Historie.* *Hist. Medd. om Kbhvn.* 1 VIII (1921-22) s. 314-20; 2 I (1923-24) s. 403-11; 2 II (1925-26) s. 343-48 og 380-92.
- H. U. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen.* I-III. 1940.
- H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster.* I-VI og VIII. Af værket, som endnu ikke er afsluttet, er hidtil udkommet 7 bd. af ialt 12, 1943-1979.
- Steen Eiler Rasmussen: *København 1950.* 1950.
- Steen Eiler Rasmussen: *København, et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne.* 1969.
- Steen Eiler Rasmussen m. fl.: *En forundersøgelse af kvartererne og husene i Københavns gamle bydel.* I-II. 1972.
- Peder Hansen Resen: *Haffniæ Daniæ metropolis descriptio. Kiøbenhaffens Hofvidstads Beschrifvelse.* Også med titelen: *Atlas Danicus.* 1677.
- Thorkild Roepstorff: *Operahuset i København.* 1970.
- Marcus Rubin: *1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie.* 1892.
- Marcus Rubin: *Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død.* [1814-39]. 1895.
- Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede.* I-II. 1963-64.

- Axel Steensberg (red.): Dagligliv i det syttende og attende århundrede. I 1620–1720 og II 1720–1790. 1971.
- S. Stern: Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden Kjøbenhavn. 1839–41.
- Poul Strømstad: Åbenrå I. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder. 1964.
- Poul Strømstad (red.): Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå–Landemærket i København. 1966.
- Poul Strømstad: Holberttidens København skildret af malerne Rach og Eegberg. 1977.
- Poul Strømstad: J. C. Jacobsens Bryggergård i Brolæggerstræde. 1977.
- Syn på Christianshavn. Introduktion og kommentar af Harald Langberg. Arkitekten 1960, s. 233–44. Se også Bevaringsplan Christianshavn. 1961.
- K. Thorsen: Københavns ældste Østerport. Hist. Medd. om Kbhvn. 2 II (1925–26) s. 201–53.
- Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius. Indeholder Grundtegninger, Opstalter og Giennemsnitter af de merkværdigste Bygninger i Kongeriget Danmark . . . Bd. I (1746) og III (1967).
- Laurids de Thurah: Hafnia hodierna eller Udførlig Beskrivelse om den Kongelige Residentz- og Hoved-Stad Kiøbenhavn. 1748.
- Allan Tønnesen: 233 danske borgerhuse. 1979, s. 13–90.
- Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden. Med en bygningshistorisk Redegørelse for Størstedelen af Periodens danske Raadhuse. 1966.
- Vilhelm Wanscher: Christian 4.s Bygninger. 1937.
- Frederik Weilbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede. 1930.
- Rich. Willerslev: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880. 1979.
- Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniae. Det er Danmarks Riges Loff oc . . . Beskrivelse. 1654. København s. 139–62, Christianshavn s. 441–43.

Københavns Stadsarkiv i 1981

Rigsarkivet begyndte så småt at flytte ud af det af Københavns kommune lejede arkivlokale på forbrændingsanstalten på Amager. Det betyder, at Stadsarkivet har kunnet gennemføre modtagelsen af en del afleveringer, der har måttet vente fra 1980, bl. a. arkivalier fra Skattevæsenet, Civilforsvaret og Torvevæsenet og en stor mængde hospitalsjournaler.

Arkivets pladsproblemer er dog ikke dermed løst, da man samtidig er blevet sagt op i andre lejede lokaler. Endvidere ventes også fremover store afleveringer. Eksempelvis har Stadsarkitektens Direktorat fremsat ønske om at måtte aflevere en omfattende tegningssamling (ca. 40.000 tegninger), hvoraf ca. et par tusinde er afleveret i det forløbne år, Københavns Frihavn vil aflevere ca. 300 hyldemeter og Københavns Lungetuberkulosestation 200 hyldemeter arkivalier.

Stadsarkivet er derfor begyndt at se sig om efter plads andre steder, også til kontorer, idet de iøvrigt meget smukke lokaler på rådhuset er upraktiske og helt utilstrækkelige til de voksende arbejdsopgaver og de efterhånden mange besøgende.

På grund af det stigende besøgstal er personalets hjælp til de besøgende blevet begrænset noget, og læsesalen er samtidig gjort mere selvbetjeningsvenlig ved opsætning af en oversigtsplan, skiltning, udarbejdelse af vejledninger m.m.

Fra Landsarkivet for Sjælland har Stadsarkivet modtaget 99 ruller 35 mm film af Københavns realregistre 1759-ca. 1931. Filmene vedr. indenbys og udenbys ejendomme er kopieret og opstillet på læsesalen. Da realregistre medtager alle, der var ejere i 1759 har man, når man supplerer med Ramsings kvarterbøger, en næsten komplet oversigt over navnene på københavnske ejendommers ejere fra middelalderen til 1931.

Der er udarbejdet en ny seddelregistratur over kommissionsarkiver. Mange af disse arkiver er indordnet i andre samlinger, hvor de kan

være vanskelige at finde, og da mange arbejdsområder i byen styredes af kommissioner har de en ikke ringe betydning for udforskningen af byens historie. I registeret er medtaget komiteer, oprettet på privat initiativ. I en del tilfælde drejer det sig formodentlig om enkelte medlemmers arkiver og ikke om et fuldstændigt arkiv. Registraturen vil efterhånden blive suppleret, eventuelt også med oplysninger om københavnske kommissionsarkiver i Rigsarkivet.

Severin Nielsen har fuldført husregister for 1813, hvoraf et mindre antal er fordelt til arkiver, biblioteker og museer i København og provinsen.

Til Trinitatis kirkes skødeprotokoller (begravelsesbreve) 1799–1882 er udarbejdet et navregister, som vil blive fortsat med register til Vor Frue kirkes skødeprotokoller 1805–82. I skødeprotokollerne medtages samtlige begravede personer, også helt små børn. Kvinder er ofte tillige anført med pigenavn. Registerne kan bl. a. benyttes som genvej til begravelsesprotokollerne for Assistens kirkegård.

Et nyt navregister til Fattigvæsenets ældste hovedmandtal (almisseprotokoller) 1799–1815 er påbegyndt. Det oprindelige register er på fornavn og vanskeligt at anvende.

I tal ser Stadsarkivets aktiviteter således ud (i parentes er anført tallene fra 1980).

Afleveret fra kommunale institutioner	1.501 bd.	(1.600)
	9.770 pk.	(6.689)
publikumsbesøg	2.535	(2.380)
skriftlige og telefoniske forespørgsler	1.738	(1.847)
hertil fremtagne arkivalier	14.189	(18.562)
udlån til kommunale institutioner	5.337	(4.329)
indsætning af arkivalier	5.184	(4.035)
kassation	72,4 t	(21,5 t)

I 1981 er udført 149.000 fotografiske optagelser, hovedsagelig sikkerhedsfilmning, mod ca. 141.000 i 1980.

Stadsarkivets personale er overhovedet ikke blevet udvidet i 30 år. Produktionen af arkivalier har ikke stået stille, tværtimod, og da Stadsarkivet nu står over for store afleveringer, og især nødvendigvis

Københavns Stadsarkiv i 1981

må gå ind i planlægning af kassationer, er der blevet oprettet en arkivarstilling fra 1982. Stillingen er blevet besat med Henrik Gautier, der er cand. mag. i historie og kristendomskundskab. Lis Bajer Sørensen er ansat i en ledig stilling som kontorfunktionær pr. 1. maj 1981. Til aflastning i særlig travle perioder er man begyndt at beskæftige studenter, der dels afløser på læsesalen, dels deltager i paknings- og ordningsarbejder.

Stadsarkivet deltog i udstillingen om Malernes Fagforening i rådhus-hallen 4.-14. november.

Arkivet har været repræsenteret i udvalget vedr. Assistens kirkegårds fremtid, og medlemmer af personalet har på forskellig måde deltaget i historisk foreningsarbejde i København.

Der er udsendt årbog 1981 af Historiske Meddelelser om København.

Selskabet for Københavns Historie i 1981

Selskabet afholdt i 1981 følgende arrangementer for medlemmerne: Tirsdag den 1.4. afholdtes ordinær generalforsamling på Borups højskole. Efter generalforsamlingen talte forstander Palle Brink Madsen om Borup og skolens historie. Tirsdag den 26.6. holdt museumsdirektør Munthe Morgenstjerne i Sct. Paulskirken foredrag om Nyboders historie og mag. art. Anette Vasstrøm fortalte om den igangværende etnologiske undersøgelse af Nyboder. Efter foredragene var der rundvandring i bydelen, hvor man besøgte en lejlighed og sluttede med et besøg i Nyboders mindestuer. Der var ca. 300 deltagere. Lørdag den 31.10. var der besøg på Nordisk Film i Valby. Der var rundgang gennem værksteder og magasiner og mødet sluttede i det rekonstruerede atelier fra 1906. 300-400 deltagere. Tirsdag den 24.11. fortalte Sv. Cedergreen Bech på Rådhuset om at skrive københavns historie. Bag efter benyttede en del medlemmer lejligheden til at stille spørgsmål. Ca. 100 deltagere. Fabrikant Hans Ellehammer fortalte tirsdag den 1.12. på Bymuseet om sin far, opfinderen J. C. H. Ellehammer. Foredraget blev illustreret med talrige lysbilleder og en film. 75 deltagere.

Medlemmerne af selskabet modtager årbogen Historiske Meddelelser om København. Det interne medlemsblad Københavns Kronik har været udsendt 2 gange i 1981.

Medlemstallet var ved årets slutning 1096.

Selskabets formand er fhv. borgmester Børge Schmidt, og bestyrelsen består af bibliotekar Mette Bruun Beyer (sekretær), museumschef John Erichsen, fuldmægtig Hans Kofoed (kasserer), stadsarkivar Helle Linde, fhv. museumschef Steffen Linvald, stadsbibliotekar Brita Olsøn (næstformand), ingeniør Jens Simonsen og museumsinspektør Poul Strømstad.

Kontingentet er 75 kr. om året; ægtefæller kan deltage i arrangementerne uden særlig betaling. Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig Hans Kofoed, Stadsarkivet, Københavns Rådhus, 1599 København V. Tlf. (01) 15 38 00 lokal 2375.

Anmeldelser

Københavns historie. Bind 3, Sv. Cedergreen Bech, Storhandelens by 1728-1830. Billedredaktion John Erichsen m. fl. 368 s. 250 kr. Gyldendal 1981.

Titlen på dette bind af Københavns historie refererer til det mest iøjnefaldende materielle træk ved perioden, nemlig den koloniale storhandel der blomstrede op i ly af den danske neutralitet under de store krige i 1700-tallets 2. halvdel. Betegnelsen er så meget des mere berettiget, som der i alt væsentligt var tale om en ren københavnsk aktivitet, uden aktiv deltagelse fra resten af riget.

Den udbrændte by 1728 er udgangspunkt for en fremstilling af opbygning og vækst, fysisk, materielt og åndeligt. Også fremskridtet er et bærende element, i den periode som blandt andet også benævnes oplysningstiden, selvom korrupsion og brutalitet blir tilbage som forsteninger, i lighed med stadens forbenede, ineffektive og magtesløse selvforvaltning.

Cedergreen Bechs holdning til sin periode kan betegnes som litterær: Interessen for åndslivet i dets forskellige afskygninger er åbenbar, ligesom den umiddelbare glæde ved at fremmane det pulserende dagligliv.

Omvendt spores ingen stor interesse for at sætte stadens udvikling i forhold til regeringens økonomiske politik. Denne vurderes temmelig klichéagtigt med bemærkninger om Bernstorffs manglende indsigt, om at tiden var løbet fra Guldbergs økonomiske politik, om at (den internationale) pengekrise 1799 bl. a. skyldtes finansministerens valutaspekulationer på Hamburgs børs, etc.

Indstillingen ses mest udpræget i behandlingen af periodens anden halvdel, som i det hele taget levnes langt mindre interesse end den første. Og det mærkes ikke, at vi efterhånden kommer ind i den tid, hvorfra der findes egentligt statistisk materiale.

Det er sikkert udtryk for et bevidst valg, som forfatteren selvfølgelig er i sin gode ret til at gøre. Blot betyder det, at der går en væsentlig dimension tabt, nemlig den dækkende beskrivelse og forståelse af det københavnske erhvervsliv inden for det samlede danske monarki, uden for den koloniale storhandel.

Såvidt om det, dette bind *ikke* er. På solsiden bemærkes til gengæld, at Cedergreen Bech veloplagt boltrer sig i 1700-tallets københavnske persongalleri, som han kender bedre end nogen, fra dem ved hoffet, i storborgerskabet, de litterære og lærde kredse, ned til indvånerne i sidegadernes bordeller. Menneskeskæbner udstroet med rund hånd og en livlig citering fra samtidige beretninger, giver en umiddelbart fængende fremstilling af liv og miljøer.

Det gælder den afslappede vandring gennem de københavnske socialgrupper, i gader, parker og omegn, med så forskellige ciceroner som hr. oversekretær Luxdorph, mr. Wraxall fra England og den forhutlede norske teolog Hans Barhow.

Det gælder skildringen af periodens store byggeforetagender, opførelsen af det monumentale 1. Christiansborg og genopførelsen af de borgerlige kvarterer efter brandene. Det sydende leben af entreprenante bygmestre, zünftige svende og hændervridende byggherrer er i sig selv kosteligt, og bidrager sammen med skildringen af bygningsindretning og beboelsesforhold til et ganske differentieret billede af befolkningen, langt fra en stereotyp opdeling i en malerisk overklasse og en grå underklasse.

Det gælder endelig i *reportagen* om begivenhederne, såsom Christian 7.'s rasen, Struensee's opstigen og fald, brandene, samt de engelske angreb i 1801 og 1807, som ikke lader historiens malere og kobberstikkere noget efter. Også i dette bind er der grund til at fremhæve det rigelige og kompetent redigerede illustrationsmateriale. Det er ingen ringe indsats at »skrive« en paralleltekst i billeder, samlet fra mere end fyrrer forskellige steder.

Nogle læsere vil måske savne illustrationer i farve, men for det første har spørgsmålet en håndfast økonomisk side. Dernæst har de sort/hvide illustrationer det fortrin at falde naturligt ind i satsen, mens farveillustrationer – især når de er mange, store og flotte – har en kedelig tendens til at stjæle opmærksomheden fra teksten, – der i hvert fald i et værk af denne karakter er det væsentligste.

Sluttelig kan der noteres udelt tilfredshed med det gode og fyldige kortmateriale, som både omfatter originaler og nytegninger.

Jan Kanstrup

Birger Thomsen: Hvidovre. En lokalhistorisk vejledning til Landsarkivet, København 1982. 145 s. i 2 bind. Ekspedition Hvidovre lokalhistoriske Arkiv, pris 40 kr.

Udgivelsen er blevet til som beskæftigelsesprojekt for en langtidslæd cand. mag. og må betegnes som et prisværdigt initiativ. Dens formål har været at give lokalhistorisk interesse i Hvidovre et hjælpemiddel til at finde frem til de relevante arkivfonde i Landsarkivet for Sjælland. Men oversigten kan et langt stykke være til hjælp også for lokalhistorikere i andre områder, der er, eller som Hvidovre har været landdistrikter – og det gælder jo en stor del af vore dages København. Oversigten er direkte relevant for de dele af Københavns kommune, som indtil 1901 hørte til det gamle Hvidovre sogn, nemlig Valby, Vigerslev og Kgs. Enghave.

Vejledningen er delt i to bind, »administrationshistorie« og »arkivalier«. I administrationshistorien fortælles først om tilblivelsen af det område, der i dag er Hvidovre, dernæst om de forskellige myndigheder, der i tidens løb har administreret området, lige fra kirke-, skole-, fattig- og retsvæsen til lodseriet ved Kalvebod Strand. Oversigten er klar og letlæselig. De korte og enkle formuleringer er dog et par steder blevet misvisende, fordi udsagn om Hvidovre har fået en almenyldig formulering. Således kan beskrivelsen af amtsforvalterens opgaver i Hvidovre, som var krongods, ikke helt sidestilles med hans opgaver over for andet gods i amtet. Ligesådan sker der en sammenblanding af matrikelskat og landgilde.

I bd. 2 findes en fortegnelse over de arkivalier, hvori man kan vente af finde oplysninger om Hvidovres historie. Ligesom oversigten i bd. 1 vil den være fortrinligt egnet til at

Anmeldelser

vise vej også til materiale til andre områders historie. Her kunne det imidlertid nok have været en hjælp med mere udførlige henvisninger til arkivernes trykte og utrykte registreringer, som oversigten bygger på. Derimod anføres en del litteratur til vejledning i brugen af de omtalte arkivalier.

Det har oprindeligt været meningen at lade vejledningen omfatte ikke blot materiale i Landsarkivet, men også i Rigsarkivet og de kommunale arkiver, men det viste sig for omfattende et arbejde. Det havde været interessant, om projektet havde kunnet gennemføres som planlagt. Skulle værket imidlertid begrænses, er det nok rigtigt, at man har valgt at koncentrere sig om den statslige lokaladministrations arkivalier, som ligger i Landsarkivet. Men det er samtidig også det område, hvortil der i forvejen generelt er de bedste hjælpemidler. Man kan derfor håbe, at fortsættelse følger. Den foreliggende indføring er i hvert fald instruktiv og nyttig.

Til slut skal nævnes, hvad vel godt kunne have været nævnt, at Hvidovre sognekommunes arkiv indtil 1901 ligger velordnet i Københavns Stadsarkiv.

Henrik Gautier

E. Laumann Jørgensen: Vestskoven. Et landskab under forvandling. 1982. 47 sider. Hernov's Forlag. 98,00 kr.

E. Laumann Jørgensen, der som skovrider for Københavns skovdistrikt siden 1962 har stået for den praktiske realisation af Vestskoven, giver i denne letlæste bog ikke blot en beskrivelse af skoven og principperne for dens »indretning«, men også af den lange forhistorie. Allerede i 1936 blev der i betænkningen Københavnsegnens grønne områder foreslået anlagt en rekreativ skov vest for København, men der skulle mange og vanskelige forhandlinger til, ikke mindst om økonomien, før man i 1967–68 kunne begynde på opkøb af jord til skoven.

Med i bogen er naturligvis også en detaljeret beretning om lærer Claus Thykier og forfatterens fund af ruinerne af Ole Rømers landobservatorium fra 1700-tallets begyndelse – hvilket ikke var lykkedes en udsending fra Videnskabernes Selskab i 1765.

Over halvdelen af bogen, der indgår som første bind i forlagets nye serie »Ved Sund og Bælt«, er illustrationer, mange i farver. For redaktionen står Erik Wassard, mens Erik Ellegaard Frederiksen har taget sig af typografien, og resultatet er blevet en usædvanlig smuk tryksag. Og så er der både litteraturliste og register, hvad man ellers ikke er forvænt med i bøger af den art.

Hans Kofoed

